

FLUMINENSIA

ISSN 0353-4642 / ISSN 1848-9680, GOD. 33, BR. 2, 353-646, Rijeka, 2021.

FLUMINENSIA

Časopis za filološka istraživanja

Tiskana inačica: ISSN 0353-4642 / Mrežna inačica: ISSN 1848-9680

<http://fluminensia.ffri.hr>

fluminensia@ffri.uniri.hr

Časopis izlazi dvaput godišnje.

<https://doi.org/10.31820/f>

UDK 80(05)

God. 33, br. 2, 353–646, Rijeka, 2021.

Osnivač Filološki odjel Pedagoškog fakulteta u Rijeci, Rijeka, 1989.
Izdavač Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet, Odsjek za kroatistiku, Sveučilišna avenija 4, Rijeka
Za izdavača Aleksandar Mijatović

Uredništvo

Lada Badurina, *Sveučilište u Rijeci*
Adriana Car-Mihec, *Sveučilište u Rijeci*
Dejan Durić, *Sveučilište u Rijeci*
Danijela Marot Kiš, *Sveučilište u Rijeci*
Aleksandar Mijatović, *Sveučilište u Rijeci*
Borana Morić Mohorovičić, *Sveučilište u Rijeci*
Nikolina Palašić, *Sveučilište u Rijeci*
Saša Potočnjak, *Sveučilište u Rijeci*

Ivo Pranjaković, *Sveučilište u Zagrebu*
Ines Srdoč-Konestra, *Sveučilište u Rijeci*
Saša Stanić, *Sveučilište u Rijeci*
Diana Stolac, *Sveučilište u Rijeci*
Anastazija Vlastelić, *Sveučilište u Rijeci*
Silvana Vranić, *Sveučilište u Rijeci*
Sanja Zubčić, *Sveučilište u Rijeci*
Ivana Žužul, *Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku*

Međunarodno uredništvo

Maciej Czerwiński, *Uniwersytet Jagielloński*
Stanisław Gajda, *Uniwersytet Opolski*
Loreta Georgievska, *Univerzitet Sv. Kiril i Metodij*
Janneke Kalsbeek, *Universiteit van Amsterdam*

Marina Katnić-Bakaršić, *Sveučilište u Sarajevu*
Svein Mønnesland, *Universitetet i Oslo*
Krystyna Pieniążek-Marković, *Uniwersytet im. Adama Mickiewicza*

Glavna i odgovorna urednica
Lada Badurina, *Sveučilište u Rijeci*

Izvršne urednice

Danijela Marot Kiš, *Sveučilište u Rijeci*

Nikolina Palašić, *Sveučilište u Rijeci*

Adresa uredništva

Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet, Odsjek za kroatistiku, Sveučilišna avenija 4, 51000 Rijeka
tel.: (051) 265-600 i 265-602; fax: 265-799

Jezična je redakcija autorska.
Lektura sažetaka na engleskom jeziku
Anita Memišević

UDK
Jelena Lanc, Filozofski fakultet u Rijeci

Kategorizacija
a1
Idejno rješenje naslovne stranice
Zvonimir Pliskovac

Grafička priprema teksta
Tempora, Rijeka

Naklada
200 primjeraka

Tisak
Tiskara Studiograf, Rijeka

IBAN
HR9123600001101536455, Filozofski fakultet
u Rijeci, s naznakom „za Fluminensiju”

Ovaj su broj financijski poduprli Sveučilište u Rijeci
i Ministarstvo znanosti i obrazovanja.

Indeksiranost časopisa i baze cjelovitih tekstova:
ESCI (WoS), CSA Linguistic and Language Behavior
Abstracts, MLA International Bibliography, Linguis-
tic Bibliography, Bibliography of Slavic Linguistics,
European Reference Index for the Humanities and the
Social Sciences (ERIH PLUS), SCOPUS, ULRICHSWEB,
Central and Eastern European Academic Source (EB-
SCO), CARHUS Plus+2014, OpenDOAR, Directory of
Open Access Journals (DOAJ), HRČAK, HAW

Fluminensia je časopis u otvorenom pristupu *Creative Commons Imenovanje 4.0 međunarodna* i u skladu s definicijom Budimpeštanske inicijative o otvorenome pristupu (BOA).

KAZALO

I.

- Bojana Čoso, Irena Bogunović
EKSPERIMENTALNI PRISTUP NEGACIJI: ISTRAŽIVANJA U
HRVATSKOME JEZIKU I NJIHOV DOPRINOS MODELIMA
OBRADE NEGACIJE (pregledni članak) 359–385
- Maja Brala-Vukanović, Peter Gärdenfors, Mihaela Matešić
SIMILE DEMONSTRATIVES IN CROATIAN: QUANTITY,
QUALITY AND BEYOND (prethodno priopćenje) 387–416
- Magdalena Bedeković, Gordana Hržica, Matea Kramarić
ANALIZA SINTAKTIČKE SLOŽENOSTI DJEČJEG
PRIPOVJEDNOG DISKURSA (izvorni znanstveni članak) 417–443
- Dario Marić, Mari Kujundžić
ERSCHTENS KANN I SIE NET ÜBERREDA A KALT A OVO A ONO.
Prebacivanje na hrvatski u razgovorima na lokalnom
varijetetu njemačkog jezika austrijskog grada Bludenza
druge generacije tamošnjih govornika hrvatskog jezika
(izvorni znanstveni članak) 445–460
- Kristijan Kuhar, Marko Medved
NOVOOTKRIVENI GLAGOLJSKI FRAGMENTI IZ 14.-15. ST.
U ARHIVU RIJEČKIH BENEDIKTINKI (prethodno priopćenje) ... 461–480
- Jadranka Mlikota, Marijana Bošnjak
MORFOLOŠKO NAZIVLJE U SLOVNICI *HERVATSKOGA
JEZIKA ZA SELSKE ŠKOLE MATE MERŠIĆA MILORADIĆA*
(izvorni znanstveni članak) 481–498
- Andrea Radošević, Marija-Ana Dürrigl
TRI POJMA ZA JEDAN: EKSEMPL, PELDA I PRILIKA.
POKUŠAJ ZNAČENJSKOGA I VRSNOGA NIJANSIRANJA
U PRIJEVODU LATINSKOGA LEKSEMA *EXEMPLUM*
(izvorni znanstveni članak) 499–535
- Munir Drkić
PRIJEVODI POEZIJE HAFIZA ŠIRAZIJA
NA ZAPADNOM BALKANU (izvorni znanstveni članak) 537–558

II.

Predrag Brebanović

FILOLOGIJA KAO OTPOR (izvorni znanstveni članak) 561–582

Dubravka Zima

ANARKISTE U *VIENCU*: LITERARNI OPUS VLADIMIRA

MAŽURANIĆA (izvorni znanstveni članak) 583–596

Jelena Alfirević

EMOCIONOLOŠKI PRISTUP SUVREMENOJ HRVATSKOJ

DRAMI (NA PRIMJERU *NORE DANAS MIRE GAVRANA*)

(prethodno priopćenje) 597–630

III. PRIKAZI

Ana Mikić Čolić: O JEZIKU I/U KOMUNIKACIJI (Lada Badurina,

Od gramatike prema komunikaciji, Zagreb: Hrvatska sveučilišna

naklada, Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet, 2021) 633–635

Nikolina Palašić: O GRANICAMA NEOGRANIČENO (Ivo Pranjković:

Gramatičke graničnosti, Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada,

2021) 636–640

Tihana Hrg: PRVA MONOGRAFIJA O VEZNICIMA U SUVREMENOM

BOŠANSKOM JEZIKU (Halid Bulić, *Vežnici u savremenom*

bosanskom jeziku, Sarajevo: Filozofski fakultet Univerziteta u

Sarajevu, 2021) 641–644

I

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

Ovaj rad dostupan je za upotrebu pod međunarodnom licencom Creative Commons Attribution 4.0.

<https://doi.org/10.31820/f.33.2.11>

Bojana Ćoso, Irena Bogunović

EKSPERIMENTALNI PRISTUP NEGACIJI: ISTRAŽIVANJA U HRVATSKOME JEZIKU I NJIHOV DOPRINOS MODELIMA OBRADE NEGACIJE

dr. sc. Bojana Ćoso, ISPP Cambodia

bojanacoso@ispp.edu.kh orcid.org/0000-0002-4242-0922

dr. sc. Irena Bogunović, Sveučilište u Rijeci, Pomorski fakultet

irena.bogunovic@pfri.uniri.hr orcid.org/0000-0002-2956-7014

pregledni članak

UDK 811.163.42'367

rukopis primljen: 29. svibnja 2021; prihvaćen za tisak: 7. prosinca 2021.

Negacija se može naći u svim svjetskim jezicima, a njezina je pojavnost u lingvistici dobro istražena. Psiholingvistička su istraživanja pokušala otkriti mehanizme kognitivne obrade negacije. Većina je eksperimentalnih istraživanja za ispitivanje koristila bihevioralne mjere te zadatak slaganja rečenice i slike u raznim oblicima. Prva istraživanja provedena sedamdesetih godina prošlog stoljeća otkrila su kako se jesna rečenica bolje pamti te brže i točnije obrađuje u odnosu na negaciju. Početkom novog stoljeća druga linija istraživanja pokušala je odgonetnuti koji se kognitivni procesi nalaze u podlozi takvih razlika te je predstavljeno nekoliko modela obrade negacije. Novija istraživanja, koja uspoređuju obradu različitih vrsta negacije, upućuju na potrebu za doradom/dopunom postojećih modela. Tu pretpostavku potvrdila su i nedavna istraživanja u hrvatskome jeziku, koja su pokazala da postoje razlike u obradi negacije ovisno o jezičnim ključevima, poput broja i vrste negacijskih elemenata u rečenici. S obzirom na specifičnosti hrvatskoga jezika koji dopušta dvostruku negaciju i niječni slijed, čini se važnim nastaviti istraživanje negacije u hrvatskome jeziku. Nove metode iz područja kognitivne neuroznanosti uvelike bi doprinijele postojećem znanju o neurološkoj podlozi

obrade negacije, što bi potencijalno predstavljalo i značajan doprinos daljnjem razvoju postojećih modela. Stoga je cilj ovoga rada prikazati rezultate dosadašnjih eksperimentalnih istraživanja negacije u hrvatskome i drugim jezicima, sagledati i usporediti osnovne modele kognitivne obrade negacije, razmotriti prikladnost eksperimentalnih zadataka kojima se ispituje negacija te predložiti smjernice za daljnja istraživanja negacije u hrvatskome jeziku.

Ključne riječi: hrvatski jezik; negacija; obrada negacije; zadatak slaganja rečenice i slike

1. Uvod

Negacija je prisutna u gotovo svim jezicima svijeta. Smatra se da rečenična negacija niječe potvrdnu rečenicu, pri čemu različiti jezici imaju različita pravila tvorbe i značenja negacije. Hrvatski se jezik odlikuje raznim tipovima negacije, od kojih neki (npr. niječni slijed) nisu prisutni u najistraživanijim jezicima svijeta. Negacija je vrlo složena pojava koja zahtijeva temeljitu i sustavnu analizu poput one koja je napravljena u jezičnim monografijama o negaciji (npr. Kovačević, 2016; Nazalević Čučević, 2016; Zovko Dinković, 2013; 2021). Osnovni je cilj ovoga rada prikazati eksperimentalni pristup negaciji u svijetu i Hrvatskoj, pri čemu će negacija biti opisana u osnovnim crtama bez dubljeg ulaženja u različite lingvističke pristupe. Opis negacije i vrste negacije koje su se koristile u eksperimentalnim radovima bit će prikazane onako kako su opisane u postojećim eksperimentalnim radovima.

Eksperimentalna su istraživanja negacije pokazala da ona zahtijeva duže vrijeme obrade u odnosu na jesnu rečenicu, a pritom često ima i manju točnost. Štoviše, pronađene su razlike u kognitivnoj obradi različitih vrsta negacije. Ipak, čini se kako razlike u kognitivnoj obradi među različitim tipovima negacije ponekad ovise i o osjetilnim modalitetima iz kojih se informacija prima, kao i eksperimentalnom zadatku. Ako se uzme u obzir i činjenicu da je jezik moguće promatrati iz nekoliko različitih pristupa, poput sintaktičkog ili pragmatičkog, nije neobično da postoji nekoliko modela koji objašnjavaju kognitivnu obradu negacije. Prvi je cilj ovoga rada prikazati saznanja dosadašnjih eksperimentalnih istraživanja te dati presjek osnovnih modela kognitivne obrade negacije.

Obrada negacije uglavnom se eksperimentalno ispitala u germanским (npr. engleski, njemački) i romanskim (npr. španjolski) jezicima. S obzirom na to da navedeni jezici nemaju neke od negacijskih oblika koji po-

stoje u hrvatskom i drugim slavenskim jezicima, čini se od posebne važnosti eksperimentalno ispitati obradu hrvatske negacije. Iako su psiholingvistička istraživanja u Hrvatskoj još uvijek u razvoju, postojeća ispitivanja (Čoso i Bogunović, 2016; 2019; 2021) upućuju na njezinu specifičnost, kako na kognitivnoj razini, tako i na razini učenja hrvatskoga kao drugog jezika. Stoga je drugi cilj ovoga rada opisati dosadašnja eksperimentalna istraživanja obrade negacije u hrvatskome te njihov doprinos postojećim modelima kognitivne obrade negacije. Konačno, u radu će se raspraviti problemi i prepreke eksperimentalnih zadataka te predložiti smjernice za daljnja ispitivanja pomoću postojećih i novih tehnologija. Osim što bi se time omogućio dodatan uvid u kognitivnu obradu negacije, povećala bi se i vidljivost hrvatskoga jezika na svjetskoj razini.

2. Negacija u hrvatskome jeziku

Negacija se u jeziku smatra univerzalnom pojavom te se čini da svi jezici imaju gramatička pravila i jezične operacije kojima se označava negativni polaritet rečenice (Bahlmann i sur., 2011). Pri tome se najčešće misli na eksplicitno zaniijekane rečenice koje sadrže jednu niječnu česticu ili više njih. U hrvatskome jeziku primjer su čestice *ne* i *ni* (Grubišić Ćurić, 2019; Silić-Pranjković, 2007). U međunarodnim se radovima ove riječi nazivaju ni-riječima (eng. *N-words*) (Giannakidou, 2000; Giannakidou, 2006; Laka, 1990) ili negacijskim markerima (Zeijlstra, 2004). Ipak, njihovo je značenje nešto šire od navedenog te će se u radu svrstati pod općenitiji pojam negacijskih čestica. U različitim se jezicima negativne čestice razlikuju prema položaju i broju unutar rečenice. U engleskome jeziku, na kojem je proveden najveći broj eksperimentalnih istraživanja, najčešće se kombiniraju negacijske čestice *not* (prev. ne), *no* (prev. ne, ništa) i *never* (prev. nikada). One u kombinaciji s drugim vrstama riječi mogu tvoriti negativni oblik riječi poput *none* (prev. nijedan), *nobody* (prev. nitko) ili *nothing* (prev. ništa). Kao primjer negacijskih čestica u hrvatskome jeziku mogu se navesti riječi *nikad*, *nitko*, *nigdje*, *ne* ili prefiks *ni*. Broj negacijskih čestica u hrvatskome može biti neograničen, kao u primjeru niječnog slijeda *Nikada nitko nije ništa nikome netočno rekao*, dok je u engleskome jeziku njihov broj ograničen. U engleskome je jeziku negirana riječ koja je obilježena kao odrična (Coles-White, 2004; Wouden i Swarts, 1993). Niječni se slijed u engleskome javlja kao neispravni gramatički oblik u razgovornom jeziku, kao u primjeru *He don't have no friends* (prev. On nema neprijatelje) (Coles-White, 2004).

U teorijskim radovima hrvatskih autora uglavnom se ističe kako negacija poriče potvrdnu rečenicu (Barić i sur., 1999; Hudeček i sur., 2011; Kapetanović, 2008; Kordić, 2004; Kuzmić, 2002; Menac, 1954; Vulić, 2010), s čime se slažu i strani autori (Arimitsu, 2000; Noveck, 2009). Time se podrazumijeva da je potvrdna rečenica suprotnost negaciji. Po svome značenju (Arimitsu, 2000; Noveck, 2009) negacija može izravno negirati značenje čitave rečenice ili samo dio rečenice u kojemu se pojavljuje (npr. *On nije sretan*) ili to može činiti neizravno (npr. *On je tužan*). Različite razine nijekanja u hrvatskome opisane su u nastavku rada. Dok je razumijevanje izravno negiranih rečenica uglavnom univerzalno, razumijevanje neizravno negiranih rečenica često ovisi o interpretaciji čitatelja/slušatelja. Stoga se smatra da u slučaju negacije postoji manjak informacija (Arimitsu, 2000; Noveck, 2009; Zovko Dinković, 2013). Na primjer, rečenica *Ivan je uništio školsku klupu* jasno govori da je školska klupa uništena te da je Ivan taj koji je uništio klupu. S druge strane, rečenica *Ivan nije uništio školsku klupu* govori da Ivan nije uništio klupu, ali ne naznačuje tko je krivac za njezino uništenje, niti je li klupa uopće uništena. Navedene rečenice oprimjeruju nedovoljnu informativnost niječne rečenice (Noveck, 2009), što može upućivati na to da se jasna rečenica obrađuje lakše nego niječna (Arimitsu, 2000). Kao ekstremni primjer nedovoljne informativnosti negacije Arimitsu (2000) navodi da je neizravnu negaciju moguće tvoriti i pomoću riječi suprotnoga značenja. Drugim riječima, ako se u rečenici rabi imenica *momak*, neizravno se niječe ženski spol i bračno stanje osobe.

U hrvatskome je jeziku rečenicu moguće negirati na nekoliko razina: rečeničnoj, leksičkoj, sastavničkoj te na razini teksta (Barić i sur., 1999; Zovko Dinković, 2013). Negacija na rečeničnoj razini (eng. *sentential negation*) najčešće podrazumijeva negaciju glagola, kao u primjeru *Kocka nije obojena*. U hrvatskome se glagoli često negiraju negativnom česticom *ne*, *ni* ili niječnim oblikom glagola *biti* ili *htjeti* (npr. *nisam/neću*).

Na leksičkoj razini negacija najčešće podrazumijeva negiranje pridjeva (npr. *Kocka je neobojena*) ili objekta (npr. *Kupio je neobojenu kocku*). Leksička se negacija u engleskom jeziku ponekad naziva i prefiksalmom ili sufiksalmom negacijom, ovisno o načinu tvorbe. U hrvatskome je pridjeve moguće negirati pomoću dodavanja prefiksa *ne-* (npr. *Kocka je neobojena*). Sastavnička se negacija u hrvatskome jeziku izražava riječima *ne* i *ni* (npr. *Otišao je uzevši ne malo zlata*) (Kovačević, 2013). Takva se negacija često upotrebljava za isticanje nepredikatnog dijela rečenice, a mogla bi se izraziti i pomoću leksičke negacije. Zovko Dinković (2013) takve rečenice opisuje kao zna-

čenjski označene jer imaju učinak isticanja određenog dijela rečenice. Takva negacija pojavljuje se i uz kvantifikator (npr. *Nisu sve kocke obojene*) i naglašava smanjeni obujam univerzalnog kvantifikatora *sve*.

S psiholingvističkog i kognitivnog stajališta od posebnog je interesa višestruka i dvostruka negacija. Kao i negacija općenito, pojava višestruke negacije prisutna je u većini svjetskih jezika, s razlikama u značenju i strukturi. Na primjer, dok slavenski i romanski jezici dopuštaju ili čak zahtijevaju uporabu dviju negacija u rečenici, u germanskim i istočnoazijskim jezicima takvi su oblici vrlo rijetki, a najčešće se javljaju kao iznimka ili gramatička pogreška (Bahlmann i sur., 2011; Coles-White, 2004; Wouden, 1994; Wouden i Zwarts, 1993). Wouden (1994) primjećuje da u jezicima postoje četiri vrste dvostruke negacije koje imaju semantički različiti učinak. Kao prvu vrstu dvostruke negacije navodi niječni slijed, poput *She doesn't like to eat no fruit* (prev. Ona ne voli jesti (nikakvo) voće), koja daje niječno značenje rečenici. Dok se kod nas nazivaju niječnim slijedom takve se rečenice u stranoj literaturi nazivaju negativnim konkordom (eng. *negative concord*) (Wouden, 1994; Zeijlstra, 2004). Drugu i treću skupinu dvostruke negacije čine rečenice u kojima druga negacija umanjuje ili uvećava semantički značaj prve negacije, kao u rečenicama *Her new car is not bad* (prev. Njezin novi auto nije loš) te *He never comes on time, not even on a business meeting* (prev. On nikada ne dođe na vrijeme, čak ni na poslovni sastanak). Posljednju skupinu čini prava dvostruka negacija (eng. *true double negative*) u kojoj se dvostruka niječnost međusobno poništava te je konačan rezultat jesna rečenica. Kao primjer navodi se rečenica *We cannot not go* (prev. Ne možemo ne ići) koja ima jesno značenje (Moramo ići).

Unatoč tome što hrvatski jezik dopušta uporabu niječnog slaganja i dvostruke negacije, u ranijim su se istraživanjima (npr. Barić i sur., 1999; Hudeček i sur., 2011; Kapetanović, 2008; Kordić, 2004; Kuzmić, 2002; Menac, 1954; Vulić, 2010) obje vrste rečenica nazivale dvostrukom negacijom. Stoga Zovko Dinković (2013) uvodi pojam niječnoga slijeda (ili niječnoga slaganja) koji odgovara pojmu negativnoga konkorda te naglašava da je pogrešno rečenice poput *Nijedna lopta nije crvena* promatrati kao dvostruku negaciju, već se trebaju tretirati kao niječni slijed. Barić i sur. (1999) primjećuju kako dvostruka negacija (sada nazvana niječni slijed) nastaje kada se veznik *i* zamijeni svojom niječnom verzijom *ni* (npr. *Ivan neće ni danas doći*). U ovom slučaju riječ *ni* pojačava rečenični element koji slijedi, stoga se može promatrati kao niječni pojačivač. Niječni pojačivač ne može biti samostalan u niječnome slijedu, već i glagol mora biti negiran. Pojedini autori

stoga opisuju niječni slijed kao oblik pleonazma (suvišnih elemenata u rečenici) uvjetovanog jezičnim sustavom, iako je nepotreban za razumijevanje rečenice (Hudeček i sur., 2011). Zovko Dinković (2013) smatra kako su neki od negacijskih elemenata u rečenici samo negacijske čestice, dok je samo jedan nositelj negacije. Na primjer, u niječnom slijedu *Nijedna točka nije obojena*, nulti kvantifikator *nijedna* u uložuje negativne čestice dok je nositelj niječnosti zaniijekani oblik glagola *biti*, *nije*. Kvantifikator se stoga može smatrati i pleonastičnim elementom (Hudeček, Lewis i Mihaljević, 2011) unutar te rečenice, kojem je cilj istaknuti ili precizirati njezin sadržaj. Ako se izostavi niječna čestica, rečenica bi glasila *Svaka točka nije obojena*. Iako ta rečenica, za razliku od prethodne, nije gramatički ispravna, obje rečenice imaju isto značenje. Stoga se i takve rečenice mogu naći u govornome jeziku, posebice u kontekstu učenja hrvatskoga kao stranog jezika i u kolokvijalnom govoru.

3. Eksperimentalna istraživanja kognitivne obrade negacija

Eksperimentalna ispitivanja kognitivne obrade negacije započela su 70-ih i 80-ih godina prošloga stoljeća. Istraživanja su se provodila u okviru teorija rečeničnoga razumijevanja, a koristile su se bihevioralne mjere poput mjerenja brzine reakcije i analize točnosti odgovora (Cheng i Huang, 1980; Clark i Chase, 1972; Just i Carpenter, 1971; 1976). Osnovna eksperimentalna metoda bio je zadatak određivanja podudarnosti rečenice i slike, koji se održao i do danas. U ranim godinama ovog stoljeća razvila se nova linija istraživanja koja je dovela do prijedloga obuhvatnijih modela kognitivne obrade negacije (Kaup i sur., 2005; 2006; 2007), dok se u novije vrijeme počinje raditi na istraživanjima koja uključuju mjerenje neuralnih osnova obrade negacije (Schiller i sur., 2017). Većina ovih eksperimenata pokazala je kako je za obradu negacije potrebno više vremena u odnosu na jesnu rečenicu. Brzina reakcije pritom se shvaća kao pokazatelj lingvističke kompleksnosti (Budiu i Anderson, 2005; Kaup, 2001; Kaup i Zwaan, 2003; Lea i Mulligan, 2001; Margolin i Abrams, 2009), iz čega proizlazi da je negaciju teže obraditi na kognitivnoj razini nego jesnu rečenicu. Druga se linija istraživanja usmjerila na vezu između negacije i pamćenja. Pokazalo se da se ispitanici dosjećaju negacije u značajno manjoj mjeri u usporedbi s jesnom rečenicom (Cornish i Wason, 1970; Smith, 1980).

Različite istraživačke metode i usmjerenost na različite domene jezika doveli su do stvaranja nekoliko modela obrade negacije. Valja naglasiti da ti

modeli nisu nužno međusobno isključivi, a ponekad se i nadopunjuju. Ipak, posebnu pozornost treba posvetiti činjenici da je većina dosadašnjih istraživanja provedena na germanskim i romanskim jezicima, koji imaju drugačija pravila rečeničnog negiranja u odnosu na slavenske jezike. Hrvatski jezik ima više vrsta negacije, a specifičan je po uporabi niječnog slijeda, što omogućuje dodatni uvid u obradu negacije. U nastavku će biti opisani osnovni eksperimentalni zadaci i njihovi potencijalni problemi te modeli obrade negacije proizašli iz istraživanja iz drugih jezika. Posebno ćemo se osvrnuti na pitanje kako novija istraživanja iz hrvatskoga jezika mogu dopuniti postojeće modele.

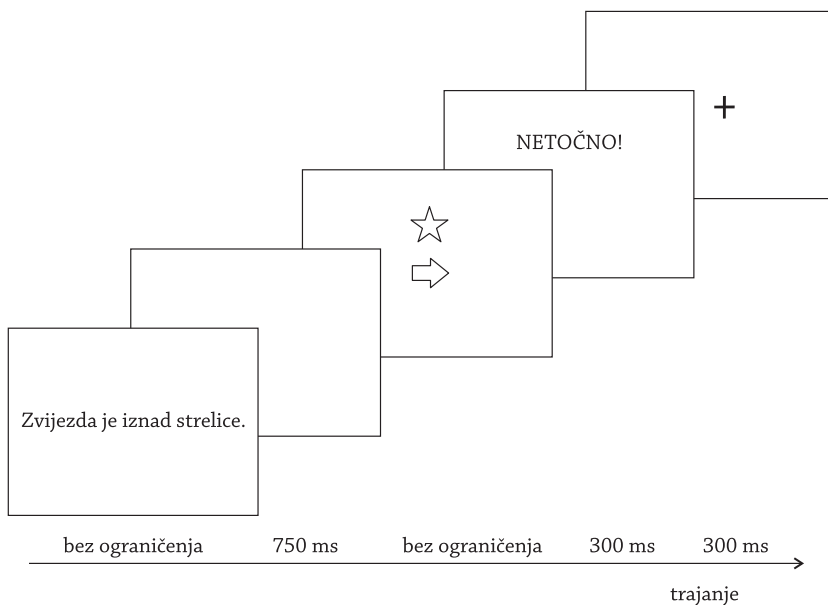
3.1. Metode eksperimentalnog istraživanja negacija

U psihologijskim i psiholingvističkim istraživanjima brzina obrade informacija mjeri se pomoću mjerenja brzine reakcije (eng. *reaction time*, RT) na zadani podražaj. Mjerenje brzine reakcije jedan je od prvih načina kojim su se u psihologiji pokušale ispitati individualne razlike u kognitivnim sposobnostima i inteligenciji (Jensen, 2006). Takva je istraživanja među prvima provodio Donders (1869). Standardne mjere iz psihologije koje se uzimaju kao objektivni pokazatelji obrade informacija, poput mjerenja brzine reakcije i učestalosti pogrešaka prilikom odgovora na podražaj, vrlo se često upotrebljavaju i u psiholingvističkim istraživanjima (Bard i sur., 2002; Bock, 1996; Kaup i sur., 2005; Zwaan i sur., 2002). Navedene mjere proizlaze iz pretpostavke da je za složenije zadatke potrebno dulje vrijeme reakcije. Drugim riječima, složenije jezične strukture trebaju više vremena za kognitivnu obradu.

U ispitivanju negacije uglavnom se upotrebljava zadatak slaganja rečenice i slike (eng. *sentence-picture verification task*, SPVT), kojim se ispituje rečenično razumijevanje (Carpenter i Just, 1975; Carpenter i sur., 1999; Kaup i sur., 2005; 2007; Knoeferle i Crocker, 2005). Većina eksperimenata provedena pomoću ovog zadatka zahtjeva od ispitanika čitanje rečenice prikazane na zaslonu računala. Rečenica se uglavnom prikazuje u cijelosti, s iznimkom ispitivanja u kojima se istodobno mjeri brzina reakcije i moždana aktivnost metodom evociranih potencijala (ERP). U tom se slučaju prikazuje riječ po riječ jer se mjeri moždana aktivnost nakon prikazivanja točno određene riječi. Nakon što je rečenica prikazana, ispitanik treba pritisnuti tipku za nastavak, a na zaslonu se pojavljuje bijela pozadina. Vrijeme trajanja bijele pozadine između rečenice i slike varira te može iznositi 250

milisekundi (Kaup, 2006; Ludtke i sur., 2008), 500 milisekundi (Kaup i Zwaan, 2003), 750 milisekundi (Kaup i sur., 2005) ili čak 1500 milisekundi (Kaup, 2006; Kaup i Zwaan, 2003; Kaup i sur., 2005; Ludtke i sur., 2008). Nakon bijelog zaslona pojavljuje se slika koja odgovara ili ne odgovara pročitanoj rečenici. Zadatak ispitanika je odrediti podudaraju li se rečenica i slika te odgovoriti pritiskom na zadanu tipku (točno ili netočno). Uobičajeni redosljed zadatka prikazan je na Slici 1.

Vrijeme reakcije na sliku ponekad je ograničeno, a ponekad ispitanici odgovaraju na zadatak bez vremenskog ograničenja. Vrijeme reakcije najčešće podrazumijeva vrijeme potrebno za odgovor nakon pojave slike do pritiska odgovarajuće tipke. U obrnuto postavljenom zadatku, kada rečenica slijedi nakon slike, vrijeme reakcije mjeri se od početka čitanja rečenice do pritiska tipke. Ponekad se vrijeme reakcije mjeri za oba podražaja, rečenicu i sliku (Mathews i sur., 1980), pri čemu se vrijeme od početka čitanja rečenice do pritiska tipke za nastavak naziva vremenom razumijevanja (eng. *comprehension time*), a vrijeme od pojave slike do pritiska tipke za odgovor vremenom provjeravanja (eng. *verification time*). Većina se ispitivanja

Slika 1. Primjer zadatka slaganja rečenice i slike

obrade negacije oslanjala na vrijeme provjeravanja kao osnovnu mjeru, pri čemu se ekstremne vrijednosti isključuju iz daljnje statističke obrade. Najniža granica postavljena je na 200 ms (Kaup. i sur., 2005; 2006) ili 300 ms (Kaup i sur., 2007). Gornja granica ovisi o težini i vrsti zadatka, pa je i raspon veći: od 2000 ms (Kaup. i sur., 2006), 3000 ms (Kaup i sur., 2007), 4000 ms (Ludtke i sur., 2008) ili čak 5000 ms (Kaup i sur., 2005).

Paradigmom slaganja rečenice i slike pri ispitivanju negacije postavili su Clark i Chase (1972) dajući ispitanicima rečenice poput *Star is above plus* (prev. Zvijezda je iznad plusa) ili *Star is not below plus* (prev. Zvijezda nije ispod plusa). Rezultati ispitivanja pokazali su da je za odgovor na drugu rečenicu potrebno više vremena u odnosu na prvu. Dulje vrijeme potrebno za odgovor na negaciju shvaćeno je kao pokazatelj lingvističke kompleksnosti niječne strukture u odnosu na jesnu.

Govoreći o prikladnosti eksperimentalnog zadatka slaganja rečenice i slike, pojavilo se pitanje utječe li redoslijed podražaja na rezultate. Drugim riječima, ispitivalo se postoji li razlika u rezultatima između zadataka u kojima slika slijedi nakon rečenice i zadataka u kojima slika prethodi rečenici. Prema Shobenu (1978) postoji razlika u kodiranju informacija ovisno o redoslijedu zadatka. Autor navodi da u slučajevima kada je rečenica prva, njezin sadržaj može utjecati na kodiranje slike ovisno o lingvističkim obilježjima rečenice. S druge strane, ako je slika prva, ona će se kodirati prema preferiranoj kategoriji. Na primjer, prijedlog *ispod* u rečenici *Zvijezda je ispod plusa* može voditi kodiranje slike kako je i opisano u rečenici ako je ona zadana prva. U slučaju da je prvo zadana slika, pretpostavlja se da će ona voditi kodiranje slike prema prijedlogu koji se lakše obradi, u ovome slučaju prijedlog *iznad* u odnosu na *ispod* (Shoben, 1978). Time bi se prvo slika kodirala kao *plus iznad zvijezde*, nakon čega bi slijedila rečenica *Zvijezda je ispod plusa*. Zbog različitih prijedloga kodiranih iz slike i rečenice sama obrada zadatka bila bi otežana. Kako bi dodatno provjerili utjecaj zadatka na rezultate, Carroll i sur. (1992) ispitanicima su istovremeno prikazali rečenicu i sliku. Rezultati praćenja pokreta očiju (eng. *eye-tracking*) pokazali su da ispitanici prvo površno pogledaju sliku, nakon čega pažljivo pročitaju rečenicu te se potom vraćaju na sliku. Slične rezultate pokazala su i Hegartyjeva (1992) ispitivanja redoslijeda fokusiranja na rečenice i grafove. Konačno, Underwood i sur. (2004) ispitivali su kodiranje slika koje prikazuju prirodu ili konkretnu scenu. Takvi zadaci zahtijevaju opsežnije kodiranje jer slika sadrži više komponenti na koje se može usmjeriti pažnja. Rezultati su pokazali da se slika ne može obraditi na odgovarajući način kada je pri-

kazana prije rečenice, što je izrazito važno s obzirom na to da se konkretne rečenice lakše obrađuju od apstraktnih (Ho i Chen, 1993).

U novije vrijeme upotrebljavala se i metoda u kojoj nakon prikaza rečenice slijede dvije slike ili više njih (Ćoso i Bogunović, 2021; Deprez i sur., 2015; Orenes i sur., 2014; 2016; Tian i Breheny, 2015). Ta je metoda polučila dvojake rezultate. Zadatak se pokazao korisnim u ispitivanju obrade dvostruke negacije i niječnog slijeda u katalonskom jeziku (Deprez i sur., 2015) jer je omogućio izravni uvid u različita značenja koja ispitanici pridaju dvostrukoj negaciji i niječnome slijedu. S druge strane, čini se kako tako postavljen zadatak polučuje različite rezultate u odnosu na zadatke u kojima je rečenica kombinirana s jednom slikom. Primjerice, Tian i Breheny (2015) nisu pronašli razlike između jesne i niječne rečenice kod zadatka s dvjema slikama, dok su Ćoso i Bogunović (2021) izvijestile o izostanku razlika među različitim tipovima negacije koje se mogu vidjeti kod standardnog zadatka s jednom slikom, što će biti opisano u nastavku.

Zadatak slaganja rečenice i slike u posljednjih desetak godina upotrebljava se u kombinaciji s neurokognitivnim metodama pri ispitivanju obrade negacije. Neurokognitivni pristup ispituje aktivaciju površine moždane kore i aktivaciju različitih regija mozga prilikom čitanja rečenice (Bornkessel i Schlesewsky, 2006; Friederici, 2002; 2009; 2011; Just i sur., 1996; Ludtke i sur., 2008). Istraživanja se razlikuju ovisno o tehnici, a neke od njih su elektroencefalografija (EEG), magnetoencefalografija (MEG), pozitronska emisijska tomografija (PET), funkcionalna magnetska rezonanca (fMRI) te anatomske ograničena magnetoencefalografija (aMEG). Ipak, u većini istraživanja negacije koristila se elektroencefalografija (EEG) i funkcionalna magnetska rezonanca (fMRI). Ta istraživanja predstavljaju značajan doprinos dosadašnjim spoznajama stečenima bihevioralnim metodama.

EEG mjeri električnu aktivnost skupine neurona, a njihova se aktivnost pri izvršavanju zadatka interpretira kao kognitivna obrada (Haarmann i sur., 2002; Weiss i sur., 2005). Pri rečeničnoj obradi najvažnije je mjerenje kognitivnih evociranih potencijala ili komponenti KEP (eng. *ERP event-related brain potentials*), odnosno brzih promjena moždane aktivnosti vezanih uz podražaj (Luck, 2005; Otten i Rugg, 2004). Ti podražaji vezani su uz semantičke i sintaktičke teškoće u jezičnom razumijevanju. Najpoznatije su komponente negativni pomak, koji se javlja 400 milisekundi nakon podražaja (N400), te pozitivni pomak, koji se bilježi 600 milisekundi nakon podražaja (P600). U jednom od najpoznatijih istraživanja metodom evoci-

ranih potencijala Kutas i Hillyarda (1980) ispitivali su rečenični kontekst i komponente ERP. Rezultati su pokazali da riječi koje ne pripadaju kontekstu rečenice izazivaju pojavu komponente N400, koja se pojavljuje između 300 i 500 ms nakon podražaja. Kao primjer možemo navesti sastavnicu *socks* (prev. čarapama) u odredbenom spoju *I like my coffee with milk and socks* (prev. Volim kavu s mlijekom i čarapama). S druge strane, komponenta P600 otkrivena je u istraživanju Osterhouta i Holcomba (1992). Autori su primijetili da odstupanje od uobičajene sintaktičke strukture ne dovodi do tada već poznatog negativnog pomaka, već do pozitivnog pomaka oko 600 ms nakon podražaja. Stoga se smatra da razlike u pojavi N400 u slučaju narušavanja semantičke strukture te pojave P600 u slučaju narušavanja sintaktičke strukture upućuju na neurokognitivne razlike pri obradi jezika na semantičkoj i sintaktičkoj razini. U jednom od prvih istraživanja obrade negacije metodom ERP Lüdtkke i sur. (2008) su ispitanicima, koji su elektrodama bili spojeni na elektroencefalogram, dali zadatak podudarnosti rečenice i slike. Rezultati su pokazali da se komponenta N400 pojavila kada su ispitanici čitali niječnu rečenicu, dok nije zabilježena u slučaju jesne rečenice. Pomak je zabilježen u situacijama u kojima je odgođena pojava slike nakon rečenice, a negacija je potpuno uklopljena u značenje rečenice. Nieuwland i Kuperberg (2008) ispitanicima su prikazali rečenice poput *In moderation, drinking red wine isn't bad/good* (prev. Ako je umjereno, ispijanje crnog vina nije loše/dobro). Istraživanje je pokazalo da u slučaju negacije netočne riječi utječu na pojavu veće komponente N400.

Funkcionalna magnetska rezonanca ili fMRI podrazumijeva mjerenje magnetskog polja u dijelovima mozga koja su aktivirana podražajem. Kao i kod metode evociranih potencijala jači signal upućuje na pojačanu aktivnost određenog dijela mozga. Tehnika djeluje na principu praćenja hemoglobina (BOLD) jer se smatra da aktivirane stanice traže kisik koji dobivaju putem krvi, što utječe na jačinu magnetskog polja (Logothetis i Wandell, 2004). Jačina signala tako pokazuje moždane strukture uključene u obradu zadanoga podražaja. Tek je nekoliko istraživanja negacije provedeno metodom fMRI, najčešće u kombinaciji sa zadatkom slaganja rečenice i slike. Carpenter i sur. (1999) tom su metodom testirali hipotezu da je negacija jezično kompleksnija od jesne rečenice, pa će dijelovi mozga uključeni u njezinu obradu pokazati jaču aktivaciju u usporedbi s obradom jesne rečenice. Ispitanicima su prikazane rečenice poput *It is not/It is truth that star is above plus* (prev. Nije istina/Istina je da je zvijezda iznad plusa). Snimanje funkcionalnom magnetskom rezonancom pokazalo je da se pri čitanju ni-

ječne rečenice više aktiviraju regije mozga uključene u (ili zadužene za) jezično razumijevanje – lijevi posteriorni temporalni girus te lijeve i desne parijetalne regije uključene u vizualno-prostornu obradu. S obzirom na to da su rečenice bile izjednačene po dužini i leksičkom sadržaju, autori su pretpostavili da je do veće aktivacije u slučaju negacije došlo zbog veće zahtjevnosti prilikom kognitivne obrade. Drugim riječima, čini se da je za obradu negacije potrebno više bioloških resursa. Slični rezultati dobiveni su i u istraživanju obrade negacije i dvojezičnosti (Hasegawa i sur., 2002). Rezultati su pokazali da je došlo do veće aktivacije prilikom obrade negacije u zadacima na drugome jeziku, što upućuje na to da je obrada negacije dodatno otežana u drugom jeziku. Bahlmann i sur. (2011) pomoću metode fMRI ispitivali su moždanu aktivaciju potaknutu jesnom rečenicom, negacijom te dvostrukom negacijom. Ispitivanje je provedeno na njemačkome jeziku, u kojem dvostruka negacija uvijek semantički odgovara jesnosti. Rezultati su pokazali razlike u neurokognitivnoj obradi različitih rečenica. Točnije, obrada dvostruke negacije u usporedbi s obradom ostalih rečenica dovela je do veće aktivacije desnog dorzolateralnog prefrontalnog korteksa, lijevoga inferiornog frontalnog girusa (*pars triangularis* i Brocino područje). Prema tim rezultatima čini se da je obrada dvostruke negacije dodatno otežana u odnosu na druge rečenice, što se očituje u pojačanoj aktivaciji navedenih dijelova mozga.

Zadatak podudaranja rečenice i slike široko je prihvaćen i istražen, a njegove varijacije u kombinacije s novim tehnologijama dovode do novih spoznaja o kognitivnoj obradi negacije. Stoga se čini potrebnim ispitati utjecajne čimbenike vezane uz kognitivnu obradu negacije.

3.2. Modeli obrade negacija

Nekoliko je osnovnih modela koji objašnjavaju razlike u kognitivnoj obradi jesnih i niječnih rečenica te razlike među različitim tipovima negacije. Najveći broj autora objašnjava navedene razlike u okviru Situacijskog modela (npr. van Dijk i Kintsch, 1983; Zwaan i Radvansky, 1998), prema kojem rečenično razumijevanje zahtjeva stvaranje jezične reprezentacije teksta i simulaciju situacijskog stanja opisanog u rečenici. Kada se radi o obradi negacije, Kaup i suradnici (2007) kao primjer daju rečenicu *The doors are not open* (prev. Vrata nisu otvorena) te pretpostavljaju kako se ona sastoji od dva situacijska stanja. Prvo situacijsko stanje je jesnost *The doors are open* (prev. Vrata su otvorena), a ono je u rečenici negirano. Drugo situa-

cijsko stanje je negacija prvog stanja tj. negacija otvorenih vrata. U zadacima slaganja rečenice i slike, pokazalo se da je ispitanicima potrebno više vremena za obradu negacije *The doors are not open* (prev. Vrata nisu otvorena) u odnosu na jesnu rečenicu s istim značenjem *The doors are closed* (prev. Vrata su zatvorena). Stoga su autori (2005; 2006; 2007) pretpostavili postojanje dvije reprezentacije kod niječnih rečenica. Ovaj se model naziva Hipotezom dvostruke simulacije (eng. *Two Step Simulation Hypothesis*). Problem je što se unutar ovog modela nisu istraživale razlike u obradi negacije neovisno o jesnosti (Ćoso i Bogunović, 2016; 2019; Margolin, 2015; Margolin i Abrams, 2009).

Budiu i Anderson (2005) nadovezuju se na gore opisanu Hipotezu dvostruke simulacije te promatraju negaciju iz geštaltističke pozicije lika i pozadine. Osnovna je hipoteza ovoga pristupa da na dužu obradu negacije utječe poznavanje jasnog oblika svojstava subjekta, što olakšava obradu. Ako bi od ranije poznavali subjekt kao ne-subjekt ili njegova svojstva kao ne-svojstva, jasniji oblik tog ne-subjekta ili njegovog ne-svojstva bio bi teži za obradu. U gore navedenim primjerima koje su istraživali Kaup i suradnici (2007), jasna rečenica sadrži isti subjekt *vrata*. Naše ranije stečeno znanje o svojstvima vrata je da ona mogu biti otvorena ili zatvorena, što nam olakšava obradu jasnog oblika te se obrada odvija u jednom koraku. Obrada negacije zahtijeva dva koraka, jer da bismo razumjeli negaciju, moramo prvo negirati poznatu jesnost. Teoretski, kada bi kao polaznu točku uzimali znanje o vratima kao subjektu koji je ne-otvoren ili ne-zatvoren, brže bismo obrađivali negaciju. Predložena ovisnost o kontekstu potvrđena je istraživanjem koje su proveli Lüdtke i Kaup (2006). U istraživanju su ispitanici čitali kratak opis dogovora dviju djevojaka za susret kraj bazena te njihovo razmišljanje o tome hoće li voda biti topla ili hladna. Ispitivanje je pokazalo značajan utjecaj konteksta na obradu negacije: ispitanici kojima je u uputi napomenuto kako voda može biti topla ili hladna značajno su brže obrađivali negaciju u usporedbi s ispitanicima kojima ranije nije stvoren situacijski model tople ili hladne vode.

U novije vrijeme Tian i Breheny (2015) predložili su dinamičko-pragmatički pristup obradi negacije. Taj model zasniva se na tezi prema kojoj se jezik rabi za razmjenu informacija o svijetu, a za postizanje cilja upotrebljavaju se različiti jezični i razgovorni principi (Clark, 1976; Stalnaker, 1978). Prema općem principu dinamičkog pristupa sintaktički i semantički ključevi vode do stvaranja tzv. pitanja pod raspravom (eng. *Question Under Discussion, QUD*) koje nam pomaže pri kontekstualnoj obradi rečenica. Pi-

tanja pod raspravom (Ginzburg, 2012; Roberts, 2012; Tian i Breheny, 2015) opisuju se kao jezični elementi koji se mogu prepoznati prije obrade, a pronalaženje odgovarajućeg pitanja pod raspravom olakšava daljnju obradu rečenice. Prema dinamičkom modelu (Tian i Breheny, 2015) obrada negacije započinje traženjem odgovarajućeg pitanja pod raspravom. Na primjer, rečenica *Kugla nije zelena* bit će obrađena kao pitanje *Je li kugla zelena?*. Stoga za obradu negacije nije potrebno stvaranje situacijske reprezentacije opisane u modelu koji su predstavili Kaup i suradnici (2005; 2006; 2007), a različite će vrste negacije izazvati stvaranje jednakih pitanja pod raspravom. Ta je teza potvrđena istraživanjem slaganja rečenice i dviju slika (Tian i Breheny, 2015), koje nije pokazalo razlike u vremenu reakcije između negacije i jasne rečenice, što će biti opisano u nastavku.

4. Istraživanja u hrvatskome i njihov doprinos modelima obrade negacije

U hrvatskome se jeziku obrada negacije uglavnom ispitivala na opazajnoj razini, često u kontekstu dvojezičnosti ili teškoća s obradom dvostruke negacije i niječnog slijeda. Alujević Jukić i Brešan (2010) zabilježile su teškoće u uporabi negacije kod govornika talijanskog jezika prilikom učenja hrvatskoga. Teškoće su primijećene na sintaktičkoj razini, a moguće je da su izazvane različitim rasporedom riječi u jezicima. U talijanskom jeziku, nenaglašena se zamjenica nalazi između negacije i glagola kao u rečenici *Pietro non lo vede* (prev. Petar ga ne vidi), dok u hrvatskome jeziku niječna riječ stoji neposredno ispred glagola. Stoga se kod učenja učestalo događaju pogreške (npr. *Petar ne ga vidi*). Slične pogreške kod govornika njemačkoga jezika koji uče hrvatski primjećuje i Vrljić (2011), navodeći kao primjer rečenicu *Er hat das Buch nicht gelesen* (prev. On nije pročitao knjigu), koju njemački govornici hrvatskog pogrešno prevode kao *On je knjigu ne pročitao*.

Macan i Kolaković (2008) također su ispitivale teškoće koje imaju njemački govornici prilikom učenja hrvatskoga jezika. Kao čestu gramatičku grešku kod polaznika prve godine navode rečenice koje zahtijevaju uporabu niječnog slijeda. S obzirom na to da njemački jezik ne dopušta niječni slijed, polaznici i u hrvatskoj negaciji ispuštaju jednu od dvije potrebne niječne riječi. Kao primjer navode rečenicu *Nikad ne idem na tržnicu* umjesto koje polaznici često rabe *Nikad idem na tržnicu*. Iste pogreške primjećuje i Vrljić (2011). Kod polaznika druge godine prisutno je identično odstupanje u složenijim rečenicama, što se može oprimjeriti rečenicom *Nikad živjela sam u*

stranoj zemlji (Nikad nisam živjela u stranoj zemlji). Pretpostavka je da u ovim situacijama dolazi do prijenosa pravila negiranja iz njemačkog u hrvatski jezik. Taj prijenos vjerojatno nastaje zbog dominantnog ključa prvoga jezika, koji zahtjeva uporabu jedne negacije kako bi cijela rečenica bila semantički negirana. Pojam jezičnog ključa ili ukazivača uveli su Bates i MacWhinney (1982; 1987; 1989), a odnosi se na razne jezične komponente koje pomažu u jezičnoj obradi, poput redoslijeda riječi u rečenici, morfoloških oznaka tj. oblikovanja riječi ili semantičkoga znanja o objektima u rečenici. U rečenici *Konj pase travu* (Bates i MacWhinney, 1987) ključevi su položaj i padež subjekta i objekta u rečenici te glagol koji je u trećemu licu jednine. Konačno, ključevi su i semantičko znanje o konju kao životinji koja se hrani travom. U slučaju kada bi rečenica glasila *Trava pase konja*, došlo bi do sukobljavanja svih navedenih ključeva koje bi bilo teže obraditi. U slučaju učenja hrvatskog niječnog slijeda čini se da je ono pod utjecajem njemačkog pravila o jednoj negaciji unutar rečenice. Tijekom učenja, snaga ključa se smanjuje te rezultira smanjenjem dominacije prvog jezika kod jednostavnijih zadataka. Ipak, prijenos je i dalje uočljiv kod složenijih zadataka, gdje je prijenosno odstupanje još uvijek dominantno u odnosu na pravila drugog jezika. Macan i Kolaković (2008) naglašavaju važnost ispitivanja hrvatskog niječnoga slijeda u svrhu podučavanja. Dodatno bi razumijevanju niječnog slijeda mogla pridonijeti ispitivanja ERP metodom pri njegovom usvajanju, no tome bi trebala prethoditi ispitivanja obrade niječnog slijeda kod izvornih govornika hrvatskoga jezika.

Na eksperimentalnoj razini hrvatska negacija istraživana je tek u seriji eksperimenata s govornicima hrvatskoga jezika (Ćoso i Bogunović, 2016; 2021) te dvojezičnim govornicima hrvatskoga i engleskoga jezika (Ćoso i Bogunović, 2019). U eksperimentima sa zadatkom slaganja rečenice i slike, autorice su proučavale razlike u kognitivnoj obradi između jasne rečenice te različitih tipova negacije u hrvatskome. Svi eksperimenti pokazali su kako se negacija obrađuju duže i manje točno u usporedbi s jasnou rečenicom (Ćoso i Bogunović, 2016; 2019; 2021), čime se osnovni nalazi iz hrvatskog jezika podudaraju s istraživanjima iz njemačkog i engleskog jezika. S druge strane, ispitivanja negacije pokazala su razlike u vremenu i točnosti obrade ovisno o tvorbi. Prvi eksperimenti pokazali su da negacija kvantifikatora u hrvatskome jeziku može voditi obradu cijele rečenice (Ćoso i Bogunović, 2016). Drugim riječima, negacija s nultim kvantifikatorom ili niječni slijed (npr. *Nijedna zvijezda nije obojana*) pokazala se jednostavnijom za kognitivnu obradu u odnosu na sastavničku negaciju s relativnim neproporcionalnim

kvantifikatorom (npr. *Neke zvijezde nisu obojane*) te negaciju s neuniverzalnim kvantifikatorom (npr. *Nisu sve zvijezde obojane*).

Obrada niječnog slijeda i sastavničke negacije uspoređena je i s obradom rečenične negacije (Ćoso i Bogunović, 2019). Rezultati su pokazali da se niječni slijed (npr. *Nijedno srce nije iznad strelice*) obrađuje točnije u odnosu na rečeničnu negaciju (npr. *Srca nisu iznad strelica*) koja sadrži samo jedan negativni element. Konačno, kada su autorice usporedile obradu dvostruke, rečenične i leksičke negacije (Ćoso i Bogunović, 2021), rezultati su pokazali kako se dvostruka negacija (npr. *Lopta nije neobojena*) obrađuje sporije i manje točno u odnosu na rečeničnu negaciju (npr. *Lopta nije obojena*) te leksičku negaciju (npr. *Lopta je neobojena*). Razlike u kognitivnoj obradi vezane uz vrstu negacije i eksperimentalnog zadatka upućuju na potrebu za proširenjem postojećih modela kognitivne obrade negacije. Ćoso i Bogunović (2019) pretpostavljaju da obrada negacije nije vođena samo stvaranjem situacijskog modela, kako predlažu Kaup i suradnici (2005; 2006; 2007), nego i različitim jezičnim ključevima. Kombinacija modela jezičnih ključeva (Bates i MacWhinney, 1987) i situacijskog modela (Kaup i sur., 2007) mogla bi objasniti navedene razlike. Prema Bates i MacWhinneyju (1987), položaj riječi unutar rečenice može služiti kao jezični ključ, što bi moglo objasniti točniju obradu niječnog slijeda u odnosu na rečeničnu negaciju. Također, kvantifikatori bi mogli imati ulogu jezičnog ključa pri obradi negacije. Univerzalni kvantifikatori u niječnome slijedu jasno naznačuju da se tvrdnja odnosi na sve članove određenog elementa u rečenici što pomaže u obradi negacije. Nespecifični kvantifikator u sastavničkoj negaciji, koji se ne odnosi na sve članove elementa produljuje vrijeme obrade.

Ipak, čini se da rezultati istraživanja ovise o zadatku koji je pred ispitanicima. Dulje vrijeme obrade dvostruke negacije nađeno je samo u zadatku usporedbe slike i rečenice, dok je razlika izostala kada su ispitanici rješavali zadatak usporedbe rečenice i dvije slike (Ćoso i Bogunović, 2021). Kada ispitanici uspoređuju rečenicu i dvije slike, rečenična negacija zahtijeva duže vrijeme obrade u odnosu na leksičku i dvostruku negaciju (Ćoso i Bogunović 2019; Tian i Breheny, 2015). Ranije je opisano da su Tian i Breheny (2015) izvijestili da ova dva zadatka dovode do razlika u obradi jesnosti. Moguće je da opažene razlike nastaju zbog toga što ispitanici prilikom prikaza dviju slika kombiniraju vidne i jezične informacije. Altman i Kamide (2007) u svome su radu kombinirali slušne informacije sa slikom. Istraživanje je pokazalo da ispitanici prebacuju pažnju na dio slike na koji se odnosi rečenica čak i prije nego što čuju rečenicu do kraja. Kod zadatka s dvjema

slikama, moguće je da istodobni vidni prikaz podudarne i nepodudarne slike ubrzava obradu rečenice.

Potrebu za dodatnim istraživanjima potvrđuju i razlike u rezultatima između zadatka slaganja rečenice s jednom slikom ili dvije slike. Ipak, provedeno je tek nekoliko ispitivanja, što se čini nedovoljnim za donošenje zaključaka o prirodi razlika u obradi hrvatske negacije.

5. Smjernice za buduća istraživanja

Istodobno s jačanjem teorijskih modela u hrvatskome jeziku (Kovačević, 2016; Nazalević Čučević, 2016; Zovko Dinković, 2013; 2021) čini se važnim potaknuti eksperimentalna istraživanja kognitivne obrade negacije. Dva su osnovna razloga za to: 1. doprinos kognitivnim i neurolingvističkim modelima obrade negacije; 2. praktična primjena rezultata istraživanja.

Kao što je slučaj s teorijskim pristupom negaciji, i s eksperimentalne strane hrvatski jezik ima mnogo za ponuditi: obrada niječnog slijeda ispitivana je u odnosu na dvostruku negaciju samo u katalonskom jeziku (Deprez i sur, 2015) i isključivo na bihevioralnoj razini. S obzirom na to da se hrvatski jezik smješta među jezike sa strogim niječnim slijedom, dok je katalonski puno fleksibilniji (Deprez i sur, 2015, Zeijlstra, 2004), bilo bi zanimljivo izravno usporediti obradu hrvatske dvostruke negacije i niječnog slijeda.

Razvoj novijih eksperimentalnih tehnika, koje kombiniraju bihevioralna mjerenja s neurokognitivnim metodama, također je zanimljiv u kontekstu istraživanja negacije u hrvatskome jeziku. S obzirom na poznate razlike u brzini obrade različitih vrsta negacije (Ćoso i Bogunović, 2016; 2019; 2021), usporedba obrade rečenične, leksičke i dvostruke negacije metodom evociranih potencijala dala bi uvid u vremenski slijed obrade na neurološkoj razini. Konačno, u novije vrijeme različiti su autori krenuli u izradu normativnih baza emocionalnosti hrvatskih riječi (Ćoso i sur., 2019; Peti-Stantić i sur., 2018; 2021), što omogućuje nova eksperimentalna istraživanja jezika uz bolju kontrolu ispitivanih varijabli. Jedno od značajnijih područja istraživanja unutar psiholingvistike su ispitivanja veze između emocija i jezika, a prethodna istraživanja metodom ERP pokazuju da emocionalni sadržaj modulira obradu implicitne negacije (Xiang i sur., 2016). Ipak, vrlo je malo ispitivanja ERP metodom o povezanosti jezika i emocija. Ranije je opisano kako se dvostruka i leksička negacija često rabe u socijalnom kontekstu te pokazuju izvjesnu stupnjevitost u značenju koje prenose,

stoga bi bilo posebno zanimljivo ove tipove negacije dovesti u vezu s emocijama. Danas znamo da se emocionalne informacije obrađuju brže i pamte bolje u odnosu na neutralne (Carretie i sur., 2008; Santaniello i sur. 2018), pa bi bilo zanimljivo vidjeti bi li emocionalnost riječi dodatno utjecala na obradu negacije kako predviđaju Xiang i sur. (2016).

Važnost takvih ispitivanja očituje se i u praktičnoj primjeni dobivenih rezultata, osobito kada se radi o kognitivnoj obradi dvostruke negacije i niječnog slijeda. Uporaba dvostruke negacije i niječnog slijeda u svakodnevnom govoru i tijekom obrazovanja pokazala se izrazito složenom. Na temelju iskustva iz prakse Šašić (2007) ističe da u ispitnim zadacima treba izbjegavati niječni slijed, pretpostavljajući da pitanja koja sadrže dvostruku negaciju ili niječni slijed ne mjere usvojenost sadržaja, već logičko prosuđivanje i složeni je kognitivne procese.

Razumijevanje obrade negacije može se pokazati značajnom i u stručnom radu. Na primjer, polarnost čestica mogla bi se pokazati značajnom u sastavljanju upitnika u psihologiji. Primjer dolazi iz srodnog jezika, koji Opačić i Vujadinović (2005) nazivaju bosansko-hrvatsko-srpskim jezikom (BHS). Autori su kao jedan od bitnih metodoloških nedostataka istraživanja naveli da tvrdnja u upitniku, formulirana kao dvostruka negacija, izaziva probleme u razumijevanju kod starijih osoba i kod osoba nižeg obrazovnog stupnja. Stoga je čestica upitnika, koja bi na hrvatskome jeziku glasila *Ne bih želio imati ništa s njim* te odgovarala niječnom slijedu, bila izbačena iz daljnje obrade. Šikić (2005) napominje da su prilikom izrade upitnika o agresivnom ponašanju namjerno izmijenjene pojedine čestice koje su u originalu postavljene kao niječni slijed. Iako su u radu izostala dodatna pojašnjenja, autor je smatrao da bi niječni slijed mogao utjecati na valjanost odgovora. Konačno, Rot i Kostić (2001) u svojem su upitniku također izostavili čestice koje su sadržavale niječni slijed, jer su se pokazale težima za odgovaranje te istodobno iziskivale više vremena za rješavanje.

6. Zaključak

U radu su prikazana eksperimentalna istraživanja kognitivne obrade negacije i različiti modeli koji ju objašnjavaju. Prikazani su rezultati istraživanja u stranim jezicima te novija eksperimentalna istraživanja provedena u hrvatskome jeziku. Hrvatski jezik izdvaja se složenošću negacije pa bi dodatna istraživanja mogla značajno doprinijeti teorijskim i empirijskim spoznajama na globalnoj razini. Eksperimentalna istraživanja dvostruke

negacije i niječnog slijeda mogla bi dovesti do boljeg razumijevanja obrade negacije. Neuroznanstvene metode omogućile bi dodatni uvid u neurološku pozadinu obrade negacije. Konačno, eksperimentalna bi istraživanja mogla pridonijeti boljem razumijevanju obrade negacije kod dvojezičnih govornika, posebnih skupina kao i pri izradi specijalističkih materijala.

Literatura

- Altmann, Gerry T. M., Yuki Kamide (2007) "The real-time mediation of visual attention by language and world knowledge: Linking anticipatory (and other) eye movements to linguistic processing", *Journal of Memory and Language*, 57, 502–518
- Alujević Jukić, Marijana, Tanja Brešan (2010) "Prijenosne pogreške kod talijanskih izvornih govornika tijekom pisane produkcije na hrvatskom kao stranom jeziku", *Časopis za hrvatske studije*, 6, 241–252.
- Arimitsu, Nami (2000) "Review on negation in positive sentences" *Papers in Linguistic Science*, 6, 41–60.
- Barić, Eugenija, Lana Hudeček, Nebojša Koharović, Mijo Lončarić, Marko Lukenda, Mile Mamić, Milica Mihaljević, Ljiljana Šarić, Vanja Švačko, Luka Vukojević, Vesna Zečević, Mateo Žagar (1999) *Hrvatski jezični savjetnik*, Zagreb: Pergamena, Školska knjiga.
- Bahlmann, Jorg, Jutta L. Mueller, Michiru Makuuchi, Angela D. Friederici (2011) "Perisylvian functional connectivity during processing of sentential negation", *Frontiers in Psychology*, 2, 1–10.
- Bard, Ellen G., Matthew Aylett, Robin J. Lickley (2002) "Towards a psycholinguistics of dialogue: defining reaction time and error rate in a dialogue corpus", *EDILOG 2002. Proceedings of the 6th workshop on the semantics and pragmatics of dialogue*. ur. Renee Galvis, Edinburgh: The University of Edinburgh.
- Bates, Elizabeth, Brian MacWhinney (1982) "Functionalist approaches to grammar", *Language acquisition: The state of the art*, ur. Eric Wanner, Lila R. Gleitman, New York: Cambridge University Press, 173–218.
- Bates, Elizabeth, Brian MacWhinney (1987) "Competition, variation and language learning", *Mechanisms of language acquisition*, ur. Brian MacWhinney, Hillsdale, NJ: Erlbaum, 157–194.
- Bates, Elizabeth, Brian MacWhinney (1989) "Functionalism and the competition model", *The crosslinguistic study of sentence processing*, ur.

- Brian MacWhinney, Elizabeth Bates, New York: Cambridge University Press, 3–73.
- Bock, Kathryn (1996) “Language production: Methods and methodologies”, *Psychonomic Bulletin & Review*, 3, 395–421.
- Bornkessel, Ina, Matthias Schlesewsky (2006) “The Extended Argument Dependency Model: A neurocognitive approach to sentence comprehension across languages”, *Psychological Review*, 113, 787–821.
- Budiu, Raluca, John R. Anderson (2005) “Negation in non literal sentences”, *Proceedings of the 27th Annual Conference of the Cognitive Science Society*, ur. Bruno G. Bara, Lawrence W. Barsalou, Monica Bucciarelli, Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum.
- Carpenter, Patricia A., Marcel A. Just, Timothy A. Keller, William F. Eddy, Keith R. Thulborn (1999) “Time course of fMRI-activation in language and spatial networks during sentence comprehension”, *NeuroImage*, 10, 214–224.
- Carretie, Luis, Jose A. Hinojosa, Jacobo Albert, Sara Lopez-Martin, Belén S De La Gándara, José M Igoa, María Sotillo (2008) “Modulation of ongoing cognitive processes by emotionally intense words”, *Psychophysiology*, 45, 188–196.
- Carroll, Patrick J., Jason R. Young, Michael S. Guertin (1992) “Visual analysis of cartoons: A view from the far side”, *Eye movements and visual cognition: Scene perception and reading*, ur. Keith Rayner, New York: Springer-Verlag, 444–461.
- Cheng, Chao-Ming, Huei-Jane Huang (1980) “The process of verifying affirmative and negative sentences against pictures”, *Memory and Cognition*, 8, 573–583.
- Clark, Herbert H. (1976) *Semantics and comprehension*, The Hague: Mouton.
- Clark, Herbert H., William G. Chase (1972) “On the process of comparing sentences against pictures”, *Cognitive Psychology*, 3, 472–517.
- Coles-White, D’Jaris (2004) “Negative concord in child African American English: Implications for specific language impairment”, *Journal of Speech, Language, and Hearing Research*, 47, 212–222.
- Cornish, Elizabeth R., Peter C. Wason (1970) “The recall of affirmative and negative sentences in an incidental learning task”, *Quarterly Journal of Experimental Psychology*, 22, 109–114.

- Ćoso, Bojana, Irena Bogunović, (2016) "Cognitive processing of verbal quantifiers in the context of affirmative and negative sentences: A Croatian study", *Research in language*, 14, 203–220.
- Ćoso, Bojana, Irena Bogunović, (2019) "The role of linguistic cues in bilingual negation processing", *International Journal of Bilingualism*, 23, 21–36.
- Ćoso, Bojana, Irena Bogunović, (2021) "Linguistic cues in negation processing: Processing Croatian sentential, lexical, and double negation", na recenziji u casopisu *Language and cognition*.
- Deprez, Viviane, Susagna Tubau, Anne Cheylus, Teresa M. Espinal (2015) "Double Negation in a Negative Concord language: An experimental investigation", *Lingua*, 163, 75–107.
- Dijk, Teun A. van, i Walter Kintsch (1983) *Strategies of discourse comprehension*, New York: Academic Press.
- Donders, Franciscus C. (1869) "On the speed of mental processes", *Acta Psychologica*, 30, 412–431.
- Friederici, Angela D. (2002) "Towards a neural basis of auditory sentence processing", *Trends in Cognitive Neuroscience*, 6, 78–84.
- Friederici, Angela D. (2009) "Pathways to language: fiber tracts in the human brain", *Trends in Cognitive Neuroscience*, 13, 175–181.
- Friederici, Angela D. (2011) "The brain basis of language processing: From structure to function", *Physiological Review*, 91, 1357–1392.
- Giannakidou, Anastasia (2000) "Negative ... concord?", *Natural Language and Linguistic Theory*, 18, 457–523.
- Giannakidou, Anastasia (2006) "N-words and negative concord", *Blackwell Companion to Syntax*, ur. Martin Everaert, Henk Van Riemsdijk, Oxford: Blackwell Publishing, 327–391.
- Ginzburg, Jonathan (2012) *The interactive stance: Meaning for conversation*, Oxford: Oxford University Press.
- Grubišić Ćurić, Iva (2019) "Odstupanja pri tvorbi rečenične negacije u engleskome kao inome jeziku srednjoškolskih učenika", *Hum: časopis Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru*, 22, 242–263.
- Haarmann, Henk J., Katherine A. Cameron, Daniel S. Ruchkin (2002) "Neural synchronization mediates on-line sentence processing: EEG coherence evidence from filler-gap constructions", *Psychophysiology*, 39, 820–825.

- Hasegawa, Mihoko, Patricia A. Carpenter, Marcel A. Just (2002) "An fMRI study of bilingual sentence comprehension and workload", *Neuro-Image*, 15, 647–660.
- Hegarty, Mary (1992) "Mental animation: Inferring motion from static displays of mechanical systems", *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory, and Cognition*, 18, 1084–1102.
- Ho, Connie S. H., Hsuan-Chih Chen (1993) "Effects of syntactic structure in the memory of concrete and abstract Chinese sentences", *Journal of psycholinguistic research*, 22, 505–518.
- Hržica, Gordana, Nevena Padovan, Melita Kovačević (2011) "Društvenojeznični utjecaj na dvojezičnost - hrvatske dvojezične zajednice u Istri i Beču", *LAHOR*, 12, 175–196.
- Hudeček, Lana, Kristian Lewis, Milica Mihaljević (2011) "Pleonazmi u hrvatskome standardnom jeziku", *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, 37, 41–72.
- Jensen, Artur R. (2006) *Clocking the mind: Mental chronometry and individual differences*, Amsterdam: Elsevier.
- Just, Marcel A., Patricia A. Carpenter (1971) "Comprehension of negation with quantification", *Journal of verbal Learning and Verbal Behavior*, 10, 244–253.
- Just, Marcel A., Patricia A. Carpenter (1976) "The relation between comprehending and remembering some complex sentences", *Memory and Cognition*, 4, 318–322.
- Just, Marcel A., Patricia A. Carpenter, Timothy A. Keller, William F. Eddy, Keith R. Thulborn (1996) "Brain activation modulated by sentence comprehension", *Science*, 274, 114–116.
- Kapetanović, Amir (2008) "Pitanje dijalekatske osnovice Mrnavičeve „Osmanščice“, *Croatica et Slavica Iadertina*, 4, 89–104.
- Kaup, Barbara (2001) "Negation and its impact on the accessibility of text information", *Memory and cognition*, 29, 960–967.
- Kaup, Barbara, Jana Lüdtkke, Rolf A. Zwaan (2005) "Effects of negation, truth value, and delay on picture recognition after reading affirmative and negative sentences", *Proceedings of the 27th Annual Conference of the Cognitive Science Society*, ur. Bruno G. Bara, Lawrence W. Barsalou, Monica Bucciarelli, Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum, 1114–1119.

- Kaup, Barbara, Jana Lüdtke, Rolf A. Zwaan (2006) "Processing negated sentences with contradictory predicates: Is a door that is not open mentally closed?", *Journal of Pragmatics*, 38, 1033–1050.
- Kaup, Barbara, Richard Yaxley, Carol J. Madden, C.J., Rolf A. Zwaan, Jana Lüdtke (2007) "Experiential simulations of negated text information", *Quarterly Journal of Experimental Psychology*, 60, 976–990.
- Kaup, Barbara, Rolf A. Zwaan (2003) "Effects of negative and situational presence on the accessibility of text information", *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory, and Cognition*, 29, 439–446.
- Knoeferle, Pia, Matthew W. Crocker (2005) "Incremental effects of mismatch during picture-sentence integration: evidence from eye-tracking", *Proceedings of the 26th Annual Conference of the Cognitive Science Society*, Stresa, Italy, 1166–1171.
- Kordić, Snježana (2004) *Kroatisch-Serbisch: ein Lehrbuch für Fortgeschrittene mit Grammatik*, Hamburg: Buske.
- Kovačević, Ana (2013) "Red riječi i negacija u hrvatskome crkvenoslavenskome jeziku", *Rasprave, Časopis Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, 39, 497–508.
- Kovačević, Ana (2016) *Negacija od čestice do teksta: usporedna i povijesna raščlamba negacije u hrvatskoglagoljskoj pismenosti*, Zagreb: Staroslavenski institut.
- Kutas, Marta, Steven A. Hillyard (1980) "Reading senseless sentences: Brain potentials reflect semantic incongruity", *Science*, 207, 203–208.
- Kuzmić, Boris (2002) "Jezična obilježja „Senjskog korizmenjaka“, *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, 28, 87–101.
- Laka, Miren Itziar (1990) *Negation in syntax: On the nature of functional categories and projections*, Ph.D. Dissertation. MIT.
- Lea, R. Brooke, Elisabeth Mulligan (2001) "The effect of negative on deductive inferences", *Journal of Experimental Psychology: Learning, Memory, and Cognition*, 28, 303–317.
- Logothetis, Nikos K., Brian A. Wandell (2004) "Interpreting the BOLD signal", *Annual Review of Physiology*, 66, 735–769.
- Luck, Steven J. (2005) *An introduction to the event-related potential technique*, Cambridge, MA: MIT Press.
- Lüdtke, Jana, Barbara Kaup (2006) "Context effects when reading negative and affirmative sentences", *Proceedings of the 28th Annual Conference*

- of the Cognitive Science Society*, ur. Ron Sun, Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum, 1735–1740.
- Lüdtke, Jana, Claudia K. Friedrich, Monica De Filippis, Barbara Kaup (2008) “Event-related potential correlates of negation in a sentence-picture verification paradigm”, *Journal of Cognitive Neuroscience*, 20, 1355–1370.
- Macan, Željka, Zrinka Kolaković (2008) “Prijenosna odstupanja govornika njemačkoga u ovladavanju hrvatskim jezikom”, *LAHOR*, 5, 34–52.
- Margolin, Sara J. (2015) “Older Adults’ Comprehension of Transformational and Deactivation Negation”, *Educational Gerontology*, 41, 604–612.
- Margolin, Sara J., Lise Abrams (2009) “Not may not be too difficult: The effects of negative on older adults’ sentence comprehension”, *Educational Gerontology*, 35, 308–322.
- Mathews, Nancy N., Earl B. Hunt, Colin M. MacLeod (1980) “Strategy choice and strategy training in sentence-picture verification”, *Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior*, 19, 531–548.
- Menac, Antica (1953) “O upotrebi dvostruke negacije s glagolskim pridjevom trpnim”, *Jezik: časopis za kulturu hrvatskoga književnog jezika*, 1, 18–22.
- Nazalević Čučević, Iva (2016) *Sintaktička negacija: Usporedna analiza sintaktičke negacije u hrvatskome i makedonskome jeziku*, Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Nieuwland, Mante S., Gina R. Kuperberg (2008) “When the truth is not too hard to handle: an event-related potential study on the pragmatics of negation”, *Psychological Science*, 19, 1213–1218.
- Noveck, Ira A. (2009) “Meaning and inference linked to negation: An experimental pragmatic approach”, *Semantics and pragmatics: from experiment to theory*, ur. Uli Sauerland, Kazuko Yatsushiro, Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Opačić, Goran, Branko Vujadinović (2005) “Etničke distance i etnički stereotipi kao faktor odluke o povratku”, *Život u poslijeratnim zajednicama*, ur. Goran Opačić, Ivana Vidaković, Branko Vujadinović, Beograd: IAN Međunarodna mreža pomoći.
- Orenes, Isabel, David Beltran, Carlos Santamaria (2014) “How negation is understood: Evidence from the visual world paradigm”, *Journal of Memory and Language*, 74, 36–45.

- Orenes, Isabel, Linda Moxey, Christoph Scheepers, Carlos Santamaria (2016) "Negation in context: Evidence from the visual world paradigm", *Quarterly Journal of Experimental Psychology*, 69, 1082–1092.
- Osterhout, Lee, Phillip J. Holcomb (1992) "Event-related brain potentials elicited by syntactic anomaly", *Journal of Memory and Language*, 31, 785–806.
- Otten, Leun J., Michael D. Rugg (2004) "Interpreting event-related brain potentials", *Event-related potentials: A methods handbook*, ur. Todd C. Handy, Cambridge, MA: MIT Press, 3–16.
- Peti-Stantić, Anita, Maja Anđel, Gordana Keresteš, Nikola Ljubešić, Mateusz-Milan Stanojević, Mirjana Tonković (2018) "Psiholingvističke mjere ispitivanja 3.000 riječi hrvatskoga jezika: konkretnost i predočivost", *Suvremena lingvistika*, 44, 91–112.
- Roberts, Craige (2012) "Information structure in discourse: Towards an integrated formal theory of pragmatics", *Semantics and Pragmatics*, 5, 1–69.
- Rot, Nikola, Aleksandar Kostić (2001) "Proučavanje verifikovanja predikativnih iskaza introspektivnim postupkom", *Psihologija*, 1–2, 61–82.
- Santaniello, Gerardo, Pilar Ferré, Pablo Rodríguez-Gómez, Claudia Poch, Eva M. Moreno, Jose A. Hinojosa (2018) "Recognition memory advantage for negative emotional words has an early expiry date: Evidence from brain oscillations and ERPs", *Neuropsychologia*, 117, 233–240.
- Shoben, Edward J. (1978) "Choosing a model of sentence picture comparisons: A reply to Catlin and Jones", *Psychological Review*, 85, 131–137.
- Silić-Pranjaković, Ivo (2007) *Gramatika hrvatskoga jezika za gimnazije i visoka učilišta*, Zagreb: Školska knjiga.
- Smith, C. D. (1981) "Recognition memory for sentences as a function of concreteness/abstractness and affirmation/negation", *British Journal of Psychology*, 71, 125–129.
- Schiller, Niels O., Lars van Lenteren, Jurriaan Witteman, Kim Ouwehand, Guido P. H. Band, Aerie Verhagen (2017) "Solving the problem of double negation is not impossible: electrophysiological evidence for the cohesive function of sentential negation", *Language, Cognition and Neuroscience*, 32, 147–157.
- Stalnaker, Robert C. (1978) "Assertion", *Syntax and semantics*, ur. Peter Cole, New York: Academic Press, 315–332.

- Šašić, Miroslav (2007) "Natjecanje iz povijesti kao priprema za Nacionalne ispite i Državnu maturu iz povijesti", *Povijest u nastavi*, 10, 175–186.
- Šikić, Sanja (2005) "Povezanost stavova prema agresivnosti i agresivnog ponašanja kod djece osnovnoškolske dobi", *Diplomski rad: Filozofski fakultet u Zagrebu, Odsjek za psihologiju*.
- Tian, Ye, Richard Breheny (2015) "Dynamic Pragmatic View of Negation Processing", *Negation and polarity: Experimental perspectives*, ur. Pierre Larrivé, Chungmin Lee, New York: Springer International Publishing, 21–44.
- Underwood, Geoffrey, Lorraine Jebbett, Kathrine Roberts (2004) "Inspecting pictures for information to verify a sentence: Eye movements in general encoding and in focused search", *The Quarterly Journal of Experimental Psychology*, 57, 165–182.
- Vrljić, Stojan (2011) "Utjecaj materinskog jezika kao prvog jezika na ovladavanje drugim i stranim jezikom", *Lingua Montenegrina*, 7, 101–114.
- Vulić, Sanja (2010) "Jezik Modruškog urbara", *Čakavska rič*, 38, 135–154.
- Weiss, Sabine, Horst M. Mueller, Baerbel Schack, Jonathan W. King, Martha Kutas, Peter Rappelsberger, (2005) "Increased neuronal communication accompanying sentence comprehension", *International Journal of Psychophysiology*, 57, 129–141.
- Wouden, Ton van der (1994) *Negative contexts*, PhD Dissertation, University of Groningen.
- Wouden, Ton van der, Frans Zwarts (1993) "A semantic analysis of negative concord", *Proceedings from Semantics and Linguistic Theory III*, ur. Utpal Lahiri, Adam Wyner, Ithaca: Cornell University, 202–219.
- Xiang, Ming, Julian Grove, Anastasia Giannakidou (2016) "Semantic and pragmatic processes in the comprehension of negation: An event related potential study of negative polarity sensitivity", *Journal of Neurolinguistics*, 38, 71–88.
- Zeijlstra, Hedde (2004), *Sentential negation and negative concord*, LOT Publications/ACLCL.
- Zovko Dinković, Irena (2013) *Negacija u jeziku. Kontrastivna analiza negacije u engleskome i hrvatskome jeziku*, Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.
- Zovko Dinković, Irena (2021) *O dvostrukoj negaciji i niječnome slaganju*, Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.

- Zwaan, Rolf A., Gabriel A. Radvansky (1998) "Situation models in language comprehension and memory", *Psychological Bulletin*, 123, 162–185.
- Zwaan, Rolf A., Robert A. Stanfield, Richard H. Yaxley (2002) "Language comprehenders mentally represent the shapes of objects", *Psychological Science*, 13, 168–171.

SUMMARY

Bojana Ćoso, Irena Bogunović

AN EXPERIMENTAL APPROACH TO NEGATIONS: STUDIES IN CROATIAN AND THEIR CONTRIBUTION TO THE MODELS OF PROCESSING NEGATIONS

Negations can be found in almost all world languages, and they are well described within linguistic theories. The underlying cognitive processing of negations has been researched from the psycholinguistics perspective. Most of the existing research used behavioural methodology and sentence-picture verification tasks in assessing negation processing. First investigations made during the 1970s, showed that affirmative sentences are remembered better, and processed faster and more accurately when compared to negations. The new line of research conducted at the beginning of the new century aimed to discover the cognitive processes underlying these differences. Different authors proposed several models to explain the differences. Still, new research has revealed additional differences in processing various negations which might not be explained by the extant models. Recent investigations in the Croatian language have added to these assumptions, as they have revealed differences in the processing of various negations which might depend on several linguistic cues, e.g., position in the sentence, type, and number of negative markers. As Croatian allows double negations and negative concord as regular grammatical forms, it seems important to continue the research in Croatian. Usage of relatively new methods borrowed from cognitive neuroscience might give insight into neurological mechanisms of negation processing, and possibly help widen the existing models. The present study aims to present the existing research on negation processing in Croatian and other languages, compare the existing models of negation processing, and to discuss the adequacy of experimental tasks used in research. Finally, it aims to propose guidelines for further research of negations in the Croatian language.

Key words: *Croatian; negations; negation processing; sentence-picture verification task*

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

Ovaj rad dostupan je za upotrebu pod međunarodnom licencom Creative Commons Attribution 4.0.

<https://doi.org/10.31820/f.33.2.10>

Maja Brala-Vukanović, Peter Gärdenfors, Mihaela Matešić

SIMILE DEMONSTRATIVES IN CROATIAN: QUANTITY, QUALITY AND BEYOND

Maja Brala-Vukanović, PhD, University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences

marija.brala@ffri.uniri.hr orcid.org/0000-0002-5708-7624

Peter Gärdenfors, PhD, Department of Philosophy, Lund University

peter.gardenfors@lucs.lu.se orcid.org/0000-0001-7423-828X

Mihaela Matešić, PhD, University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences

mihaela.matesic@ffri.uniri.hr orcid.org/0000-0002-4780-8512

prethodno priopćenje

UDK 811.163.42'367.623

811.163.42'37

rukopis primljen: 24. studenoga 2020; prihvaćen za tisak: 7. prosinca 2021.

We investigate a particular subclass of semantic features associated with demonstratives of quantity and quality, and the respective interrogatives. We explore these lexical elements as they behave linguistically in simile constructions in Croatian. We show that the semantic features that can be focused on in similes are the same as the references of the full system of Croatian demonstratives. However, the possibility to focus on a particular semantic feature by a specific choice of demonstrative or interrogative in simile constructions is being replaced in usage by the generic simile word 'kao'.

Key words: *demonstrative; interrogative; simile; Croatian; semantic feature; semantic domain*

1. Introduction

Demonstratives form a universal, typologically well-established grammatical category which is used to establish a joint focus of attention between speaker and addressee (Diessel 1999, 2003). Languages vary a lot in terms of what demonstratives they contain (Diessel 1999). Some languages only have location demonstratives, some have location and object nearness demonstratives, but some, such as Croatian, contain a very elaborate system of demonstratives.

Diessel (2003) notes that demonstratives and interrogatives have a number of features in common, in particular their pragmatic function to initiate search for information. In this article, we will provide support for this position by showing that the rich set of interrogatives in Croatian is also used in simile constructions.¹

In this paper we propose a thorough review of Croatian interrogatives of quantity and quality, and of the ways in which these are used in Croatian simile constructions. In this sense it should be made clear that while being a contribution to the study of simile (or similitive) and equative constructions (in general, and – more specifically – in Croatian), this paper aims at contributing to the extant studies of:

a) the link that exists between demonstratives and interrogatives and, relatedly, the connections between demonstratives, interrogatives and simile / equative constructions. This latter task stems from the former, and, in this sense, this paper is to be understood more as an analysis contributing centrally to the former and only marginally to the latter;

b) the links that exist between the semantic domains expressed by (Croatian) demonstratives and interrogatives on the one hand, and the single domain hypothesis that was put forward by Gärdenfors (2014). In fact, our aim is to show that the set of domains which we identify as basic ontological domains lexicalized by Croatian interrogative/simile demonstratives fully corresponds to Gärdenfors' (ibid.) single semantic domains (such as space, time, size, shape, weight, color etc.).

As pointed out in a), our results – stemming from a systematization on real language data – could and possibly should be taken as a starting point for a future more finely grained and systematic typological investigation

¹ Croatian is not in Diessel's (2003, 651) data set.

of simile/equative constructions in Croatian – something that has so far, despite the recent surge of interest in the topic over the past few years², not been done.

Before we move on, a note on terminology is due. What in this paper is termed ‘simile construction’ (also termed ‘similative’ in the literature – see footnote 2 below) is sometime in linguistics referred to also with the term ‘equative’ construction (König and Umbach 2018, Rett, 2020). We have decided to use the former, and leave the term ‘equative’ (or ‘equational’) for constructions where one entity is equated with another in a copular construction (X is Y) and also for usages where two expressions are equated by means of a non-verbal element (such as the demonstrative pronoun).³

Simile constructions are expressed in English in a comparative relation established by means of lexical items such as ‘as’:

(1) Robert is as tall as this

or ‘like’:

(2) Robert is tall like his father.⁴

Sentence (1) would be used in combination with a gesture and involves a comparison between the height of Robert and the height indicated by the gesture. In sentence (2) Robert’s height is compared to that of his

² For insightful and detailed treatments of simile / similative and equative constructions from a theoretical point of view as well as a typological treatment and in a number of world languages we refer the reader to Haspelmath & Buchholz, 1998; Rett, 2020 (who also considers examples from Croatian language), Treis & Vanhove, 2017; Treis & Woytylak, 2018 (a collection of papers exploring equative, comparative and superlative constructions in a variety of little known languages); Umbach, 2012; Umbach & Gust, 2014.

³ Simile constructions seem to highlight the comparative rather than the equational feature. In other words, in simile constructions we look at what is similar (what is made informatively prominent is a parallel between two – or more – elements in the sentence), rather than what is necessarily the same. Another alternative terminological possibility, that of ‘comparative’ construction (see Koenig & Vezzosi, in press) has not been adopted here in order not to create confusion with degrees of comparison in English as well as in Croatian (see also comparative and superlative constructions in Treis & Woytylak, 2018).

⁴ While Haspelmath and Buchholz (1998: 279) argue that ‘like’ expresses only similarity (equal manner) but not equal extent, Umbach and Gust (2014) have shown that similarity ‘like’ constructions can also be used to express equal extent (used as equatives).

father. Sentence (2), however, is ambiguous. It can either mean that the two are of the same height (both are 185 cm):

(2a) Robert is as tall as his father

or they are both tall (not short), but not necessarily of the same height:

(2b) Robert is tall, as is his father.⁵

Interestingly, the Croatian language provides a multiplicity of lexical means for expressing the meanings rendered by English sentences (1) and (2) above, and, furthermore, offers tools to disambiguate between the two readings of sentence (2).

In fact, we could say:

A) as a direct translation of (1), in combination with a gesture:

(3) *Robert je ovoliko visok.*
 Robert be-PRS.3SG this-ADV tall-ADJ.NOM.SG.M
 Robert is this tall
 'Robert is this tall.'

B) for the exact equative reading rendered in (2a), i.e. they are of the same height:

(4) *Robert je visok koliko i*
 Robert be-PRS.3SG tall-ADJ.NOM.SG.M how much-ADV and / too⁶
 Robert is tall how much and / too
 'Robert is as tall as

njegov otac.
 his-NOM.SG.M father-NOM.SG.M
 his father
 his father.'

⁵ In the second interpretation, the appropriate orthography of (2) would perhaps include a comma: 'Robert is as tall, like his father'.

⁶ The best translational choice between the two alternatives in English remains unclear. The two options remain throughout the paper, but the alternation is not indicated in the remaining examples for clarity of target text purposes.

C) for the comparative reading (2b), i.e. they are both tall:

- (5) *Robert je visok, kao i njegov otac.*
Robert be-PRS.3SG tall-ADJ.NOM.M as and his-NOM.M father-NOM.SG.M
Robert is tall, as and his father
'Robert is as tall as his father.'

In this article we show that such comparisons can be made with respect to a number of different semantic features.

There are two key questions that prompted our investigations:

(a) What types of semantic features can be selected by simile particles (i.e. in simile constructions) in order to act as attention focus (on which the attention of speaker and addressee meet)?

(b) Are some of the semantic features that can be selected in (generic) simile constructions cognitively more salient than other features?

We begin by presenting a review of the demonstratives and interrogatives in Croatian, as well as a brief review of simile constructions (Section 2). Then we move on to explore the behavior of the interrogatives in Croatian simile constructions (Section 3) and show that the semantic features of interrogative similes map completely onto the rich set of features expressed by the non-simile demonstratives. In addition to the class of demonstratives used in similes, Croatian allows an alternative choice between the generic simile word 'kao'⁷ (meaning 'as' or 'like') and the corresponding interrogative.

2. Background

2.1. The domain hypothesis for demonstratives

Bühler (1934) identified demonstratives as a subclass of deictic expressions, the references of which are determined in relation to a center of orientation provided by the place, time and participants involved in the utterance. Building on the comparison with interrogatives, Diessel (2003, p. 640) identifies the following list of semantic features as possible referen-

⁷ In his analysis of the complex and still unclear grammatical status of the lexical item 'kao' in contemporary standard Croatian, Pranjkić (2013: 212-219) decides to categorize 'kao' as a particle. Given the insights stemming from the analysis presented in this paper, we have decided to classify the word 'kao' as a simile particle, since establishing relations of similarity or sameness seems to be its exclusive role in the Croatian language.

ces: person, thing, place, direction, time, manner and amount. In this article we expand manner to the more general notion of *quality*, ultimately proposing the distinction between semantic features associated with (demonstratives of) quantity and quality as a particular subclass (see König and Umbach, 2018). More specifically, we will explore demonstratives and interrogatives of quantity (corresponding to Diessel's amount) and quality as they behave linguistically in simile constructions in Croatian. Our results will provide an answer to question (a) in that the set of interrogatives that are also used as similes will identify a set of semantic features that are more detailed than the list presented by Diessel (2003). As an answer to question (b), we will show that the class of entities that can be focused on are as rich as the references of the full system of Croatian demonstratives (Gärdenfors and Brala-Vukanović 2018).

As we have already pointed out above, in this work the term 'demonstrative' is analysed and used in the sense that has emerged from cross-linguistic and typological studies (e.g. Diessel, 1999; Dixon, 2003) and is, among other things, characterized also by a simple semantic structure that combines a deictic component and an ontological component.

Gärdenfors and Brala-Vukanović (2018) argue that the meanings of demonstratives can be analyzed in terms of a combination of the spatial domain (expressed by distinctions between proximal, medial and distal demonstratives) and a small set of semantic domains. This is an extension of the single domain hypothesis for verbs, adjectives and prepositions that was put forward by Gärdenfors (2014). As a case study they analyze the Croatian system of demonstratives. This system is very rich (see Table 1) and contains demonstratives for several types of domains.

Table 1. The system of Croatian demonstratives (from Gärdenfors and Brala-Vukanović 2018).

Domain	Semantic component	Proximal	Medial	Distal	Word class	Corresponding question
Space <i>Location</i>	1. Static point (location)	OVDJE Here	TU There	ONDJE Over there	Adverb of place	<i>Gdje?</i> (Where?)
	2. Goal point (motion)	OVAMO (Over) here	TAMO Over there	ONAMO All the way over there		<i>Kamo?</i> (Where to?)
	3. Source point (motion)	ODAVDE From here	ODATLE From there	ODANDE From over there		<i>Odakle?</i> (From what point?)
	4. Path (motion)	OVUDA Toward here	TUDA Toward there	ONUDA Toward over there		<i>Kuda?</i> (Which way?)
	5. Path goal (direction of motion)	DOVDE Up to here	DOTLE Up to there	DONDE Up to over there		<i>Dokle?</i> (To what point?)
Object	6. Path source (direction of motion)	ODOVUD(A) From this direction	OTUD(A) From that direction	ODONUD(A) From that direction over there		<i>Otkud(a)?</i> (From what point?)
	7. Object (person)	OVAJ <i>This one</i>	TAJ <i>That one</i>	ONAJ <i>That one over there</i>	Noun/ adjective	<i>Koji? / Tko? Što?</i> (Which? / Who/What)
	8. Size domain	OVOLIK <i>Of this size</i>	TOLIK <i>Of that size</i>	ONOLIK <i>Of that size</i>	Adjective	<i>Kolik?</i> (Of which size? How much /adjectival/)
Action <i>Time point</i>	9. Other property domain	OVAKAV <i>Of this type</i>	TAKAV <i>Of that type/</i>	ONAKAV <i>Of that type</i>		<i>Kakav?</i> (Of which type?)
	10. Static time	SADA Now	TADA Then	ONDA Back then	Adverb of time	<i>Kada?</i> (When?)
Property	11. Quantity	OVOLIKO This much / this long	TOLIKO That much / that long	ONOLIKO Way that much / way that long		<i>Koliko (dugo)?</i> (How long / how much /adverbial/)
	12. Action property	OVAKO This way	TAKO That way	ONAKO The other way	Adverb of manner	<i>Kako?</i> (How, in which way?)
Discourse	13. Element in common ground	EVO <i>Here – Here we go</i>	ETO <i>There – There we go</i>	ENO <i>Way there</i>	Particle	

It should be noted here that Table 1 only contains the masculine forms of the demonstratives. Parallel tables can be constructed for the feminine and neuter terms.

As can be seen, the semantic domains identified in Table 1 map well on the semantic features identified by Diessel (2003), although Croatian introduces a further category (category 9 related to the quality of objects) as well as distinguishing between several forms of direction and two forms of time.⁸ Furthermore, for each of the domains, with the exception of category 13,⁹ there is a corresponding question word. This supports Diessel's thesis with regard to the parallelism between demonstratives and interrogatives.

'Kolik' in category 8 is the interrogative word for the adjectival demonstratives 'ovolik', 'tolik', 'onolik' (referring to size – a quantity – as the property in the object domain). It is the masculine form, but there are also the neuter forms – 'ovoliko', 'toliko', 'onoliko' – for which the interrogative word is 'koliko'. This should not be confused with the adverbial interrogative word 'koliko' in category 11 (how long / how much, relative to the duration of an activity – a quantity in the action domain), which has as answers the demonstratives 'ovoliko', 'toliko', 'onoliko'. In other words, the neuter 'koliko' in category 8 and 'koliko' in category 11 are homographs, but they have a different semantic value.

2.2. Demonstratives of quantity and quality in simile constructions

König and Umbach (2018) study demonstratives of manner, quality and degree. Their main concern is the different uses of equatives, in particular the German 'so'. They choose the term "degree" for one of the types of equatives, but we think that "quantity" is a preferable term since there are Croatian demonstratives, to wit, categories 8 and 11 in Table 1, that

⁸ For time we can ask 'Koliko dugo čekate u redu' (How long have you been waiting in line (for)?) or 'Koliko čekate u redu' (How (much) have you been waiting in line?).

⁹ The discursal category, i.e. line 13 in Table 1 does neither allow a question word nor simile constructions and is thus not considered here. However, let us note that although there is no specific question word for the discursal category (see line 13 in Table 1), the particles 'evo', 'eto' and 'eno' can appear in the pragmatic role of indicating (replacing) the demonstrative or intensifying the demonstrative in the answer, e. g.: '*Gdje je torba?* Evo / eto / eno je. / Evo ovdje / Eno ondje.' (Approx. transl. Where is the bag? Here / There it is / Over here / Over there).

express not just degree, but quantity in general. These demonstratives are not only used in equative expressions. We view degree as a subset of quantity (in the sense of being some sort of gradable subcategory). Furthermore, we regard manner as a quality of an action (see category 12 in Table 1), which means that we restrict ourselves to analyzing quantity and quality, albeit distinguishing between quantities and qualities of objects and actions respectively.

König and Umbach (2018, p. 303) state that their semantic analysis starts out from the idea that the equative demonstratives express similarity. This may be true for the German ‘so’. But they want to generalize this to something universal so they claim that it “seems safe to assume that the corresponding demonstratives in other languages [...] are equivalent in meaning in terms of the similarity analysis [...]”. In our opinion, this statement should be modified since, as we have just shown, Croatian demonstratives that express manner, quality and quantity are also used in contexts that do not involve similarity comparisons. Apart from the examples of quantity above there are also examples of demonstratives involving quality (including manner) that are not equatives.

Our main purpose in this article is to extend the domain analysis to the use of similes involving quantity and quality in Croatian and to investigate how different constructions involving such demonstratives express different kinds of similarity. We propose that a basic distinction can be drawn between quantitative expressions of size and time (categories 8 and 11 in Table 1) and qualitative expressions of type and manner (categories 9 and 11 in Table 1).

3. Interrogative words as similarity demonstratives in Croatian

Croatian language allows for several ways of expressing simile constructions. In this section we show that *each* of the interrogatives in categories 1-12 from Table 1 can be used as a similarity demonstrative (with the exception of the discursal category 13, as explained in footnote 7).

3.1. The similarity particle ‘kao’

Before we embark on this presentation, however, it should be noted that Croatian has a generic similarity/comparative particle ‘kao’ (corresponding to the English ‘as’ or ‘like’). Trying to systematize the usage and

syntactic properties of the lexeme 'kao' within the Croatian grammatical tradition, Pranjković (2013) concludes that 'kao' in its central sense cannot be treated as an adverb (as it tends to be treated in most Croatian dictionaries and grammar books) because it does not establish a direct relation to the verb but it should be, rather, treated as a particle which primary function is to condense the comparative constructions whereby these construction shift from verbal to nominal¹⁰:

<i>lijep</i>	<i>kao</i>	<i>slika</i>	<	<i>lijep</i>	<i>kao</i>	<i>što</i>	<i>je</i>
pretty-ADJ. NOM.SG.M	as/like	picture- NOM.SG.F		pretty-ADJ. NOM.SG.M	as/like	what-CONJ	be-PRS.3SG
pretty	as/like	picture		pretty	as/like	what	is
'pretty as/like a picture'				'pretty as/like a picture is'			

<i>lijepa</i>	<i>slika</i>
pretty-ADJ.NOM.SG.F	picture-NOM.SG.F
pretty	picture

The etymology of 'kao' is not entirely clear, but it is usually explained as having developed from the question word 'kako' (see Budmani, 1892-1897: 828-833). It is particularly interesting to note that within Croatian dialects we find – to our knowledge – 12 different lexical and/or phonological variants to express the meaning of what in the standard Croatian language is 'kao'.¹¹ An analysis of all the forms yields that it is plausible that 'kao' inherently contains a semantic component of deicticity which is not equally present in 'kako' – where 'kako', in turn, seems to be the older form.¹² Given this, and the fact that amongst the dialectal Croatian forms

¹⁰ Pranjković lists two additional usages of 'kao': that of a modal particle in the 'so-called' i.e. 'navodno, tobož' sense ('On se kao snébiva') and a connecting particle in complex conjunctions (e.g. 'kao što', 'kao da', 'kao kad').

¹¹ They are *kao*, *ka*, *ko*, *kot*, *kod*, *kano*, *kaj*, *kej*, *kak*, *kako*, *kakti*, and *kakono*. Among these words, we find the last one of particular interest, as it combines the interrogative-relative adverb 'kako' with the demonstrative 'ono' (for its etymology see Budmani 1892-1897: 759, 761, 762, kao i Jedvaj, 1959-1962: 840).

¹² We observe that most Slavic languages have a translational equivalent for 'kako' that is similar in form and used as both a question word and as a simile particle. Only the South Slavonic group of languages has, alongside 'kako', also introduced another form, namely 'kao', which serves as a simile particle only. This is presumably why 'kako' no longer serves as a simile particle (while other question words for demonstrative categories do). Of course,

we find the form 'kakono', we hypothesize that 'kao' is a contraction of two older forms, to wit, 'kako' (how) and 'ono' (distal object demonstrative; see category 7 in Table 1).

The interrogative form 'kako' is used as a relative pronoun in dependent clauses (see sentence (6) below). As one of the possible relations established by this relative pronoun is that of similarity (comparison), 'kako' has, indeed, become the generic indicator for the expression of similarity. The use of interrogative form as a relative pronoun that introduces a dependent clause holds for the other question words as well: frequently, Croatian grammar books indicate interrogative words as 'interrogative-relative'.¹³ All the interrogatives function as the relative pronouns when introducing subordinate clauses of different kind. However, when it comes to simile constructions, it is important to notice that the interrogative 'kako' – while being attested in grammars (Silić-Pranjeković 2005: 340) – is no longer recognized as an acceptable similarity interrogative by native speakers (or at least it is not native speakers' first choice) and it is in fact common to replace it by the similarity word 'kao'.

Given that (a) 'kao' is usually seen as having developed from the interrogative 'kako', (b) that similarity constructions in Croatian are possible by means of both the similarity / simile interrogative and the similarity / simile particle 'kao', and (c) that similarity / simile constructions with 'kao' are linguistically more economical (i.e. syntactically condensed), it is reasonable to posit that the comparison by way of interrogatives is historically older than that by the simile particle 'kao'.

In order to illustrate the contrast between the relative usage of 'kako' on the one hand, and the proper simile usage of 'kako', on the other, consider the following two examples:

there are some South Slavonic dialects which have preserved 'kako', as mentioned in footnote 9.

¹³ The development from interrogative to the relative is, of course, found in many languages, English being one of them (cf. English *who*, *which*, etc.). To illustrate the usage of a relative interrogative in Croatian, consider the sentence: 'Ivan je doputovao iz Dubrovnika odakle i Marko' (John has arrived from Dubrovnik *from where* Mark as well). The same construction is *not* possible with the demonstrative, i.e. *Ivan je doputovao iz Dubrovnika, odatle i Marko' (John has arrived from Dubrovnik, *from there* Mark as well). An interesting topic to explore is whether the development from interrogative to relative has followed the same path in all languages.

(6) *Ivan je uzgojio pšenicu*
 John be-AUX.PRS.3SG grow-PST.PTCP.SG.M wheat-ACC.SG.F
 John is grown wheat
 'John has grown the wheat'

kako mu je Marko savjetovao.
 how-ADV he-DAT be-PRS.3SG Mark suggest-PST.PTCP.SG.M
 how him has Mark suggested
 in the way in which Mark has suggested.'

(7) *Ivan je uzgojio pšenicu*
 John be-AUX.PRS.3SG grow-PST.PTCP.SG.M wheat-ACC.SG.F
 John is grown wheat
 'John has grown the wheat'

*kako ju je uzgojio i Marko.*¹⁴
 how-ADV she-ACC be-PRS.3SG grow-PST.PTCP.SG.M and Mark
 how her is grown and Mark
 in the way in which Mark has grown it.'

If we contrast (6) and (7) we note that in (6)¹⁵ 'kako' is more of a relativizer and cannot be replaced with 'kao'. In (7) 'kako' is clearly used to express the similarity (it should be noticed that the same verb is used in the main and in the subordinate clause) and in this case it is possible to replace 'kako' with 'kao':

¹⁴ In sentence (6) 'kako' introduces the relative adverbial clause. In sentence (7) it conjoins two comparative clauses (for more details on this contrast see Silić and Pranjković, 2005: 340). Crucially, while usage of 'kako' in simile constructions as the one presented in sentence (7) is given in Standard Croatian grammatical literature, it is generally rated as unacceptable by native speakers of Croatian. In fact, the simile interrogative 'kako' is in usage replaced by the simile particle 'kao' or, alternatively, 'kao što' (the fact is noted also by Silić and Pranjković (ibid.)).

¹⁵ Although sentence (6) is not an example of an equative construction, but rather an example of an expression of manner, we have decided to include both because it is one of the most frequent constructions for the expression of the given meaning, as well as to show the full range of possibilities for the expression of the given meaning, so as to allow for full comparison of all possible constructions. The same reasoning applies to section 3.2.

- (8) *Ivan je uzgojio pšenicu kao i Marko.*
John be-AUX.PRS grow-PST. wheat- like and Mark
PRS.3SG PTCP.SG.M ACC.SG.F
John is grown wheat like and Mark
'John has grown the wheat like Mark.'

This replacement is possible in (7) since in this sentence we have the same verb in both clauses, which allows for a contraction expressed in (8), as the repetition of the verb is not needed. In other words, when comparing 'two things of the same kind' we can replace the interrogative-relative simile 'kako' with the proper simile particle 'kao'.

3.2. Parallelism between interrogatives and similes

Departing from the interrogative word used in relation to each category of demonstratives, below we list the various alternative possibilities for simile constructions for each of the twelve categories from Table 1. Our aim is to show how these demonstratives are used to express different kinds of similarity.

– Interrogative word: *Gdje?* (Where? – line 1, Table 1)

- (9) *Ivan pere auto u vrtu, gdje i Marko.*
John wash- car-ACC.SG.M in garden- where-ADV and Mark
PRS.3SG LOC.SG.M
John washes car in garden where and Mark
'John is washing the car in the garden, where Mark is washing it too.'

- (10) *Ivan pere auto u vrtu, kao i Marko.*
John wash-PRS.3SG car-ACC.SG.M in garden-LOC.SG.M as and Mark
John washes car in garden as and Mark
'John is washing the car in the garden, as Mark is / and so is Mark.'

The option with 'kao' with the comma before 'kao', as in sentence (10), expresses the similarity meaning that is focused on the activity itself (John and Mark are washing their cars in the garden). However, the same sentence without a comma (i.e. *Ivan pere auto u vrtu kao i Marko*) expresses, according to Standard Croatian orthographic norm, the following meaning: John is washing his car in the garden (in a certain manner, i.e. using three different sponges) and Mark is washing his car in the same way as well, i.e.

also using three different sponges). The same distinction (sentence with or without comma) also applies to all examples below.

In (9) the relativizer 'gdje' refers to the adverbial circumstance of place expressed in the main clause. When replaced with simile particle 'kao' (10), the similarity meaning becomes dominant, and the lexicalization i.e. expression of the semantic particle relative to place, while still being present, becomes secondary with respect to other information and rather than being used to compare the location of two scenes, the particle is used to compare the entirety of the two scenes / images being put into relation.

– Interrogative word: *Kamo?* (Where to? – line 2, Table 1)

- (11) *Ivan nosi košulju na kemijsko čišćenje,*
 John take-PRS.3SG shirt-ACC.SG.F on chemical-
 ADJ.ACC.SG.N cleaning-ACC.SG.N
 John takes shirt on chemical cleaning
 'John is taking the shirt to the drycleaner,

kamo i Marko.
 where-ADV and Mark
 where and Mark
 where Mark is taking it too.'

- (12) *Ivan nosi košulju na kemijsko čišćenje,*
 John take-PRS.3SG shirt-ACC.SG.F on chemical-
 ADJ.ACC.SG.N cleaning-ACC.SG.N
 John takes shirt on chemical cleaning
 'John is taking the shirt to the drycleaner,

kao i Marko.
 as and Mark
 as and Mark
 as is Mark / and so is Mark (too).'

As was the case with the previous examples, in (11) the relativizer 'kamo' refers to the adverbial circumstance of place expressed in the main clause. When replaced with simile particle 'kao' (12), the focus of the expression shifts from place, i.e. the spatial component, to the establishing similarity. The information relative to place loses prominence and becomes

equivalent to other informative elements expressed in the main clause. Once again, rather than being used to compare the location of two scenes, the particle is used to compare the entirety of the two scenes / images being put into relation.

– Interrogative word: *Odakle?* (From what point? – line 3, Table 1)

- (13) *Ivan je stigao iz Dubrovnika, odakle i Marko.*
John be-AUX. arrive-PST. from Dubrovnik- where-ADV and Mark
PRS.3SG PTCP.SG.M. GEN.M
John is arrived from Dubrovnik where and Mark
'John has arrived from Dubrovnik, from where Mark has arrived too.'

- (14) *Ivan je stigao iz Dubrovnika, kao i Marko.*
John be-AUX. arrive-PST. from Dubrovnik- as and Mark
PRS.3SG PTCP.SG.M GEN.M
John is arrived from Dubrovnik as and Mark
'John has arrived from Dubrovnik, as has Mark / and so has Mark.'

In example (13), once again, we see the same mechanism at play: the relativizer 'odakle' refers to the adverbial circumstance of place (which can be described as a source point of a motion) expressed in the main clause. When 'odakle' is replaced by the particle 'kao' (14), the source point of motion information loses prominence, is in terms of prominence equated with all other informative components expressed in the sentence, and the relativizes 'kao' shifts the focus on the overall parallel i.e. on everything that the two scenes illustrated by the sentence share.

– Interrogative word: *Kuda?* (Which way? – line 4, Table 1)

- (15) *Ivan je vozio cestom uz more,*
John be-AUX.PRS.3SG drive-PST.PTCP.SG.M road-INS.SG.F by sea-ACC.SG.N
John is driven road by sea,
'John has taken the road by the sea,

kuda i Marko.
where-ADV and Mark
where and Mark
(which is) where Mark has driven too.'

- (16) *Ivan je vozio cestom uz more,*
 John be-AUX.PRS.3SG drive-PST.PTCP.SG.M road-INS.SG.F by sea-ACC.SG.N
 John is driven road by sea,
 'John has taken the road by the sea,
kao i Marko.
 as and Mark
 as and Mark
 as has Mark.'

The relativizer 'kuda' (15) refers to the adverbial circumstance of place – more precisely the path followed (drawn) by the verbal action – expressed in the main clause. Replacing 'kuda' by the simile particle 'kao' (16), once again the information in the focus is that relative to the similarity of the two actions (Ivan's driving and Marko's driving), while the identity of "paths" is no longer prominent with respect to all other informative elements expressed in the sentence.

– Interrogative word: *Dokle?* (To what point? – line 5, Table 1)

- (17) *Ivan je pročitao knjigu do 70. stranice,*
 John be-AUX.PRS.3SG read-PST. book-ACC.SG.F up 70th page-GEN.SG.F
 PTCP.SG.M
 John is read book up 70th page,
 'John has read the book up to page 70,
dokle i Marko.
 where-ADV and Mark
 where and Mark
 (which is) where Mark has (read it) too.'

- (18) *Ivan je pročitao knjigu do 70. stranice, kao i Marko.*¹⁶
 John be-AUX. read-PST. book- up 70th page- as and Mark
 PRS.3SG PTCP.SG.M ACC.SG.F GEN.SG.F
 John is read book up 70th page, as and Mark
 'John has read the book up to page 70, as has Mark.'

¹⁶ However, if we were not to specify the page number, using 'dokle' (*Ivan je pročitao knjigu dokle i Marko*) has the reading of: John has read the book to the same point to which

The relativizer 'dokle' (17) refers to the adverbial circumstances of place (more specifically to the end-point of the verbal action). Replacing 'dokle' by the simile particle 'kao' (18), makes the similarity component between the two actions (one performed by John and the other by Mark) the most prominent one, i.e. it makes it more focal over all other information expressed, including the information about the end-point of the verbal action).

– Interrogative word: Otkud(a)? (From what point? – line 6, Table 1)

In everyday usage (and increasingly also in Croatian normative literature) 'otkud(a)' is used interchangeably with 'odakle', so the same examples can be used for both categories 3 and 6 shown in Table 1 (with the same semantic readings and optionality patterns applying).

– Interrogative words: Koji? Tko? Što? (Which/ Who/What – line 7, Table 1)¹⁷

- (19) *Ivan poznaje Luku, koga¹⁸ poznaje i Marko.*
John know-PRS.3SG Luke-ACC, who-GEN know-PRS.3SG and Mark
John knows Luke, whom knows and Mark
'John knows Luke, whom Mark knows as well.'

Mark has read it, whereas the construction 'Ivan je pročitao knjigu kao i Marko' only has the reading of: both John and Mark have read the (entire) book.

¹⁷ We treat the demonstrative 'koji' and the interrogative words for the nominative noun 'tko' (who) and 'što' (what) in the same category, while being fully aware that the latter two refer to (pro)nouns i.e. have a different syntactic and semantic qualification. However, they have developed from the demonstrative in this category, which is why we retain them here. Still, it is worth pointing out that two sentences 'Ivan jede jabuku, što jede i Marko' (John + eat + apple + what + eat + and + Marko), and 'Ivan jede jabuku koju jede i Marko' (John + eat + apple + which one + eat + and + Mark) express two different meanings; the first one lexicalizes that John and Mark are both eating an apple, whereas the second lexicalizes the situation where John and Mark are both eating the same apple (not as in type of fruit, but rather the same object).

¹⁸ 'Koga' is the oblique, accusative form of the interrogative 'tko'. Interestingly, the sentence 'Ivan jede jabuku, što jede i Marko' (John is eating an apple, like Mark is), does not function in the same way. In fact, the reading is that both John and Mark are eating an apple, but probably not the same one (native speakers disagree on this latter fact, probably due to the pragmatic improbability of this latter eating). If we wanted to disambiguate the sentence, and express the latter reading – i.e. both John and Mark eating the same apple – we would need to say 'Ivan jede jabuku, koju jede i Marko', i.e. use the accusative feminine of the interrogative 'koji'.

- (20) *Ivan poznaje Luku, kao i Marko.*
 John know-PRS.3SG Luke-ACC as and Mark
 John knows Luke as and Mark
 ‘John knows Luke, as does Mark.’

The relativizer ‘koga’ (19) refers to the direct object (the person whose name is *Luke*). Replacing the relativizer with the simile particle ‘kao’ (20), similarity becomes the focal trait being expressed and what is prominent is the whole situation (the entire scene/image), rather than one of its properties or components. While in (19) we have the schema “*A knows B, and B is known to C*”, the schema in (20) is “*A knows B, and C, too, knows B*”. These two schemata differ in terms of how B is focalized; while in (19) B remains in focus all the time, in (20) B very briefly slips out of focus, just to return as the focal element.

We could add that the schema expressed in (20) fits better with the logical schema involved in similarity based classification: we depart from some pre-set classes, which are ‘filled’ by (matched to) candidates that have been weighed against possible classes and are then paired with the ‘best match’. For example, in the latter sentence we would have two classes – ‘those who know Luke’ and ‘those who do not know Luke’ – and the individual that needs to be matched (categorized) is Mark. The main clause in (20) tells us that it is the former, rather than the latter class, which is the best match, i.e. the referential class for Mark.

– Interrogative word: *Kolik?* (Of which size? – line 8, Table 1)¹⁹

- (21) *Ivan je visok 185 cm, koliko i Marko.*
 John be- AUX tall-ADJ.NOM. 185 cm how much-ADV and Mark
 PRS.3SG SG.M
 John is tall 185 cm how much and Mark
 John is 185 cm tall, and Mark is this/that tall too.

¹⁹ Only the feature of size as pertaining to objects (object property) yields four possibilities which allow for optionality where the semantic readings do not change. In all other cases, leaving out the specification (which, with verbs, is expressed in the adverbial phrase), changes the semantic reading if, rather than using the interrogative word, we use the simile particle ‘kao’.

- (22) *Ivan je visok 185 cm, kao i Marko.*
John be- AUX PRS.3SG tall-ADJ.NOM.SG.M 185 cm as and Mark
John is tall 185 cm as and Mark
John is 185 cm tall, as is Mark.

The same alternation is possible for both the scalar reading (sentences 21 and 22 above), as well as the additive one (sentences 23 and 24):

- (23) *Ivan je visok koliko i Marko.*
John be- AUX PRS.3SG tall-ADJ.NOM.SG.M how much-ADV and Mark
John is tall how much and Mark
'John is as tall as much as Mark is.'

- (24) *Ivan je visok kao (i) Marko.*
John be- AUX PRS.3SG tall-ADJ.NOM.SG.M as and Mark
John is tall as and Mark
'John is as tall as Mark.'

All four sentences above (21-24) express that John and Mark have exactly the same height.²⁰

- (25) *Ivan je visok, kao i Marko.*
John be- AUX PRS.3SG tall-ADJ.NOM.SG.M as and Mark
John is tall as and Mark
'John is as tall as Mark is.'²⁰

Only this last sentence means that both are tall, not necessarily of the same size.

Once again we have the relativizer 'koliko' (21, 23) that expresses or, more precisely, refers to (selects a certain amount of) quantity. Replacing the relativizer 'koliko' with the simile particle 'kao' (22, 24, 25), similarity becomes the prominent and quantity the background element expressed by the sentence.

²⁰ It is possible that the comma is used to introduce another clause: John is tall in one way, and Mark is tall in another. This is why the resulting reading is that they are both tall, but not necessarily of the same height.

– Interrogative word: *Kakav?* (Of which type? – line 9, Table 1)

- (26) *Ivan je kupio auto kakav i Marko.*
 John be-AUX. buy-PST. car-ACC.SG.M of which type-ADJ. and Mark
 PRS.3SG PTCP.SG.M NOM.SG.M
 John is bought car of which type and Mark
 ‘John has bought a car like Mark / like Mark’s.’

Reading: The two cars are equated, they are of the same kind, i.e. the interrogative word ‘*kakav*’ – connecting the main clause with the attributive one – relates to the entirety of the car rather than selecting a feature among all the properties of the car; the cars are equated.

- (27) *Ivan je kupio auto, kao i Marko.*
 John be-AUX.PRS.3SG buy-PST.PTCP.SG.M car-ACC.SG.M as and Mark
 John is bought car, as and Mark
 ‘John has bought a car as has Mark.’

Reading: Both John and Mark have bought a car (the two cars need not be identical, what is compared i.e. equated is the act of buying). Interestingly, if in the main clause some feature of the car is expressed (e.g. its color), then it is questionable whether the question word ‘*kakav*’ can be used in the simile construction, while ‘*kao*’ seems to be the required form:

- (28)*? *Ivan je kupio plavi auto,*
 John be-AUX.PRS.3SG buy-PST.PTCP.SG.M blue-ADJ.ACC.SG.M car-ACC.SG.M
 John is bought blue car,
 ‘John has bought a blue car

kakav i Marko.
 of which type-ADJ.NOM,SG.M and Mark
 of which type and Mark
 like Mark / like Mark’s.’

- (29) *Ivan je kupio plavi auto, kao i Marko.*
 John be-AUX. buy-PST. blue-ADJ. car-ACC. as and Mark
 PRS.3SG PTCP.SG.M ACC.SG.M SG.M
 John is bought blue car, as and Mark
 ‘John has bought a blue car as has Mark.’

The reason why sentence (28) does not work is the fact that the interrogative word 'kakav' – as already pointed out above – selects i.e. refers to the car in its entirety, while the specification of the color in the first part of the sentence contrasts with the 'totality' relation introduced by 'kakav'.

The relativizer 'kakav' (26) has attributive meaning, and it describes the qualities of the direct object of the sentence. Replacing 'kakav' by the simile particle 'kao' (27, 29), shifts the expressive focus towards the similarity component. What needs to be noted here, and is somewhat different with respect to all the previous examples, is the fact that in (27) the quality component (of – in this case – the car) moves out of focus, and the focal role is taken up by the verbal activity (the purchase of the car).

Quality shifts back into focus by means of attributive specification of the object (the colour adjective in 29). If we compare and contrast this with other examples where quality was specified namely sentences (26), where the relative clause is attributive, and (29), where the simile construction explicates the attribute – on the one hand, and, on the other hand, sentences (27) and (29), we note that simply replacing the relativizer with 'kao' results in deletion of attributivity relative to the scenes / images being put into relation. The same does not happen with adverbiality, which does not get deleted – see sentences (10), (12), (14), (16), (20), (22), (24), (25).

– Interrogative word: Kada? (When? – line 10, Table 1)

(30) *Ivan je stigao u 7 sati navečer,*
 John be-AUX.PRS.3SG arrive-PST. in 7 hour-GEN.PL.F in the evening-ADV
 PTCP.SG.M
 John is arrived in 7 hours in the evening
 'John has arrived at 7pm,

kada i Marko.
 when-ADV and Mark
 when and Mark
 when Mark has arrived too.'

(31) *Ivan je stigao u 7 sati navečer, kao i Marko.*
 John be-AUX. arrive-PST. in 7 hour- in the like and Mark
 PRS.3SG PTCP.SG.M GEN.PL.F evening-ADV
 John is arrived in 7 hours in the like and Mark
 evening

'John has arrived at 7pm, like Mark.'

The relativizer 'kada' (30) introduces the temporal clause. Replacing this relativizer with the simile particle 'kao' (31), once again similarity becomes the focal component, whereas the temporal component shifts out of focus. As we are looking at an adverbial construction, once again – as was the case with previous adverbial constructions – the temporal component remains built into the remaining information components that make up the overall image / schema expressed by the sentence.

– Interrogative word: *Koliko* (dugo)? (How long / how much ? – line 11, Table 1)

- (32) *Ivan je na godišnjem odmoru već tri tjedna,*
 John be-AUX. on yearly-ADJ. vacation- already-ADV three week-GEN.
 PRS.3SG LOC.SG.M LOC.SG.M DU.M
 John is on yearly vacation already three weeks
 'John has been on holiday for three weeks already,
- koliko i Marko.*
 how much-ADV and Mark
 how much and Mark
 as (much as) Mark has.'

- (33) *Ivan je na godišnjem odmoru već tri tjedna,*
 John be-AUX. on yearly-ADJ. vacation- already-ADV three week-GEN.
 PRS.3SG LOC.SG.M LOC.SG.M DU.M
 John is on yearly vacation already three weeks
 'John has been on holiday for three weeks already,
- kao i Marko.*
 as and Mark
 as and Mark
 like Mark.'

The relativizer 'koliko' (32) introduces the quantity clause. Replacing this relativizer with the simile particle 'kao' (33), similarity becomes the focal component, where the component relative to quantity (in this case temporal quantity, i.e. duration) is no longer in focus. As this is another example of attributive construction, once again the quantity component stays built into the remaining information components that make up the overall image / schema expressed by the sentence.

– Interrogative word: *Kako?* (How, in which way? – line 12, Table 1)

- (34)* *Ivan pliva prsnim stilom, kako i Marko.*
John swim- chest-ADJ. style-INS.SG.M how-ADV and Mark
PRS.3SG INS.SG.M
John swims chest style, how and Mark
'When John swims he swims a breaststroke style, as does Mark.'

In (34) the interrogative word 'kako' is unacceptable in Standard Croatian. It is also unacceptable in the construction where manner is not expressed:

- (35)* *Ivan pliva kako i Marko.*
John swim-PRS.3SG how-ADV and Mark
John swims how and Mark
John swims like Mark.

In both cases similarity can only be expressed with 'kao':

- (36) *Ivan pliva (prsnim stilom), kao i Marko.*
John swim-PRS.3SG chest-ADJ. style-INS.SG.M as/like and Mark
INS.SG.M
John swims chest style, as/like and Mark
'John swims (a breaststroke style) as does Mark.'

However, the question word 'kako' becomes acceptable in its simile usage in construction where for each of the two clauses being compared the verb is explicated, as in:

- (37) *Ivan pliva kako pliva i Marko.*
John swim-PRS.3SG how-ADV swim-PRS.3SG and Mark
John swims how swims and Mark
John swims as Mark swims.

The sentences that contain the relativizer 'kako' (34, 35) do not fit into the pattern described for other adverbial sentences. In fact, it is only by exchanging the relativizer with the simile particle 'kao' (36), that we have what is a grammatically acceptable sentence. The expression of similarity is the dominant trait, and it gets conflated with manner.

3.3. Discussion

The analysis presented above strongly supports Diessel's (2003) parallelism between demonstratives and interrogatives. The upshot is that Croatian similes encode several different domains of quantity and quality in parallel with the 'ordinary' demonstratives presented in Table 1. It should be noted that while for most interrogatives we have the optionality pattern – where the interrogative can be alternated with the simile particle 'kao' – this does not seem to be the case for the manner interrogative 'kako' (for exceptions see (34) and (35)). This observation represents another argument in favor of the claim that quantity (including degree) falls into one category, while manner should be treated separately (as a subclass of quality).

The single domain hypothesis that was put forward by Gärdenfors (2014) says that for all word classes, except for nouns (and pronouns), the meaning of a word is determined by a region in a single semantic domain, such as space, time, size, shape, weight, color, etc. For some languages the demonstratives cover only the spatial domain ('here', 'there'), for others they include objects ('this', 'that'), but Croatian demonstratives involves several kinds of domains as shown in Table 1. The fact that our investigation shows that there is a complete parallelism between the interrogatives/simile demonstratives and the domains identified in Table 1 provides further support to the domain hypothesis for yet another class of words.

Before moving on, a final question still needs to be addressed: What is the pragmatic function of the simile particle 'kao'? Given the optionality possibilities for expressing simile constructions by either the interrogative word or a simile particle 'kao', one can ask what differences exist between the two constructions. It appears that the interrogative, when functioning as simile, still contains the semantic feature associated with the demonstrative (one of the 12 categories in Table 1) whereas 'kao' functions exclusively as a simile particle, thus having a semantically less specified meaning in terms of specific feature identification, but – at the same time – having a more 'powerful' role in establishing similarity relations (selecting comparable features between referents). When 'kao' is used the message of sameness, or similarity, is established more directly and more generally (without relating to a specific feature) than with the usage of the interrogative words. Possibly, the genericity of 'kao' – in its not selecting a specific feature – allows also for a simpler establishment of a similarity relation, which would justify the appearance of 'kao' in the lexicon.

An interesting parallel can be drawn between the results reported in this study and the issue of relativization strategy²¹. In a study of relativization strategy in Croatian, Polančec and Mihaljević (2016) conclude that the Croatian Standard language prefers relative pronoun strategy as opposed to the strategy of an invariant relativizer, a phenomenon noted in other European standard languages as well. In other words, we are looking at the introduction of a relative clause by means of relative pronouns:

(37a) *Sjećaš* *li se* *pisma* *koje*
remember-PRES.2.SG Q REFL letter-GEN.SG.N which-ACC.SG.N
remember letter which
'Do you remember the letter which

sam *ti* *poslala?*
be-AUX.PRS.1.SG you-DAT.SG send-PAST.PTCP.SG.F
am you sent
I have sent you?'

The same can be achieved by means of an invariant relativizer:

(37b) *Sjećaš* *li se* *pisma* *što*
remember-PRES.2.SG Q REFL letter-GEN.SG.N what-INVREL²²
remember letter what
'Can you remember the letter which

sam *ti* *poslala?*
be-AUX.PRS.1.SG you-DAT.SG send-PAST.PTCP.SG.F
am you sent
I have sent you?'

²¹ For this insightful suggestion we wish to thank an anonymous reviewer who has drawn our attention to the above.

²² Although this is not a standard glossing abbreviation, we are using it following Polančec and Mihaljević (2016).

The same can be achieved also by means of an invariant relativizer and a resumptive pronoun:

- (37c) *Sjećáš li se pisma što sam*
 remember-PRES.2.SG Q REFL letter-GEN.SG.N what-INVREL be-AUX.PRS.1.SG
 remember letter what am
 ‘Can you remember the letter which
- ti ga poslala?*
 you-DAT.SG it-ACC.SG.N send-PAST.PTCP.SG.F
 you sent
 I have sent you?’

A clear normative preference for 37a over 37b and 37c can be explained by certain principles that apply to a number of standard European languages, with the aim of achieving a perfect balance between message accuracy and cognitive (language) processing or, in Murelli’s terms (2011, 259ff, in Polančec and Mihaljević, 2016: 435) between compactness and explicitness. Similar to this, structures with the particle ‘kao’ may be less precise in terms of identifying a specific feature, as opposed to those with the demonstrative, but can put in the spotlight the similarity relations in a more clear and effective way.

In Section 2.1. we mentioned another interesting distinction between ‘kolik’ in category 8 (being the interrogative word yielding the adjectival demonstratives ‘ovolik’, ‘tolik’, ‘onolik’ referring to size i.e. quantity as the property in object or noun category) and the adverbial interrogative word ‘koliko’ (how long, how much – relative to the duration of an activity, i.e. quantity in the activity or verbal category), which can be answered with the demonstratives ‘ovoliko’, ‘toliko’, ‘onoliko’ (category 11 in Table 1). This distinction seems to be particularly relevant for clarifying the possible difference between the notions of quantity and degree. Consider the following Croatian sentences:

- (38a) *Koliko si polje prehodala!*
 which size-ADJ.ACC.SG.N be-AUX.PRS.2SG field-ACC.SG.N walk across-PST.
 PTCP.SG.F
 which size are field walked across
 What a field you walked!

(38b) *Koliko* *si* *polja* *prehodala?*
which size-ADV be-AUX.PRS.2SG field-GEN.SG.N walk across-PST.PTCP.SG.F
which size are field walked across
Which part/portion of the field have you walked?

Consider also:

(39a) *Kolike* *si* *ljude* *pozvala!*
how many-ADJ. be-AUX.PRS.2SG people-ACC.PL.M invited-PST.PTCP.SG.F
ACC.PL.M.
how many are people invited
What a lot of people you have invited!

vs.

(39b) *Koliko* *si* *ljudi* *pozvala?*
how many-ADV be-AUX.PRS.2SG people-GEN.PL.M. invited-PST.PTCP.SG.F
how many are people invited
How many people have you invited?

In constructions (38a) and (39a) we see that the noun is in the accusative case, and the interrogative word 'koliko' has the role of an adjectival interrogative word (classified as adjectival pronoun in Standard Croatian grammars). Conversely, in constructions (38b) and (39b) the noun is in the genitive case, and the interrogative word 'koliko' has the role of an adverb²³. Consequently, the two constructions express two fundamentally different meanings:

- In (38a) and (39a) the lexical item 'koliko' refers to the total amount of the object (a given quantity, i.e. static property of object, and not dynamic, i.e. property of action);
- On the other hand, in (38b) and (39b) the lexical item 'koliko' refers to the state, or rather, degree reached with an action (degree being the consequence of the dynamicity of the verb, where the action could continue and bring about a change in degree).

²³ For more syntactic aspects of adverbial subordination in this context see Kortmann, 1997.

We see these two differences above between the a) and b) cases as the key to understanding the difference between quantity and degree (and possibly why quantity is cognitively more salient than degree).

4. Conclusion

In this article we have investigated a series of lexical options available in Croatian to express simile relations, from interrogatives, via demonstratives to similes. Our main result is that all of the twelve interrogatives in Table 1 (that correspond to different kinds of demonstratives) can also be used as similes. The pragmatic function of these words is to draw the addressee's attention to some kind of similarity. What distinguishes Croatian from most other languages is that the rich set of interrogatives makes it possible to focus on similarities regarding an extensive set of semantic features (presented in the second column of Table 1). While the set of features identified extends the list presented by Diessel (2003), the strong parallelism between demonstratives and interrogatives pointed out by Diessel (*ibid.*) is strongly supported. Furthermore, the simile demonstratives still conform to the version of the single domain thesis that was presented in Gärdenfors and Brala-Vuković (2018).

Acknowledgments

Some ideas expressed in this paper trace back to fruitful discussions that took place during the 'Deixis in Language' symposium held at the University of Rijeka in June 2019 and our gratitude goes to all the participants.

This work has been fully supported by Croatian Science Foundation under the project IP-2018-01-2243.

References

- Budmani, Pero, ed. (1892–1897) *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika: dio IV* [*Dictionary of Croatian or Serbian: vol. IV*], Zagreb: JAZU.
- Bühler, Karl (1934) *Sprachtheorie*, Stuttgart: Gustav Fischer Verlag.
- Diessel, Holger (1999) *Demonstratives: Form, Function and Grammaticalization*, Amsterdam: John Benjamins.
- Diessel, Holger (2003) "The relationship between demonstratives and interrogatives", *Studies in Language*, 27, 3, 635–655.

- Gärdenfors, Peter (2014) *Geometry of Meaning: Semantics Based on Conceptual Spaces*, Cambridge, MA: MIT Press.
- Gärdenfors, Peter; Brala-Vukanović, Maja (2018) "Semantic domains of demonstratives and articles: A view of deictic referentiality explored on the paradigm of Croatian demonstratives", *Lingua*, 201, 102–118.
- Haspelmath, Martin; Bucholz, Oda (1998) "Equative and similative constructions in the languages of Europe", *Adverbial Constructions in the Languages of Europe*, ed. J. Auwera, Berlin, New York, De Gruyter Mouton, 277–334.
- Jedvaj, Josip et al., (eds.) (1959–1962) *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika: dio XVII [Dictionary of Croatian or Serbian: vol. XVII]*. Zagreb, JAZU.
- König, Eckhardt; Vezzosi, Letizia (in press) "On the development of OE *swā* to ModE *so* and related changes in an atypical group of demonstratives", to appear in *English Historical Linguistics*, Benjamins, CILT series.
- König, Eckhardt; Umbach, Carla (2018) "Demonstratives of manner, of quality and of degree", *Atypical Demonstratives: Syntax, Semantics and Pragmatics*, eds. M. Coniglio, A. Murphy, E. Schlachter, T. Veenstra, Amsterdam, De Gruyter, 285–328.
- Kortmann, Bernd (1997) "Adverbial subordinators in the languages of Europe", *Adverbial Constructions in the Languages of Europe*, ed. Johan Auwera, Berlin, New York, De Gruyter Mouton, 457–562.
- Murelli, Adriano (2011) *Relative constructions in European non-standard varieties*, Berlin, De Gruyter Mouton.
- Polančec, Jurica; Mihaljević, Ana (2016) Croatian non-standard invariant relativizers in European perspective, *Jezikoslovlje*, 17 (1–2), 429–451.
- Pranjković, Ivo (2013) *Gramatička značenja*, Zagreb, Matica hrvatska.
- Rett, Jessica (2020) "Separate but equal: a typology of equative constructions", *Degree and quantification*, ed. P. Hallman, Brill, 163–204.
- Silić, Josip; Pranjković, Ivo (2005) *Gramatika hrvatskoga jezika: za gimnazije i visoka učilišta*, Zagreb, Školska knjiga.
- Treis, Yvonne; Vanhove, Martine (eds.) (2017) *Similative and Equative Constructions: A cross-linguistic perspective*, John Benjamins.
- Treis, Yvonne; Wojtylak, Katarzyna Izabela (eds.) (2018) *On the expression of comparison: Contributions to the typology of comparative constructions*

from lesser-known languages – special issue of *Linguistic Discovery*,
Volume 16, Issue 1.

Umbach, Carla (2012) “Strategies of additivity: German additive *noch* compared to *auch*.” *Lingua*, 122, 15, 1843–1863.

Umbach, Carla; Gust, Helmar (2014) “Similarity demonstratives”, *Lingua*, 149, 74–95.

SAŽETAK

Maja Brala-Vukanović, Peter Gärdenfors, Mihaela Matešić
SLIČNOST ISKAZANA ZAMJENICAMA I ZAMJENIČKIM
PRILOZIMA U HRVATSKOME JEZIKU: KVALITATIVNE,
KVANTITATIVNE I INE ODREDNICE

U radu se istražuje posebna potkategorija značenjskih obilježja zamjenica i zamjeničkih priloga kojima se u hrvatskome jeziku izražavaju količinska i kvalitativna značenja – uzimajući pritom u obzir osobito upitne (tj. upitno-odnosne) zamjenice i priloge. Analizira se lingvistička uloga tih leksičkih jedinica u konstrukcijama za izražavanje sličnosti u hrvatskome jeziku. Rezultati semantičke analize pokazuju da se značenjska obilježja koja se aktiviraju u takvim konstrukcijama podudaraju s onima koja karakteriziraju sustav hrvatskih demonstrativa u cjelini. Posebno je pritom zanimljivo to što se unatoč tome što bi se izborom odgovarajuće zamjenice, odnosno zamjeničkoga priloga umjesto čestice „kao” precizno uputilo na pojedino semantičko obilježje, ipak, kada je riječ o konstrukcijama za iskazivanje sličnosti, u uporabi ponajviše poseže za općom česticom za iskazivanje sličnosti „kao”.

Ključne riječi: *zamjenice; zamjenički prilozi; čestica za iskazivanje sličnosti; hrvatski jezik; značenjska obilježja; značenjska domena*

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.
Ovaj rad dostupan je za upotrebu pod međunarodnom licencom Creative Commons Attribution 4.0.

<https://doi.org/10.31820/f.33.2.8>

Magdalena Bedeković, Gordana Hržica, Matea Kramarić

ANALIZA SINTAKTIČKE SLOŽENOSTI DJEČJEG PRIPOVJEDNOG DISKURSA

*Magdalena Bedeković, mag. logoped., Angerona edukacijsko-rehabilitacijska privatna praksa
magdalena.bedekovic@gmail.com orcid.org/0000-0002-5936-9406
dr. sc. Gordana Hržica, Sveučilište u Zagrebu, Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet
gordana.hrzica@erf.unizg.hr orcid.org/0000-0001-6067-9148
Matea Kramarić, mag. psych., Sveučilište u Zagrebu, Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet
matea.kramaric@erf.unizg.hr orcid.org/0000-0002-3161-7893*

izvorni znanstveni članak

UDK 81'42
81'367

rukopis primljen: 27. srpnja 2021; prihvaćen za tisak: 7. prosinca 2021.

Sintaktička složenost jedna je dimenzija proučavanja pripovjednog diskursa. Budući da rezultati dosadašnjih istraživanja nisu jednoznačni, nije jasno koliko su pojedine mjere sintaktičke složenosti osjetljive za razlikovanje jezičnih sposobnosti djece različite dobi te koje su mjere prikladne za uporabu u različitim jezicima. Cilj ovog istraživanja bio je ispitati razlike između šestogodišnjaka i osmogodišnjaka u sintaktičkoj složenosti pripovjednog diskursa rabeći četiri mjere sintaktičke složenosti. Očekivalo se da će se pripovjedni diskursi razlikovati u prosječnoj duljini C-jedinice, prosječnoj duljini klauze, gustoći klauza te broju različitih vrsta zavisnosloženih klauza, pri čemu će osmogodišnjaci pokazivati bolje rezultate na svim mjerama. Drugi je cilj bio opisati koje vrste zavisnosloženih klauza i u kojoj mjeri djeca različite dobi rabe prilikom pripovijedanja. Jezični uzorci izdvojeni su iz korpusa Croatian Frog Story Corpus (Trtanj, Kuvač Kraljević, Hržica 2017). Mjere sintaktičke složenosti izračunate su u programu CLAN, a podaci su obrađeni Mann-Whitney U testom. Dobivene su statistički značajne razlike između dviju dobnih skupina u prosječnoj duljini C-jedinice i prosječnoj duljini klauze, ali ne u gustoći klauza i broju različitih vrsta zavisnosloženih klauza. Očekivano, osmogodišnjaci proizvode pripovjedni diskurs s većom prosječnom

duljinom C-jedinice i s većom prosječnom duljinom klauze u odnosu na šestogodišnjake. Pokazalo se i da se od zavisnosloženih klauza najčešće upotrebljavaju priložne. Sukladno ranijim istraživanjima, utvrđene su razlike u sintaktičkoj složenosti na prijelazu iz predškolske u školsku dob. Prosječna duljina C-jedinice i prosječna duljina klauze mjere su koje mogu razlikovati jezične sposobnosti šestogodišnjaka i osmogodišnjaka.

Ključne riječi: *pripovjedni diskurs; mikrostruktura; sintaktička složenost; dobne razlike*

1. Uvod

Diskurs je jezična cjelina u kojoj je moguće utvrditi ovisnost jednih jezičnih jedinica o drugima, a temeljno svojstvo mu je jezična dovršenost (Barić i dr. 1997). Može biti govoreni ili pisani, a opseg mu nije unaprijed određen i u potpunosti ovisi o autoru. Diskurs se još opisuje i kao jezik na nadrećeničnoj razini (Trtanj, Kuvač Kraljević 2017). S obzirom na to da je za proizvodnju diskursa potrebno integrirati različite kognitivne i jezične vještine, procjena diskursa predstavlja dobar izvor informacija o razvoju djeteta te je često dio procjene jezičnih sposobnosti pojedinca (Bryant i dr. 2016). Jedan od oblika diskursa je pripovijedanje. U pripovijedanju se slijedno, povezano vremenskim ili uzročnim vezama, nižu stvarni ili fiktionalni događaji motivirani kognitivnim ili emotivnim potrebama protagonista (Aksu-Koç, Aktan-Erciyas 2018). Dijete vještinom pripovijedanja ovladava postupno, kako se povećavaju druge jezične i kognitivne sposobnosti potrebne da bi se uspješno ispričala priča.

Vještina pripovijedanja može se procijeniti uporabom različitih mjera pripovjednog i općeg jezičnog razvoja. U procjeni pripovjednih sposobnosti moguće je usmjeriti se na makrostrukturnu i mikrostrukturnu razinu. Analiza makrostrukture podrazumijeva procjenjivanje sposobnosti hijerarhijske organizacije unutar priče (Justice i dr. 2006). S druge strane, na mikrostrukturnoj razini priče proučavaju se jezični elementi kojima pripovjedač gradi priču. Proučavajući mikrostrukturu pripovjednog diskursa dolazi se do informacija o kvaliteti jezika koji pojedinac rabi kako bi ispričao priču, a time, posredno, i o njegovim jezičnim sposobnostima općenito. U proučavanju mikrostrukture priče moguće je usmjeriti se na mjerenje više dimenzija, primjerice, na rječničko bogatstvo, produktivnost ili na sintaktičku složenost (npr. Puranik, Lombardino, Alltman 2008). U ovom će se radu istražiti sintaktička složenost u pripovijedanju djece predškolske i mlađe školske dobi.

2. Teorijska pozadina

2.1. Procjena sintaktičke složenosti

Sintaktički razvoj složen je i dugotrajan proces. Sintaksa se u jezičnom razvoju povećanjem dobi mijenja i usložnjava. Jedan od načina praćenja sintaktičkog razvoja dječjeg jezika praćenje je sintaktičke složenosti nekog jezičnog uzorka (primjerice, priče koju je dijete ispričalo), koja se operacionalizira kroz različite mjere. U procjeni sintaktičke složenosti najčešće su mjere koje se temelje na duljini jedinice govorenog jezika te one koje se temelje na vrsti sintaktičkih veza (prvenstveno zavisnosloženih) i njihovoj čestoti. Svaka od tih mjera pruža informaciju o uporabi određenih sintaktičkih elemenata u jezičnoj proizvodnji.

2.1.1. Prosječna duljina jedinice govorenog jezika

Govoreni niz pri transkripciji potrebno je na prikladan način razdijeliti. Dok je u pisanom jeziku temeljna jedinica rečenica, te je tekst lako podijeliti na takve jedinice jednostavno prateći interpunkcijske znakove, znatno je teže odrediti što je temeljna jedinica govorenog jezika (Halliday 1989: 66–67). No, želi li se analizirati sintaksa nekog govorenog jezičnog uzorka, takvo je razdvajanje nužno. Pri razdiobi govorenog niza na jedinice uvijek se polazi od jednog od dvaju kriterija: ili zvučnih karakteristika (pauze, intonacija) ili sintaktičkog. Rezultat su donekle različiti transkripti te različitost u analizi.

U ranijim istraživanjima češći je način transkripcije bio onaj temeljen na zvučnim karakteristikama govora, to jest, govoreni se niz dijelio na iskaze (Crookes 1990). To znači da bi se govoreni niz pri transkripciji razdvojio tako da se interpunkcijski znak ili prelazak u novi red umetnu tamo gdje je, primjerice, govornik napravio dulju pauzu. Zbog toga je prosječna duljina iskaza ili PDI (engl. *mean length of utterance* ili *MLU*) najraširenija mjera koja se rabi za procjenu sintaktičkog razvoja. Ta mjera pokazuje omjer ukupnog broja riječi u jezičnom uzorku ili ukupnog broja morfema u jezičnom uzorku i ukupnog broja iskaza. Prvotno je mjera osmišljena kao prosječan broj morfema po iskazu (Brown 1973), ali kasnije se pokazalo da je mjeru opravdano zbog jednostavnosti iskazivati u riječima (MacWhinney 2000). Naime, istraživanja u različitim jezicima pokazala su izrazito visoku pozitivnu korelaciju ($r > .95$) između prosječne duljine iskaza u riječima i morfemima (Aguado 1988; Hickey 1991; Mallakof i dr. 1999) ili su ukazivala na nepouzdanost PDI-a u morfemima zbog razlika u brojenju morfema u

različitim jezicima, u primjerice, tretiranju nultih ili supletivnih morfema (Ezeizabarrena i Fernandez 2018). Roger Brown, autor mjere PDI, rezultate je te mjere u engleskom jeziku pretvorio u stupnjeve, a stupnjeve povezoao s različitim dobi u urednom jezičnom razvoju (Kuvač, Palmović 2007). Takve skale stupnjeva nisu dostupne u drugim jezicima pa međujezične usporedbe na temelju ove mjere nisu moguće. Iako se mjera PDI često upotrebljava u istraživanjima, potrebno je naglasiti da način razdvajanja govorenog niza može biti nepouzdan, to jest, pokazalo se da postoje velike individualne razlike među transkriptorima (Stockman 2010). Naime, pauza u govorenom jeziku može se pojaviti ne samo na kraju, već i usred neke sintaktičke cjeline, a niti intonacija nije uvijek pouzdan vodič (vidi primjer (1)).

(1) Razdvajanje govorenog niza na iskaze, pri čemu su glavni kriterij pauze.

Iskaz 1: jednog dana su vidjeli da je ta žabica pobjegla iz svoje staklenke

Iskaz 2: gdje je trebala biti

Osim na iskaze, govoreni niz može se razdvojiti prema sintaktičkim kriterijima, na T-jedinice (engl. *terminable units*; Hunt 1966) ili komunikacijske, odnosno C-jedinice (engl. *communication units*; Loban 1976). Jedna T-jedinica može biti jednostavna sintaktička struktura (ima samo jedan predikat). Ako je jedna surečenica nezavisno spojena s drugom (sastavne rečenice, rastavne rečenice, rečenični niz i dr.), svaka će struktura koja ima predikat biti izdvojena u zasebnu T-jedinicu. No, ako su dvije sintaktičke strukture (surečenice) povezane zavisnosloženom vezom, činit će jednu T-jedinicu. Razdioba na C-jedinice temelji se na jednakim kriterijima kao i razdioba na T-jedinice. Razlika je u tome što C-jedinice u obzir uzimaju i komunikacijsku situaciju pa i izolirane fraze koje ne sadrže glagol mogu činiti C-jedinice, što nije slučaj kod T-jedinica. Tako, na primjer, *Sutra* kao odgovor na pitanje *Kada ćeš dovršiti rad?* predstavlja samostalnu C-jedinicu. Nakon što se govoreni niz razdijeli na T-jedinice ili C-jedinice, moguće je izračunati prosječnu duljinu T-jedinice (engl. *mean length of terminable unit*) ili prosječnu duljinu C-jedinice (engl. *mean length of communication unit*). Mjerom prosječne duljine T-jedinice iskazuje se omjer ukupnog broj riječi u svim T-jedinicama i ukupnog broja T-jedinica. Mjerom prosječne duljine C-jedinice iskazuje se omjer ukupnog broja riječi u svim C-jedinicama i ukupnog broja C-jedinica. S obzirom na to da se razdvajanje govorenog niza na T-jedinice i na C-jedinice temelji na sintaktičkim kriterijima (vidi primjer

(2)), manje su individualne razlike među transkriptorima (Reed, MacMillan, Mcleod 2001).

(2) Razdvajanje govorenog niza na komunikacijske jedinice

Komunikacijska jedinica 1: jednog dana su vidjeli da je ta žabica pobjegla iz svoje staklenke gdje je trebala biti

Govoreni je niz, vodeći se sintaktičkim kriterijima, moguće razdijeliti i na klauze. Klauzom (engl. *clause*) se smatra sintaktička jedinica koja se sastoji od subjekta i predikata (izrečenih ili neizrečenih). Klauza je, dakle, svaka sintaktička jedinica koja sadrži predikat, bez obzira na to postoji li zavisna ili nezavisna veza između nje i druge klauze. Nakon što se govoreni niz razdijeli na klauze, moguće je iskazati prosječnu duljinu klauze (engl. *mean length of clause*) tako da se ukupan broj riječi u svim kauzama podijeli s brojem klauza. S obzirom na to da se razdvajanje govorenog niza na klauze temelji na sintaktičkim kriterijima (vidi primjer (3)), može se pretpostaviti da su individualne razlike među transkriptorima manje.

(3) Razdvajanje govorenog niza na klauze

Klauza 1: jednog dana su vidjeli

Klauza 2: da je ta žabica pobjegla iz svoje staklenke

Klauza 3: gdje je trebala biti

Tri načina podjele govorenog niza, na iskaze, C-jedinice i klauze, imaju posljedice na informacije o sintaktičkoj složenosti, koje se dobivaju računanjem prosječne duljine tih jedinica. U slučaju podjele govorenog niza na iskaze, prosječna duljina odražava broj riječi u jedinici govorenog jezika koja je odvojena pauzama i/li intonacijom od druge. Rimmer (2009) navodi da prosječna duljina iskaza nije najpogodnija mjera jer više ukazuje na leksičko znanje, nego gramatičko znanje. Drugim riječima, ako dijete ima veću prosječnu duljinu iskaza, to znači da ono rabi više leksičkih jedinica koje ne moraju nužno biti povezane u složeniju sintaktičku strukturu. Pri podjeli govorenog niza na komunikacijske jedinice, prosječna duljina odražava broj riječi unutar klauze te broj klauza unutar komunikacijske jedinice. Drugim riječima, prosječna duljina C-jedinice rast će kao posljedica triju promjena. Prvo, porast će se dogoditi ako govornik proizvodi više sintaktičkih elemenata unutar klauze (primjerice, uz subjekt i predikat dodaje i priložne oznake, attribute i apozicije). Drugo, porast će se dogoditi u slučaju

da govornik proizvodi više zavisnosloženih klauza (jer zavisnosložene klauze pripadaju istoj komunikacijskoj jedinici). Treće, porast će se dogoditi u slučaju da govornik proizvodi i više sintaktičkih elemenata unutar klauze i više zavisnosloženih klauza. Za razliku od prosječne duljine komunikacijske jedinice, prosječna duljina klauze daje informacije samo o složenosti sintakse unutar klauze (Casal, Lee 2019). Na primjer, *Mačka sjedi* i *Crna mačka sjedi na prozoru* primjeri su dviju klauza koje se razlikuju u duljini i složenosti. Duljina druge klauze veća je i ukazuje na veću sintaktičku složenost jer su unutar nje, osim subjekta i predikata, uporabljeni atribut (*crna*) i priložna oznaka mjesta (*na prozoru*).

Vidljivo je da načini razdiobe govorenog niza utječu na informativnost mjera prosječne duljine jedinice govorenog jezika. Dok je za prosječnu duljinu klauze jasno da će na nju utjecati obogaćivanje unutarnje strukture klauze, na prosječnu duljinu komunikacijske jedinice može utjecati i duljina klauze i načini povezivanja klauza. Što se tiče prosječne duljine iskaza, s obzirom na to da se ova mjera ne temelji na sintaktičkim kriterijima, teško je precizirati koji se procesi u razvoju sintakse odražavaju kroz njezino povećanje.

2.1.2. Broj zavisnosloženih veza

Mjere kojima se određuje prosječna duljina jedinice govorenog jezika odražavaju i složenost sintakse unutar klauze i povezivanje klauza zavisnosloženom vezom. Dodatne su mjere potrebne da bi se ova dva aspekta sintakse promatrala odvojeno. Sintaksu klauze odražava prosječna duljina klauze, a uporabu zavisnolozenih veza odražava mjera gustoće klauza (*engl. clausal density*). Ovom se mjerom iskazuje omjer ukupnog broj klauza u nekom jezičnom uzorku i broja T-jedinica ili C-jedinica. S obzirom na to da se T-jedinice ili C-jedinice mogu sastojati od više klauza samo ako su te klauze povezane zavisnosloženom vezom, ovaj omjer govori o zastupljenosti zavisnosloženih veza u jezičnom uzorku. Primjerice, ako gustoća klauza iznosi 1.0, sve C-jedinice u uzorku se sastoje od jedne klauze, dok gustoća klauza od 2.0 ukazuje da se svaka C-jedinica u prosjeku sastoji od dvije klauze (sadrži barem jednu zavisnosloženu vezu) (Scott, Stokes 1995). U slučaju da govoreni uzorak nije podijeljen na T-jedinice ili na C-jedinice, i dalje je moguće promatrati količinu zavisnosloženih veza u govorenom uzorku. U tom će se slučaju rabiti mjere kao što su udio zavisnosloženih klauza u ukupnom broju klauza ili u ukupnom broju iskaza.

Treba napomenuti da načini razdiobe govorenog niza utječu na izračun mjera broja zavisnosloženih veza. U slučaju da je govoreni niz razdijeljen prema sintaktičkim kriterijima, mjere gustoća klauza i udio zavisnosloženih klauza jasno odražavaju eventualan porast u količini uporabe zavisnosloženih veza. No, ako je govoreni niz razdijeljen na iskaze, koji se ne temelje na sintaktičkim kriterijima, teško je pouzdano utvrditi broj ili omjer zavisnosloženih veza. Naime, klauze međusobno povezane zavisnosloženim vezama mogu se pauzama ili intonacijom odijeliti na veći broj iskaza, ali više klauza može pripadati i jednom iskazu, neovisno jesu li povezane nezavisnosloženim ili zavisnosloženim vezama.

2.1.3. Vrste veza među klauzama

U ranoj dječjoj dobi sintaktički razvoj obilježen je usvajanjem novih sintaktičkih struktura, a kasnije djeca kombiniraju usvojene strukture u dulje i složenije (Nippold 2006). Zato su vrste sintaktičkih veza među klauzama često uključene u istraživanje sintaktičke složenosti dječjeg pripovjednog diskursa. Pritom je važno znati što se smatra sintaktički složenom strukturom u pojedinom jeziku te kada se one razvojno počinju pojavljivati u dječjem jeziku (primjerice, Ögel-Balaban, Aksu-Koç 2020). Općenito se može promatrati jesu li klauze međusobno povezane sintaktičkom vezom ili su samostalne. Veza može nastati ili povezivanjem klauza (nezavisnosložena veza) ili uvrštavanjem jedne klauze u drugu (zavisnosložena veza). Obje vrste složenih veza dijele se na različite načine, pri čemu je način podjele zavisnih veza složeniji. Načini podjele veza mogu biti temeljeni na tradicionalnim gramatikama nekog jezika (primjerice, Radić Tatar 2013) ili podjele mogu biti osmišljene tako da su primjenjive na analizu različitih jezika (primjerice, Berman, Slobin 1994).

Za razliku od mjera temeljenih na dužini sintaktički određenih jedinica te mjere gustoće klauza, opisi različitih veza između klauza pokazuju kvalitativne osobine sintakse govornika. Može se promatrati rabi li govornik različite vrste veza te koje su to veze. Mjere temeljene na vrstama veza pružaju dodatnu informaciju o razvijenosti složene sintakse te nadopunjuju podatke dobivene mjerenjem gustoće klauza. Dok gustoća klauza pokazuje udio zavisnosloženih veza, analiziranjem vrsta veza među klauzama uočava se raznovrsnost zavisnoloženih veza (Scontras i dr. 2014; Trtanj, Kuvač Kraljević 2017).

2.2. Dobne razlike u sintaktičkoj složenosti pripovjednog diskursa

Složena sintaksa kasno je usvojen aspekt jezika. Jedna je od pretpostavki razvoja sintakse u jezičnom usvajanju da se neke vrste sintaktičkih veza javljaju rano, a druge slijede kasnije, to jest povezane su s naprednim poznavanjem sintakse. Dok predškolska djeca većinom proizvode međusobno nezavisne jednostavne sintaktičke cjeline, u ranom školskom razdoblju sve se češće pojavljuju međusobno povezane klauze. Iako se zavisnosložene veze pojavljuju već u predškolsko doba, istraživanja u različitim jezicima pokazala su da se razvijaju sve do dvanaeste godine (pregled: Berman 2018; Ögel-Balaban, Aksu-Koç 2020). Povezivanje klauza zavisnosložanim vezama ističe se kao zahtjevan zadatak koji uključuje ovladavanje različitim vještinama. Potrebno je razviti vještine organizacije i povezivanja složenih sadržaja u jednu sintaktičku cjelinu, uključivanja prikladnih leksičkih jedinica te pragmatičke sposobnosti (Berman 2018).

Dakle, razvoj sintaktičkih sposobnosti započinje u ranom djetinjstvu i traje sve do mlađe odrasle dobi (Nippold i dr. 2005), ali još uvijek nije jasno koje ga mjere sintaktičke složenosti najbolje odražavaju. Provedena su brojna istraživanja kojima se nastojalo utvrditi u kojoj dobi dolazi do značajnih promjena u sintaktičkoj složenosti dječjeg diskursa te su pritom za operacionalizaciju sintaktičke složenosti rabljene različite mjere. Justice i dr. (2006) proveli su istraživanje na 250 djece u dobi od pet do dvanaest godina. Sva djeca bila su urednog jezičnog razvoja i izvorni govornici engleskog jezika. Rezultati istraživanja pokazali su da se prosječna duljina T-jedinice mjerena u riječima i morfemima kontinuirano povećava do desete godine. Isti rezultati pokazali su se za mjeru gustoće klauza. Slično istraživanje proveli su Kit-Sum To i dr. (2010) na velikom uzorku djece (ukupno 1120) u Hong Kongu. Svi sudionici bili su govornici kantonskog jezika te urednog jezičnog razvoja. U istraživanju su se kao mjere sintaktičke složenosti rabile prosječna duljina C-jedinice te vrsta sintaktičkih struktura. Rezultati su pokazali da djeca od pete do dvanaeste godine pokazuju značajan napredak na navedenim mjerama. Još jedan primjer istraživanje je koje su proveli Mäkinen i dr. (2013) ispitujući pripovjedne sposobnosti finske djece u dobi od četiri do osam godina (ukupno 172 djece). Kao mjere sintaktičke složenosti diskursa rabili su prosječnu duljinu C-jedinice mjerenu u riječima i gustoću klauza. Rezultati su pokazali značajno manju prosječnu duljinu C-jedinice kod četverogodišnjaka u odnosu na sedmogodišnjake i osmogodišnjake te značajno manju prosječnu duljinu C-jedinice kod petogodišnjaka u odnosu na osmogodišnjake. Također, dobivena je značajna razlika u gustoći klauza iz-

među četverogodišnjaka te djece u dobi od sedam i osam godina (veća gustoća klauza je pronađena u diskursu starije djece). Autori takve rezultate objašnjavaju činjenicom da sintaktička složenost pripovjednog diskursa raste polaskom djeteta u školu (što je u Finskoj u dobi od sedam godina). Razlog je tome što se pripovijedanje koristi kao metoda poučavanja jezika u predškolskoj dobi i nastavlja se rabiti u ranoj školskoj dobi. S druge strane, Muñoz i dr. (2003) u svojem istraživanju pokazali su da i između četverogodišnjaka i petogodišnjaka postoje značajne razlike u sintaktičkoj složenosti mjerenoj prosječnom duljinom C-jedinice i gramatičkom točnošću u pripovijedanju. Takve rezultate objašnjavaju činjenicom da su petogodišnjaci uključeni u istraživanje bili uključeni u predškolski edukacijski program. Ipak, treba uzeti u obzir da je u istraživanje bilo uključeno samo po dvanaestero djece iz svake dobne skupine te da su sva djeca dolazila iz socijalno ugroženih obitelji. Scott i Stokes (1995) pokazali su da je mjera gustoće klauza u pozitivnoj korelaciji s dobi sve do adolescencije. Zbog toga predlažu da se u školskoj dobi sintaktička složenost mjeri gustoćom klauza umjesto prosječnom duljinom iskaza.

No, neka istraživanja u kojima su se rabile mjere sintaktičke složenosti nisu pokazala razlike među djecom različite dobi. Istraživanje Balaban i Hohenberger (2020) u koje je bilo uključeno 105 djece urednog jezičnog razvoja, izvornih govornika turskog jezika, pokazalo je da ne postoje značajne razlike u gustoći klauza u dobi od četiri do jedanaest godina. Westerveld i Moran (2011) ispitivali su sintaktičku složenost pripovjednog diskursa rabeći mjere prosječne duljine T-jedinice i gustoće klauza. Sudionici su bila djeca urednog jezičnog razvoja u dobi od šest, sedam i jedanaest godina, izvorni govornici engleskog jezika. I njihovi rezultati pokazali su da ne postoje značajne razlike između triju skupina djece. Iako su Nippold i dr. (2005) u svojem opsežnom istraživanju pokazali da se sintaktičke sposobnosti poboljšavaju od razdoblja djetinjstva pa sve do odrasle dobi, nisu pronašli značajne razlike između skupina djece od osam i jedanaest godina. Takvi rezultati, prema tumačenju Westerveld i Moran (2011), posljedica su manjeg izlaganja zadacima za poticanje pripovjernih sposobnosti u višim razredima osnovne škole. Drugim riječima, u poučavanju djece kasnije se više ne poučava jezičnim vještinama, nego ona rabe usvojene jezične vještine za učenje novih informacija.

U Hrvatskoj je provedeno nekoliko istraživanja dobnih razlika u sintaktičkoj složenosti dječjeg pripovjednog diskursa. Trtanj i Kuvač Kraljević (2017) u svojem istraživanju ispitale su sintaktičku složenost dviju skupina djece, desetero šestogodišnjaka i desetero desetogodišnjaka. Za poticanje je-

zičnih uzoraka rabile su slikovnicu *Frog, where are you?* (Mayer 1969), a kao mjere sintaktičke složenosti prosječnu duljinu T-jedinice i gustoću klauza. Rezultati su pokazali da ne postoje značajne razlike u sintaktičkoj složenosti pripovjednog diskursa između tih dviju skupina djece. Istraživanje koje je za poticanje jezičnih uzoraka rabilo standardizirani instrument MAIN (*Multilingual Assessment Instrument for Narratives*; Gagarina i dr. 2012; Gagarina i dr. 2019) te uključilo veći broj djece u dobi od šest i osam godina, pokazalo je da između tih dviju skupina postoje razlike u prosječnoj duljini C-jedinice i gustoći klauza, ali ne i u prosječnoj duljini klauze (Košutar, Kramarić, Hržica 2021). U istraživanju u kojem su se kao slikovni predlošci za poticanje pripovijedanja rabili *Priča o balonu* te *Priča o zecu i konju* (Kelić, Hržica, Kuvač Kraljević 2012) pokazalo se također da se šestogodišnjaci i devetogodišnjaci značajno razlikuju u prosječnoj duljini iskaza. Iako istraživanja u hrvatskom koja rabe kvantitativne mjere sintaktičke složenosti pokazuju različite rezultate, rezultati istraživanja u kojima se opisuju vrste sintaktičkih veza koje se pojavljuju među klauzama su ujednačeniji. Mamula i Trtanj (2018) i Radić Tatar (2013) proučavale su veze među klauzama u različitim dobnim skupinama (šest i sedam te osam i deset godina), ali rezultati su slični. Djeca u dobi od šest do deset godina rabe u pripovijedanju oko 9 % zavisnosloženih rečenica (od ukupnog broja rečenica). Od zavisnosloženih rečenica rabe najviše priložnih rečenica. Zatim slijede objektne rečenice, a najmanje rabe atributne rečenice. Važno je naglasiti da je u dosadašnjim hrvatskim istraživanjima sudjelovalo malo sudionika (najviše petnaest u jednoj dobnj skupini) te da nije uvijek bilo jasno na koji je način razdijeljen govoreni niz, to jest, što je temeljna jedinica analize.

Dok neka istraživanja pokazuju da ne postoje dobne razlike u sintaktičkoj složenosti od najmlađe dobi do razdoblja adolescencije (npr. Westerveld, Moran 2011; Balaban, Hohenberger 2020), druga pokazuju da te razlike ipak postoje (npr. Muñoz i dr. 2003; Justice i dr. 2006; Kit-Sum To i dr. 2010). I dalje nije jasno jesu li oprečni rezultati posljedica metodoloških specifičnosti (mali broj sudionika u istraživanjima, različite mjere sintaktičke složenosti koje su se upotrebljavale u istraživanju, različiti načini određivanja temeljne jedinice analize, različiti načini poticanja pripovijedanja) ili međujezičnih razlika. Istraživanja pripovjednih sposobnosti u Hrvatskoj (Radić Tatar 2013; Trtanj, Kuvač Kraljević 2017; Mamula, Trtanj 2018; Kelić, Hržica, Kuvač Kraljević 2012; Košutar, Kramarić, Hržica 2021) ukazuju da do desete godine života dolazi do poboljšanja u jezičnim sposobnostima djece na sintaktičkoj razini. Međutim, razlike u tim sposob-

nostima nisu se uvijek pokazale statistički značajnima te su potrebna daljnja istraživanja kojima bi se proširile spoznaje o sintaktičkom razvoju te ispitalo koliko su pojedine mjere sintaktičke složenosti osjetljive za razlikovanje jezičnih sposobnosti djece različite dobi.

Ovo je istraživanje usmjereno na analizu sintaktičke složenosti u pripovijedanju djece predškolske i rane školske dobi, govornika hrvatskog jezika. Cilj je ovog rada ispitati razlike između šestogodišnjaka i osmogodišnjaka u sintaktičkoj složenosti pripovjednog diskursa. Pretpostavljamo da će se pripovjedni diskurs šestogodišnjaka razlikovati od diskursa osmogodišnjaka u prosječnoj duljini C-jedinice, prosječnoj duljini klauze, gustoći klauza te broju različitih vrsta zavisnosloženih klauza, pri čemu će osmogodišnjaci pokazivati bolje rezultate na svim mjerama sintaktičke složenosti. Drugi je cilj rada opisati koje vrste zavisnosloženih klauza i u kojoj mjeri djeca različite dobi rabe prilikom pripovijedanja.

3. Metodologija

3.1. Uzorak

Kako bi se odgovorilo na postavljene ciljeve provedeno je korpusno istraživanje. Jezični uzorci izdvojeni su iz korpusa dječjeg jezika pod nazivom *Croatian Frog Story Corpus* (Trtanj, Kuvač Kraljević, Hržica 2017), koji je dio svjetske banke dječjeg jezika CHILDES (MacWhinney 2000). Korpusi su zbirke pisanih ili govorenih tekstova koji predstavljaju uporabu nekog jezika i namijenjeni su lingvističkoj analizi (Crystal 1998; prema Ordulj i Hržica 2015). Ukupno je izdvojeno 58 jezičnih uzoraka. Uzorci su prikupljeni od 28 djece u dobi od šest godina te 30 djece u dobi od osam godina. Prosječna dob djece, kao i raspon dobi te raspodjela po spolu prikazani su u tablici 1. Sva su djeca jednojezični govornici hrvatskoga jezika te kod njih nisu zamijećene teškoće u jezično-govornom razvoju.

Tablica 1. Demografske karakteristike djece čiji jezični uzorci su analizirani

Skupina	n	Kronološka dob		Spol	
		M	Raspon	m	ž
Šestogodišnjaci	28	6;05	6;00 – 6;10	15	13
Osmogodišnjaci	30	8;04	8;00 – 8;11	18	12

3.2. Materijali i postupak

Jezični uzorci prikupljeni su tako da su djeca morala prepričati priču prema slikovnom predlošku, odnosno prepričati slikovnicu *Frog, where are you?* (Mayer 1969). Ta slikovnica sastoji se od ukupno 24 crno-bijele slike bez teksta i rabi se često kao sredstvo poticanja pričanja priče u svrhu provođenja jezičnih istraživanja. Djeca su najprije trebala prelistati slikovnicu, a potom gledajući ju ispričati priču ispitivaču koji je djetetu mogao pomoći jedino neutralnim komentarima ne utječući na gramatičko oblikovanje iskaza. Svi jezični uzorci rabljeni u ovom istraživanju prikupljeni su u vrtićima i školama. Uvježbani ispitivač ispitao je djecu pojedinačno u odvojenoj tihoj prostoriji (Trtanj, Kuvač Kraljević 2017; Hržica, Trtanj 2021).

Svaki je pripovjedni diskurs tonski snimljen, a zatim su zvučni zapisi transkribirani pomoću sustava kodiranja CHAT (MacWhinney 2000). Nakon što se zapisi pravilno kodiraju, moguća je njihova analiza u programu CLAN (MacWhinney 2000). CLAN (engl. *Computerised Language Analysis*) i CHAT (engl. *Codes for the Human Analysis of Transcripts*) razvijeni su kao dio svjetske banke dječjeg jezika CHILDES. Sve sintaktičke strukture unutar transkripata definirane su putem C-jedinica, kao preduvjet za računanje jezičnih mjera (Loban 1976). Ovakav je način razdiobe govorenog niza zadržan u ovom istraživanju jer se smatralo da razdioba na C-jedinice na najbolji način može odraziti sintaktičku strukturu teksta.

3.3. Obrada podataka

Nakon što su transkripti jezičnih uzoraka izdvojeni iz korpusa, za svaki su transkript pomoću naredbe MLU ($m_lu - t\%mor$) u programu CLAN izračunate mjere prosječne duljine C-jedinice i prosječne duljine klauze (obje mjere mjerene u riječima). Da bi se mogla izračunati mjera prosječne duljine klauze, sve C-jedinice unutar transkripata razdijeljene su na klauze te je zatim izračunata njihova prosječna duljina pomoću iste naredbe ($m_lu - t\%mor$) u CLAN-u. Mjera gustoće klauza izračunata je tako da se na svakom transkriptu u CLAN-u izračunao ukupan broj proizvedenih klauza i ukupan broj proizvedenih C-jedinica. Zatim se ukupan broj klauza podijelio s ukupnim brojem C-jedinica.

Na kraju su unutar svakog transkripta analizirane zavisnosložene klauze u odnosu na vrstu, odnosno izbrojeno je koliko je različitih zavisnosloženih klauza (surečenica) uporabljeno u pripovijedanju. Također, analizirano je koje se zavisnosložene klauze pojavljuju u pojedinoj dobnoj

skupini. Zavisnosložene klauze podijeljene su na isti način kao što su podijeljene u Hrvatskoj školskoj gramatici (Hudeček, Mihaljević 2019): subjektne, predikatne, objektne, atributne i priložne. Priložne klauze dodatno su podijeljene na mjesne, vremenske, načinske, uzročne i namjerne.

Podaci su analizirani u programu za statističku obradu podataka IBM SPSS 22. Normalnost distribucija rezultata provjerena je Shapiro-Wilkovim testom. S obzirom da su rezultati testa i grafički prikazi distribucija za većinu varijabli ukazivali na veća odstupanja od normalne distribucije, podaci su obrađeni Mann-Whitney *U* testom, a kao mjere srednjih vrijednosti i raspršenja izračunate su centralne vrijednosti, interkvartilno raspršenje te raspon rezultata.

4. Rezultati

4.1. Prosječna duljina C-jedinice

U tablici 2 prikazane su centralne vrijednosti te raspon rezultata na varijabli prosječna duljina C-jedinice. Podaci pokazuju da skupina osmogodišnjaka u prosjeku upotrebljava dulje komunikacijske jedinice u odnosu na skupinu šestogodišnjaka. Također, najviša postignuta vrijednost na ovoj mjeri postignuta je unutar grupe osmogodišnjaka ($Max = 8.49$), a najmanja unutar grupe šestogodišnjaka ($Min = 3.01$).

Tablica 2. Centralne vrijednosti i raspon rezultata za prosječnu duljinu C-jedinice s obzirom na dob

Skupina	<i>n</i>	<i>Mdn</i>	<i>IQR</i>	Min	Max
Šestogodišnjaci	28	5.06	1.61	3.01	6.43
Osmogodišnjaci	30	5.81	1.25	4.79	8.49

Rezultati Mann-Whitney *U* testa potvrdili su da je razlika u prosječnoj duljini C-jedinice između dviju dobnih skupina statistički značajna s umjerenom veličinom učinka ($U = 214.00$, $p = .001$, $r = .42$).

4.2. Prosječna duljina klauze

Deskriptivni podaci na varijabli prosječna duljina klauze (vidi tablicu 3) pokazuju da skupina osmogodišnjaka u pripovijedanju u prosjeku rabi i dulje klauze u odnosu na skupinu šestogodišnjaka. Također, najviša posti-

gnuta vrijednost na mjeri prosječna duljina klauze postignuta je unutar grupe osmogodišnjaka (Max = 5.82), a najmanja unutar grupe šestogodišnjaka (Min = 2.91).

Tablica 3. Centralne vrijednosti i raspon rezultata za prosječnu duljinu klauze s obzirom na dob

Skupina	<i>n</i>	<i>Mdn</i>	<i>IQR</i>	Min	Max
Šestogodišnjaci	28	4.62	1.05	2.91	5.36
Osmogodišnjaci	30	5.02	0.57	4.27	5.82

Rezultati Mann-Whitney *U* testa ponovno su potvrdili da je razlika između dviju dobnih skupina statistički značajna s umjerenom veličinom učinka ($U = 216.50, p = .002, r = .42$).

4.3. Gustoća klauza

Iako centralne vrijednosti na varijabli gustoća klauza ukazuju da je udio zavisnosloženih veza u pripovjednom diskursu osmogodišnjaka u prosjeku nešto veći nego kod šestogodišnjaka, rezultati Mann-Whitney *U* testa pokazali su da ova razlika nije statistički značajna ($U = 313.50, p = .097, r = .22$). Dodatno, iz raspona rezultata vidljivo je da se njihove distribucije u potpunosti preklapaju. Rezultati su prikazani u tablici 4.

Tablica 4. Centralne vrijednosti i raspon rezultata za gustoću klauza s obzirom na dob

Skupina	<i>n</i>	<i>Mdn</i>	<i>IQR</i>	Min	Max
Šestogodišnjaci	28	1.11	0.14	1.02	1.25
Osmogodišnjaci	30	1.14	0.08	1.00	1.46

4.4. Broj i vrste zavisnosloženih klauza

Deskriptivni podaci pokazuju da osmogodišnjaci u pripovijedanju u prosjeku rabe više različitih vrsta zavisnosloženih klauza u odnosu na šestogodišnjake. Međutim, rezultati Mann-Whitney *U* testa pokazali su da ne postoji statistički značajna razlika u broju vrsta zavisnosloženih klauza između šestogodišnjaka i osmogodišnjaka ($U = 305.00, p = .069, r = .24$). U

skupini šestogodišnjaka svi sudionici uporabili su barem jednu vrstu zavisnosloženih klauza (Min = 1, Max = 6), dok jedan sudionik u skupini osmogodišnjaka nije upotrijebio niti jednu vrstu zavisnosloženih klauza (dakle, nije izrekao niti jednu zavisnosloženu klauzu) (Min = 0, Max = 6).

Tablica 5. Centralne vrijednosti i raspon rezultata za broj različitih vrsta zavisnosloženih klauza s obzirom na dob

Skupina	<i>n</i>	<i>Mdn</i>	<i>IQR</i>	Min	Max
Šestogodišnjaci	28	2.5	2.75	1	6
Osmogodišnjaci	30	3.0	2.00	0	6

U nastavku su dodatno analizirane pojedine vrste zavisnosloženih klauza koje su šestogodišnjaci i osmogodišnjaci rabili u pripovijedanju. Svi šestogodišnjaci zajedno su u pripovijedanju ukupno proizveli 149 zavisnosloženih klauza (od ukupno 1422 klauza, što iznosi 10.48 %), a osmogodišnjaci 239 (od ukupno 1601, što iznosi 14.93 %). Šestogodišnjaci su ukupno uporabili sedam različitih vrsta zavisnosloženih klauza: objektne, atributne, mjesne, vremenske, načinske, namjerne i uzročne. U školskoj skupini je ukupno uporabljeno osam različitih vrsta zavisnosloženih klauza: subjektne, objektne, atributne, mjesne, vremenske, načinske, namjerne i uzročne.

Tablica 6. Vrste zavisnosloženih klauza koje su se pojavile u pripovjednom diskursu šestogodišnjaka

Vrste klauza		<i>f</i>	%
Objektne		42	28.19
Atributne		14	9.39
Priložne	Mjesne	11	7.38
	Vremenske	54	36.24
	Načinske	1	0.67
	Namjerne	15	10.07
	Uzročne	12	8.05

Tablica 7. Vrste zavisnosloženih klauza koje su se pojavile u pripovjednom diskursu osmogodišnjaka

Vrste klauza		<i>f</i>	%
Subjektne		1	0.42
Objektne		93	38.91
Atributne		16	6.69
Priložne	Mjesne	11	4.60
	Vremenske	63	26.36
	Načinske	3	1.26
	Namjerne	28	11.72
	Uzročne	21	8.79

U tablicama 6 i 7 prikazane su frekvencije zavisnosloženih klauza (*f*) prema pojedinoj podvrsti te udio (%) svake pojedine podvrste zavisnosloženih klauza u ukupnom broju zavisnosloženih klauza. Podaci su prikazani posebno za skupinu šestogodišnjaka (tablica 6) i osmogodišnjaka (tablica 7). Šestogodišnjaci su u pripovijedanju najviše rabili priložne klauze. Od priložnih klauza najčešće su rabili vremenske, a najmanje načinske klauze. Nakon priložnih po učestalosti slijede objektne klauze, dok su najmanje rabili atributne klauze. U skupini osmogodišnjaka prema učestalosti također prednjače priložne klauze. Kao i šestogodišnjaci, osmogodišnjaci su najviše rabili vremenske klauze, a najmanje načinske. Nakon priložnih klauza prema učestalosti slijede objektne pa atributne klauze. U ovoj skupini u pripovjednom diskursu se također javila i jedna subjektivna klauza, što nije slučaj u mlađoj skupini.

5. Diskusija

Brojna ranija istraživanja ukazuju da se sintaktičke sposobnosti pojedinca s dobi povećavaju, što se odražava u većoj sintaktičkoj složenosti priče ili nekog drugog jezičnog uzorka koji pojedinac proizvede (npr. Justice i dr. 2006; Kit-Sum To i dr. 2010; Mäkinen i dr. 2013). Ipak, rezultati dosadašnjih istraživanja nisu jednoznačni te nije sasvim jasno koliko su pojedine mjere sintaktičke složenosti osjetljive za razlikovanje jezičnih sposobnosti djece različite dobi te jesu li prikladne za uporabu u različitim

jezicima. Glavni je cilj ovog istraživanja bio provjeriti razlikuju li se jednojezična djeca predškolske dobi (šestogodišnjaci) i rane školske dobi (osmogodišnjaci) u sintaktičkoj složenosti pripovjednog diskursa. Pritom su za ispitivanje sintaktičke složenosti dječjeg pripovjednog diskursa uporabljene četiri mjere: prosječna duljina C-jedinice, prosječna duljina klauze, gustoća klauza te broj vrsta uporabljenih zavisnosloženih klauza. Svaka od ovih mjera sintaktičke složenosti pruža informaciju o nekom od aspekata uporabe sintakse u pripovijedanju.

U skladu s očekivanjima, rezultati su pokazali da postoji statistički značajna razlika u prosječnoj duljini C-jedinice između šestogodišnjaka i osmogodišnjaka, odnosno da osmogodišnjaci u pripovijedanju u prosjeku rabe dulje C-jedinice. Pritom je dobivena umjerena veličina učinka ($r = .42$), odnosno oko 17.6 % varijance ($r^2 = .176$) u prosječnoj duljini C-jedinice može se objasniti dobnim razlikama između ovih dviju skupina djece. Ovaj je rezultat u skladu sa zaključcima Mäkinen i dr. (2013) koji su pokazali da prosječna duljina C-jedinice značajno raste nakon polaska u školu, što je u Hrvatskoj oko sedme godine života. Međutim, osim prosječne duljine C-jedinice, u istraživanjima sintaktičke složenosti rabe se i druge mjere prosječne duljine jedinice govorenog jezika. Istraživanja u kojima su se rabile, primjerice, prosječna duljina T-jedinice (Justice i dr. 2006) i prosječna duljina iskaza (Kit-Sum To i dr. 2010), također su pokazala da su spomenute mjere dobar pokazatelj sintaktičkog razvoja u dječjoj dobi. Slični rezultati dobiveni su i u istraživanjima u hrvatskom jeziku. Primjerice, Kelić, Hržica i Kuvač Kraljević (2012) su dobile značajnu razliku između šestogodišnjaka i devetogodišnjaka u prosječnoj duljini iskaza, dok su Košutar, Kramarić i Hržica (2021), sukladno rezultatima ovog istraživanja, dobile značajnu razliku između šestogodišnjaka i osmogodišnjaka u prosječnoj duljini C-jedinice. S druge strane, istraživanje koje su provele Trtanj i Kuvač Kraljević (2017) nije pokazalo statistički značajnu razliku u prosječnoj duljini T-jedinice između šestogodišnjaka i desetogodišnjaka. No, potrebno je uzeti u obzir da deskriptivni rezultati ukazuju na veću prosječnu duljinu T-jedinice u starijoj skupini te da je broj sudionika u tom istraživanju bio malen (10 po skupini), što je moglo utjecati na nedobivanje statistički značajne razlike. Važno je napomenuti i da su se mjere prosječne duljine jedinice govorenog jezika pokazale razlikovnim i u kasnijem jezičnom razvoju, to jest dobar su pokazatelj razvoja sintakse u adolescentskoj dobi (primjerice, Nippold 2006; Sun, Nippold 2012) i odrasloj dobi (primjerice, Nippold 2006).

Osim u prosječnoj duljini C-jedinice, ovo istraživanje pokazalo je da postoji statistički značajna razlika s umjerenom veličinom učinka ($r = .42$) u prosječnoj duljini klauze između šestogodišnjaka i osmogodišnjaka. Drugim riječima, oko 17.6 % varijance ($r^2 = .176$) u prosječnoj duljini klauze može se objasniti dobnim razlikama. Na temelju dobivenih rezultata može se zaključiti da osmogodišnjaci u pripovijedanju u prosjeku rabe dulje klauze, odnosno da rabe složenije sintaktičke cjeline unutar klauza (rabe više dodataka subjektu i predikatu, primjerice, više atributa, apozicija i priložnih oznaka). Ovo obogaćivanje imenske skupine ili nadopunjavanje glagola pokazuje da starija djeca upotrebljavaju složeniju sintaksu unutar klauze. Mjera prosječne duljine klauze rijetko se upotrebljava u istraživanjima razvoja dječjeg jezika te je stoga dobivene rezultate teško usporediti s ranijim zaključcima. Ipak, ta mjera se često rabi u istraživanjima dvojezičnosti, odnosno u istraživanjima o ovladanosti drugim jezikom (Ortega 2003; Casal, Lee 2019). Norris i Ortega (2009) predložili su da se mjera prosječne duljine klauze rabi u istraživanjima sintaktičke složenosti u drugom jeziku jer dulja klauza znači i složeniju sintaksu unutar klauze, primjerice bogatiju imensku ili glagolsku frazu. Oni smatraju da je prosječna duljina klauze mjera koja dobro odražava sintaktičku složenost, posebno kod govornika koji su ovladali drugim jezikom na naprednoj razini. Tome u prilog govori i istraživanje Neary-Sundquis (2017) u kojem se ispitivala sintaktička složenost u njemačkom kao drugom jeziku. Rezultati su pokazali da je mjera prosječne duljine klauze najbolja mjera za razlikovanje triju skupina govornika njemačkog jezika: onih koji su njemačkim jezikom ovladali na srednjoj, naprednoj i najnaprednijoj razini. U istraživanjima dječjeg jezika, Kallay i Redford (2020) pokazali su da ova mjera raste s obzirom na kronološku dob kod djece od pet do sedam godina, ali Košutar, Kramarić i Hržica (2021) nisu pronašle razlike između šestogodišnjaka i osmogodišnjaka u hrvatskom jeziku.

Analizirajući rezultate na mjeri gustoća klauza, došlo se do zaključka da, suprotno našim očekivanjima, ne postoji statistički značajna razlika između šestogodišnjaka i osmogodišnjaka. Takvi rezultati u skladu su s rezultatima inozemnih istraživanja na engleskom (Westerveld, Moran 2011) i turskom jeziku (Balaban, Hohenberger 2020), kao i istraživanjem Trtanj i Kuvač Kraljević (2017) na hrvatskom jeziku. Iz ovog istraživanja, kao i istraživanja Trtanj i Kuvač Kraljević (2017) može se zaključiti da gustoća klauza nije najbolji pokazatelj razlikovanja sintaktičke složenosti na prijelazu iz predškolske u školsku dob. No, u istraživanju Košutar, Kramarić

i Hržica (2021) ova se mjera pokazala razlikovnom za dvije dobne skupine, od šest i osam godina.

Također, rezultati ovog istraživanja pokazali su da ne postoji statistički značajna razlika u broju vrsta uporabljenih zavisnosloženih klauza između šestogodišnjaka i osmogodišnjaka. Rezultate ove mjere teško je uspoređivati s rezultatima inozemnih istraživanja zbog razlika u vrstama klauza unutar svakog jezika. U hrvatskom jeziku postoje samo istraživanja koja su istražila uporabu pojedinih vrsta zavisnosloženih rečenica u pripovijedanju u dječjoj dobi, ali pritom nisu testirane razlike u broju različitih vrsta zavisnosloženih rečenica. Kao i u istraživanjima Radić Tatar (2013) te Mamule i Trtanj (2018), u ovom istraživanju pokazalo se da obje dobne skupine u pripovijedanju najviše rabe priložne rečenice. Zatim slijede objektne rečenice i atributne rečenice. U ovom istraživanju je, za razliku od prijašnjih istraživanja, jedan sudionik uporabio subjektivnu klauzu (u skupini osmogodišnjaka).

Analizom prijašnjih istraživanja i rezultata ovog istraživanja može se zaključiti da postoje neslaganja u tvrdnjama koje su mjere najosjetljivije na dobne razlike u sintaktičkoj složenosti u određenom periodu. U istraživanjima sintaktičke složenosti mogu se rabiti različite mjere: prosječna duljina rečenice, prosječna duljina T-jedinice, prosječna duljina C-jedinice, prosječna duljina klauze, gustoća klauza, sintaktička sofisticiranost (uporaba sintaktičkih struktura koje se rjeđe pojavljuju u određenom jeziku), broj vrsta zavisnosloženih veza te različiti indeksi koji uključuju više mjera istodobno (primjerice *Index of productive syntax* – Scarborough 1990). U ovom istraživanju su se, od četiri uporabljene mjere, samo dvije pokazale dobrima za razlikovanje osmogodišnjaka od šestogodišnjaka u sintaktičkoj složenosti pripovjednog diskursa. Pokazalo se da osmogodišnja djeca u pripovijedanju rabe dulje C-jedinice te dulje klauze u odnosu na šestogodišnjake, dok se u gustoći klauza i broju vrsta zavisnosloženih klauza nisu pokazale statistički značajne razlike. Usporedbom rezultata ovog istraživanja i ranijih istraživanja na hrvatskom jeziku uočavaju se određene sličnosti. Naime, i istraživanje Kelić, Hržica i Kuvač Kraljević (2012) i Košutar, Kramarić i Hržica (2021) pokazuju da je prosječna duljina jedinice govorenog jezika mjera koja dobro razlikuje djecu u dobi od šest i osam, odnosno devet godina. U istraživanju Trtanj i Kuvač Kraljević šestogodišnjaci i desetogodišnjaci nisu se razlikovali značajno u prosječnoj duljini T-jedinice, ali postoji velika razlika u prosječnom rezultatu, a ispitan je mali broj govornika. Ovo govori u prilog tome da prosječnu duljinu jedinice govorenog jezika možemo sma-

trati dobrom mjerom razlikovanja sintaktičkih karakteristika pripovjednih uzoraka mlađe i starije djece.

S druge strane, postoje i razlike u rezultatima između ovog istraživanja i prijašnjih istraživanja na hrvatskom jeziku. Različiti su rezultati dobiveni na mjerama koje su preciznije u određivanju aspekta sintakse, a to su prosječna duljina klauze te gustoća klauza. Dok se u istraživanju Košutar, Kramarić i Hržica (2021) pokazalo da se dvije skupine djece razlikuju u gustoći klauza, ali ne i u prosječnoj duljini klauze, u našem istraživanju rezultati su obrnuti: značajne razlike dobivene su u prosječnoj duljini klauze, ali ne i u gustoći klauza. Važno je napomenuti da se ova dva istraživanja temelje na različitim slikovnim predlošcima. U Košutar, Kramarić i Hržica (2021) rabila se hrvatska inačica materijala za ispitivanje pripovijedanja MAIN. Taj je materijal razvijen tako da se malim brojem slika precizno potiče pripovijedanje relativno složene priče (tri epizode, nekoliko likova po epizodi), pri čemu se posebno potiče proizvodnja određenih složenih sintaktičkih struktura u sklopu pripovijedanja. Primjerice, u nekim slikama istovremeno se pojavljuju različiti likovi te je potrebno vremenskom rečenicom izraziti istovremenost radnje. Za razliku od toga, priča *Frog, where are you?* bila je prigodni materijal koji se u ranim istraživanjima pripovijedanja počeo upotrebljavati za usporedbu razvoja pripovjednih sposobnosti u različitim jezicima. Znatno je duža i nije kontrolirana što se tiče sintaktičkih struktura koje očekujemo. Većina radnje je linearna. U prijašnjim istraživanjima na drugim jezicima već se pokazalo da na razlike u sintaktičkoj složenosti mogu utjecati čimbenici kao što su vrsta diskursa, modalitet te međujezične razlike (Berman 2018). Dakle, opravdano je pretpostaviti da u pripovijedanju duže i linearnije priče *Frog, where are you?* ima manje mogućnosti za proizvodnju složenih sintaktičkih struktura, ali se dobne razlike odražavaju na razini duljine jedinice govorenog jezika. S druge strane, kratke priče u MAIN-u ciljano uključuju više prilika za proizvodnju složenih sintaktičkih struktura te tako omogućuju da se ispita ovaj segment sintakse. Drugim riječima, iako rezultati istraživanja gledani zasebno mogu ukazivati na to da je sintaktički razvoj složeni fenomen te se svi aspekti sintaktičkog razvoja ne moraju razvijati istovremeno, moguće je i razlike u rezultatima dovesti u vezu sa strukturom ispitnih materijala.

Donošenju zaključaka o razvoju sintaktičke složenosti pripovjednog diskursa treba pristupiti oprezno i to zbog neusuglašenog pristupa istraživanju ovog višedimenzionalnog fenomena. Još uvijek nije razjašnjeno koje su mjere najpouzdanije za mjerenje sintaktičke složenosti i zato je, prije

provođenja istraživanja, važno promišljati što pojedina mjera govori o sintaktičkom razvoju. Odabir prikladnih mjera dodatno otežava dostupnost velikog broja mjera sintaktičke složenosti, od kojih neke mjere istu dimenziju konstrukta. Norris i Ortega (2009) predlažu da se prilikom istraživanja sintaktičke složenosti rabi veći broj mjera kako bi se sintaktička složenost jezičnog uzorka zahvatila u što većoj mjeri, ali je pritom ključno odabrati one mjere koje će dati uvid u razvijenost različitih dimenzija sintaktičke složenosti. Sukladno njihovim preporukama za potrebe ovog istraživanja odabrana je jedna globalna mjera sintaktičke složenosti, prosječna duljina C-jedinice, te dvije mjere koje zahvaćaju uže aspekte konstrukta, odnosno sintaktičku složenost na razini klauze te povezivanja većeg broja klauza u jednu sintaktičku cjelinu.

Kao i svako istraživanje, i ovo ima određene nedostatke koje treba uzeti u obzir prilikom tumačenja dobivenih rezultata. S obzirom da su uzorci pripovijedanja uporabljeni u ovom istraživanju izdvojeni iz već prije objavljenog korpusa, nisu poznati svi uvjeti u kojima su se prikupljali podaci. Moguće je da uvjeti ispitivanja utječu na izvedbu sudionika (npr. okolinska buka). Također, moguće su i pogreške u transkribiranju pripovjednih uzoraka u programu CLAN (npr. pogrešno razdvajanje na C-jedinice). Osim toga, prilikom analiziranja pripovjednih sposobnosti svakog sudionika nisu bile dostupne dodatne informacije o jezičnom statusu (npr. postignuća na standardiziranim testovima za procjenu jezičnog razvoja). S obzirom da se radi o transverzalnemu istraživanju u kojem su uspoređene različite kohorte djece, ograničeno je donošenje zaključaka o razvojnim promjenama u sintaktičkim sposobnostima djece. Kako bi se stekao bolji uvid u razvoj sintaktičke složenosti u dječjem pripovjednom diskursu potrebna su dodatna longitudinalna istraživanja koja bi pratila istu skupinu djece tijekom duljeg vremenskog perioda.

6. Zaključci

Sintaktička složenost složen je i višedimenzionalan konstrukt te zbog toga još uvijek ne postoji općeprihvaćen način njezinog mjerenja. S obzirom da još uvijek nije u potpunosti jasno u kojoj dobi se pojedine sintaktičke vještine razvijaju, u kojoj mjeri obilježja jezika utječu na sintaktičku složenost govornika te kako pojedine mjere sintaktičke složenosti funkcioniraju u različitim jezicima, ovo istraživanje daje doprinos u proučavanju ovog složenog konstrukta. Rezultati ukazuju da postoje

razlike u sintaktičkoj složenosti pripovjednih uzoraka na prijelazu iz predškolske u školsku dob, što je u skladu s inozemnim i hrvatskim istraživanjima. Konkretnije, pokazalo se da se pripovjedni diskurs šestogodišnjaka i osmogodišnjaka razlikuje u prosječnoj duljini C-jedinice i prosječnoj duljini klauze (osmogodišnjaci su proizvođili dulje C-jedinice i klauze), dok su djeca iz obje skupine u prosjeku proizvođila podjednak broj i iste vrste zavisnosloženih rečenica.

Proučavanje pripovjednih sposobnosti dinamičan je i zahtjevan proces, ali pripovjedni diskurs bogat je izvor informacija o kognitivnom i jezičnom razvoju. Ovo je istraživanje provedeno na djeci urednog jezičnog razvoja, ali dobiveni rezultati mogu doprinijeti i u kliničkom logopedskom radu s djecom narušenih jezičnih sposobnosti. Za prepoznavanje odstupanja u jezičnim i pripovjednim sposobnostima nužno je poznavanje tijeka i obilježja urednog razvoja. Te su informacije ključne u procjeni i dijagnostici te osiguravanju pravovremenog tretmana različitih komunikacijskih i jezično-govornih poremećaja.

Zahvala

Ovaj rad sufinancirala je Hrvatska zaklada za znanost projektom Višerazinski pristup govornom diskursu u jezičnom razvoju (UIP-2017-05-6603).

Literatura

- Aguado, Gerardo (1988) „Appraisal of the morpho-syntactic competence in a 2.5 month old child”, *Infancia y Aprendizaje*, 43, 73–95.
- Aksu-Koç Ayhan, Aktan-Erciyes Asli (2018) „Narrative Discourse: Developmental Perspectives”, *Handbook of Communication Disorders*, ur. Bar-On Amali i Dorit, Ravid, Berlin, Boston, 329–356.
- Arapović, Diana, Grobler, Marinka, Jakubin, Maša (2010) „Narativni diskurs predškolske djece s posebnim jezičnim teškoćama”, *Logopedija* 2, 1, 1–6.
- Barić, Eugenija, Lončarić, Mijo, Malić, Dragica, Pavešić, Slavko, Peti, Mirko, Zečević, Vesna, Znika, Marija (1997) *Hrvatska gramatika*, Školska knjiga, Zagreb.
- Balaban, Ögel, Hohenberger, Annette (2020) „The development of narrative skills in Turkish speaking-children: A complexity approach”, *PLOS ONE* 15, 5.

- Berman, Ruth A. (2018) „Development of complex syntax: From early clause-combining to text-embedded syntactic packaging”, *Handbook of Communication Disorder*, ur. Bar-On Amalia i Dorit Ravid, Berlin, Boston, 235–256.
- Berman, Ruth A., Slobin, Dan I. (1994) „Becoming a native speaker”, *Relating Events in Narrative: A Crosslinguistic Developmental Study*, ur. Berman Ruth A. i Dan Slobin, Hillsdale, NJ, 611–641.
- Brown, Roger (1973) „Development of the first language in the human species”, *American Psychologist*, 28, 2, 97–106.
- Bryant, Lucy, Ferguson, Alison, Spencer, Elizabeth (2016) „Linguistic analysis of discourse in aphasia: A review of the literature”, *Clinical Linguistics and Phonetics*, 30, 7, 489–518.
- Casal, J. Elliott, Lee, Joseph J. (2019) „Syntactic complexity and writing quality in assessed first- year L2 writing”, *Journal of Second Language Writing*, 44. 51–62.
- Crookes, Graham (1990) „The Utterance, and Other Basic Units for Second Language Discourse Analysis”, *Applied Linguistics*, 11, 2. 183–199.
- Ezeizabarrena, Maria-José, Garcia Fernandez, Iñaki (2018) „Length of Utterance, in Morphemes or in Words?: MLU3-w, a Reliable Measure of Language Development in Early Basque”, *Frontiers in Psychology*, 8, 2265.
- Gagarina, Natalia, Klop, Daleen, Kunnari, Sari, Tantele, Koula, Välimaa, Taina, Balčiūnienė, Ingrida, Bohnacker, Ute, Walters, Joel (2012) „MAIN: Multilingual assessment instrument for narratives”, *ZAS Papers in linguistics* 56, 1–155.
- Gagarina, Natalia, Klop, Daleen, Kunnari, Sari, Tantele, Koula, Välimaa, Taina, Balčiūnienė, Ingrida, Bohnacker, Ute, Walters, Joel (2019) „MAIN: Multilingual Assessment Instrument for Narratives – Revised”, *ZAS Papers in Linguistics*, 63, 1–21.
- Halliday, Michael A. K. (1989) „Spoken and written language (2. izdanje)”, Oxford University Press, Oxford.
- Hickey, Tina (1991) „Mean length of utterance and the acquisition of Irish”, *Journal of Child Language*, 18, 553–569.
- Hržica, Gordana, Trtanj, Ivana (2021) „Mjere rječničke raznolikosti u pričama djece predškolske i rane školske dobi”, *Rasprave: Časopis Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, 47, 1.

- Hudeček, Lana, Mihaljević, Milica (2017) *Hrvatska školska gramatika*, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb.
- Hunt, Kellogg (1966) „Recent Measures in Syntactic Development”, *Elementary English*, 43, 7, 732–739.
- Justice, Laura M., Bowles, Ryan P., Kaderavek, Joan N, Ukrainetz, Teresa A., Eisenberg, Sarita L., Gillam, Ronals B. (2006) „The Index of Narrative Microstructure: A Clinical Tool for Analyzing School-Age Children’s Narrative Performances”, *American Journal of Speech-Language Pathology*, 15, 2, 177–191.
- Kallay Jeffrey E., Redford Melissa A. (2020) „Clause-initial AND usage in a cross-sectional and longitudinal corpus of school-age children’s narratives”, *Journal of Child Language*, 48, 1, 88–109.
- Kelić, Maja, Hržica, Gordana, Kuvač Kraljević, Jelena (2012) „Mjere jezičnog razvoja kao pokazatelji posebnih jezičnih teškoća”, *Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja*, 48, 2, 23–40.
- Kit-Sum To, Carol, Stokes, Stephanie. F., Cheung, Hin-Tan, T’sou, Benjamin (2010) „Narrative Assessment for Cantonese-Speaking Children”, *Journal of Speech, Language, and Hearing Research*, 53, 3, 648–669.
- Košutar, Sara, Kramarić, Matea, Hržica, Gordana (2021) „The relationship between narrative microstructure and macrostructure: differences between six- and eight-year-olds”, *Odsjek za logopediju, Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet Sveučilišta u Zagrebu*.
- Kuvač, Jelena, Palmović, Marijan (2007) *Metodologija istraživanja dječjeg jezika*, Naklada Slap, Zagreb.
- Loban, Walter (1976) *Language Development: Kindergarten through Grade Twelve*, National Council of Teachers of English, Urbana, IL.
- Malakoff, Marguerite E, Mayes, Linda C., Schottenfeld, Richard, Howell, Steven (1999) „Language production in 24-month-old inner-city children of cocaine-and-other-drug-using mothers”, *Journal of Applied Developmental Psychology*, 20, 159–180.
- Mamula, Maja, Trtanj, Ivana (2018) „Vrste rečenica u uzorcima govornoga jezika djece mlađe školske dobi”, *Život i škola*, LXIV, 1, 171–185.
- Mayer, Mercer (1969) *Frog, where are you?*, Dial Books for Young Readers.
- Mäkinen, Leena, Loukusa, Soile, Nieminen, Lea, Leinonen, Eeva, Kunnari, Sari (2013) „The development of narrative productivity, syntactic

- complexity, referential cohesion and event content in four- to eight-year-old Finnish children”, *First Language* 34, 1, 24–42.
- MacWhinney, Brian (2000) *The CHILDES Project: Tools for analyzing talk. Third Edition*, Lawrence Erlbaum Associates, Mahwah, New Jersey.
- Muñoz, Maria L., Gillam, Ronald B., Peña, Elizabeth D., Gulley-Faehnle, Annette (2003) „Measures of Language Development in Fictional Narratives of Latino Children”, *Language, Speech and Hearing Services in Schools*, 34, 4, 332–342.
- Neary-Sundquist, Colleen A. (2016) „Syntactic complexity at multiple proficiency levels of L2 German speech”, *International Journal of Applied Linguistics*, 27, 1, 242–262.
- Nippold, Marilyn A., Hesketh, Linda J., Duthie, Jill K., Mansfield, Tracy C. (2005) „Conversational Versus Expository Discourse”, *Journal of Speech, Language, and Hearing Research*, 48, 5, 1048–1064.
- Nippold, Marilyn A. (2006) „Language Development in School-Age Children, Adolescents, and Adults”, *Encyclopedia of Language & Linguistics*, 368–373.
- Norris, John M., Ortega, Lourdes (2009) „Towards an Organic Approach to Investigating CAF in Instructed SLA: The Case of Complexity”, *Applied Linguistics*, 30, 4, 555–578.
- Ordulj, Antonia, Hržica, Gordana (2015) „Obnavljanje Hrvatskog korpusa dječjeg jezika”, *Logopedija*, 5, 1, 25–31.
- Ortega, Lourdes (2003) „Syntactic Complexity Measures and their Relationship to L2 Proficiency: A Research Synthesis of College-level L2 Writing”, *Applied Linguistics*, 24, 4, 492–518.
- Ögel-Balaban, Hale, Aksu-Koç, Ayhan (2020) „Clause Chaining and Discourse Continuity in Turkish Children’s Narratives”, *Frontiers in Psychology*, 11, 115.
- Puranik, Cynthia S., Lombardino, Linda J., Alltman, Lori J. P. (2008) „Assessing the microstructure of written language using a retelling paradigm”, *American Journal of Speech-Language Pathology*, 17, 2, 107–20.
- Radić Tatar, Ivona (2013) „Ovladanost rečenicama na kraju predškolske dobi”, *Lahor*, 2, 16, 165-188.
- Reed, Vicki A., MacMillan, Verity, Mcleod, Sharynne (2001) „Elucidating the effects of different definitions of ‘utterance’ on selected syntactic

- measures of older children's language samples", *Asia Pacific Journal of Speech, Language and Hearing*, 6, 39–45.
- Rimmer, Wayne (2009) „Can What Counts in Complexity Be Counted?”, *The Language Studies Working Papers*, 1, 25–34.
- Scarborough, Hollis S. (1990) „Index of Productive Syntax”, *Applied Psycholinguistics*, 11,1, 1–22.
- Scontras, Gregory, Badecker, William, Shank, Lisa, Lim, Eunice, Fedorenko, Evelina (2014) „Syntactic Complexity Effects in Sentence Production”, *Cognitive Science*, 39, 3, 559–583.
- Scott, Cheryl M., Stokes, Sharon L. (1995) „Measures of Syntax in School-Age Children and Adolescents”, *Language, Speech, and Hearing Services in Schools*, 26, 4, 309–319.
- Stockman, Ida J. (2010) „Listener reliability in assigning utterance boundaries in children's spontaneous speech” *Applied Psycholinguistics*, 31, 3, 363–395.
- Sun, Lei, Nippold, Marilyn A. (2012) „Narrative Writing in Children and Adolescents: Examining the Literate Lexicon”, *Language, Speech, and Hearing Services in Schools*, 43, 1, 2–13.
- Trtanj, Ivana, Kuvač-Kraljević, Jelena (2017) „Jezična i govorna obilježja dječjega pripovjednog diskursa: analiza na mikrostrukturnoj razini”, *Govor*, 34, 1, 53–69.
- Westerveld, Marleen F., Moran, Catherine A. (2011) „Expository language skills of young school-age children”, *Language, Speech, and Hearing Services in Schools*, 42, 2, 182–193.

SUMMARY

Magdalena Bedeković, Gordana Hržica, Matea Kramarić ANALYSIS OF SYNTACTIC COMPLEXITY OF CHILDREN'S NARRATIVE DISCOURSE

One way to study narration is to study syntactic complexity. The results of previous studies on syntactic complexity are inconclusive, and it is not clear how sensitive these measures are to age differences when it comes to language abilities. The aim of this study was to examine the difference between six- and eight-year-olds with respect to the syntactic complexity of narratives using four measures. Eight-year-olds' narratives were expected to be more syntactically complex, that is, the mean length of the C-unit and the mean length of clause, clausal density, and the number of different subordinate clause types were expected to be higher. Another aim of this study was to describe the use of subordinate clauses in each group. Fifty-eight narrative samples were selected from children's corpus, and syntactic complexity measures were calculated using the CLAN software (MacWhinney 2000). The data were analysed using the Mann Whitney *U* test. The results of this study show that there are statistically significant differences between the two age groups with respect to the mean length of the C-unit and the mean length of clause. There are no significant differences between six- and eight-year-olds in terms of clausal density and the number of different subordinate clause types. This study also showed that adverbial clauses are the most frequently used clause type in both age groups. In line with the findings of previous studies, age differences with respect to the syntactic complexity of narratives were found between preschool and early school-age children. The mean length of the C-unit / clause differentiated the syntactic complexity of the two age groups.

Key words: *narrative discourse; microstructure; syntactic complexity; age differences*

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

Ovaj rad dostupan je za upotrebu pod međunarodnom licencom Creative Commons Attribution 4.0.

<https://doi.org/10.31820/f.33.2.4>

Dario Marić, Mari Kujundžić

ERSCHTENS KANN I SIE NET ÜBERREDA A KALT A OVO A ONO. Prebacivanje na hrvatski u razgovorima na lokalnom varijetetu njemačkog jezika austrijskog grada Bludenza druge generacije tamošnjih govornika hrvatskog jezika

dr. sc. Dario Marić, Filozofski fakultet Sveučilišta u Sarajevu

dario.maric@ff.unsa.ba orcid.org/0000-0003-3133-054X

Mari Kujundžić, prvostupnica njemačkog jezika i književnosti, Obrtničko-industrijska škola

Imotski, mari_kujundzic@hotmail.com orcid.org/0000-0001-8943-3803

izvorni znanstveni članak

UDK 811.112.2'282(436)

811.163.42(436)

rukopis primljen: 4. svibnja 2021; prihvaćen za tisak: 7. prosinca 2021.

U ovome članku predstavljaju se rezultati istraživanja prebacivanja na hrvatski jezik u svakodnevicu druge generacije govornika hrvatskog jezika čiji su roditelji u posljednja četiri desetljeća prošlog stoljeća iz SFRJ odnosno Republike Hrvatske došli na privremeni rad u grad Bludenz u austrijskoj saveznoj državi Vorarlberg. Teorijski i metodološki okviri ovoga istraživanja preuzeti su od interpretativne sociolingvistike. Korpus istraživanja čine tonski snimci autentičnih razgovora licem u lice odnosno snimci autentičnih telefonskih razgovora. Analitički postupak predstavlja kvalitativna analiza sekvencija u razgovoru koja se znatnim dijelom oslanja na njihovu momentalnu interpretaciju od strane samih sudionika zabilježenu u transkriptima njihovog govornog i okogovornog okruženja. Cilj ovog istraživanja je sagledati pojavnost hrvatskoga u razgovorima dvojezičnih ispitanika na lokalnom, bludenskom varijetetu njemačkog jezika i odrediti koje okolnosti aktiviraju hrvatskojezičnu kompetenciju. Analiza podataka je

pokazala da se prebacivanje na hrvatski u korpusu pojavljuje u postupku pripovijedanja doživljava s karakterizacijom sudionika u doživljaju, u ponavljanoj vezi riječi koja je aktualna ispitanicima, u sporednim sekvencijama razgovora te da služi imenovanju referenta za koje u njemačkom ne postoji riječ.

Ključne riječi: *prebacivanje na hrvatski jezik; druga generacija govornika hrvatskog u austrijskom Vorarlbergu; lokalni varijetet njemačkog jezika*

1. Uvod

Istraživanje predstavljeno u ovome članku usredotočeno je na ulogu povremenog prebacivanja na hrvatski s lokalnog varijeteta njemačkog jezika austrijskog grada Bludenza u svakodnevici druge generacije govornika hrvatskog jezika čiji su roditelji u četiri posljednja desetljeća prošlog stoljeća iz SFR Jugoslavije odnosno Republike Hrvatske došli na privremeni rad u Republiku Austriju. Prebacivanje na određeni jezik (engl. Code-switching) podrazumijeva privremenu promjenu jezika komunikacije unutar jednog razgovora između istih ljudi i u znanstvenoj literaturi je dokumentirano za veliki broj dvojezičnih zajednica iz svih dijelova svijeta (za svojevrsan pregled istraživanja prebacivanja na drugi jezik vidi Muysken 2000: 1–34). Kao i sva odstupanja od govora koji podsjeća na čitanje pažljivo promišljenog teksta jezikoslovci su prvotno prebacivanje na drugi jezik smatrali posljedicom nedovoljnih jezičnih kompetencija. U međuvremenu i oni i antropolozi i analitičari razgovora i prebacivanje na drugi jezik smatraju sredstvom za povlačenje znakovitih poteza u društvenoj interakciji (vidi Gumperz 1982 i Auer 1995).

Lokalni bludenski varijetet koji ispitanici govore pripada visokoalemanskom dijalektu alemanske skupine dijalekata kojoj pripadaju i svi ostali dijalekti austrijske savezne države Vorarlberg, dok svi ostali dijalekti koji se govore u Republici Austriji pripadaju bavarskoj skupini dijalekata. Otud i naziv “Vorarlbergerisch/Vorarlbergisch” za alemansku skupinu dijalekata koja se govori u Vorarlbergu i koju stanovnici ostatka Republike Austrije otežano razumijevaju. Za ispitanike u ovom istraživanju se stoga s pouzdanjem može reći da su u najmanju ruku trojezični: uz lokalni varijetet alemanskoga oni govore standardni visokonjemački, te jezik svojih roditelja, hrvatski, u kojem su, kako su pokazali tonski zapisi njihovih razgovora, česta nestandardna obilježja zapadnog – novoštokavskog ikavskog dijalekta (npr. *lîn* za *lijên*, *nîgdi* za *nîgdje* itd.). Varijetet njemačkog jezika ispitanika po svoj se prilici povremeno odmiče od dijalekta prema kolokvijalnom jeziku

sa dijalektalnim primjesama (usp. sa “dijalektalnom stadijskom ljestvicom” kod Ehmann 1992: 17).

Govor hrvatskih dvojezičnih zajednica više je puta bio predmet istraživanja jezikoslovaca: u jednom od ovih istraživanja je osim leksiku, morfosintaktičkoj strukturi i glasovnom sustavu hrvatskog jezika druge generacije govornika hrvatskog u Australiji posebna pozornost poklonjena povremenom prebacivanju na engleski jezik (Hlavač 1999, 2003 i 2006), a u drugom je istraživana posredno preko varijeteta pidžina *Gastarbeiterdeutscha* jugoslavenskih radnika na privremenom radu u njemačkoj rajnsko-majnskoj oblasti (Orlović-Schwarzwald 1978).

2. Kratak pregled najbitnije literature, metode i ciljevi

Gumperz (1982: 62) ističe da ispitanici u istraživanjima prebacivanja na drugi jezik/varijetet samorefleksijom dolaze do zaključaka koji se ne podudaraju s empirijskim istraživanjima tonskih zapisa njihovih razgovora, pa ispitanici u sklopu ovog istraživanja neće biti naknadno ispitani o svojim jezičnim navikama što bi podrazumijevale ankete, intervjui i sl.

Muysken (2000: 3–10) je razradio strukturalnu podjelu prebacivanja na drugi jezik na umetanje (“insertion”), promjenu (“alternation”) i kongruentnu leksikalizaciju (“congruent lexicalization”) na osnovi broja leksičkih jedinica korištenih u isti mah unutar inojezičnog okruženja, koji razlikuje umetanje jedne riječi u gramatičku strukturu drugog jezika od promjene jezika unutar cijelih sintagmi, te na osnovi izrazite isprepletenosti dva jezika, kada nije moguće razaznati koji jezik se umeće u koji, što odlikuje kongruentnu leksikalizaciju. Na osnovi ove podjele je prema Muyskenu (2000: 3–10) moguće doći do zaključaka o stupnju aktivacije pojedinog jezika u određenoj dvojezičnoj zajednici, stupnju jezičnih kompetencija u zajednici te o nekim dodatnim odlikama same zajednice. Takva strukturalna podjela, koja će u perspektivi imati i eventualne dodatne kategorije, provest će se i u ovom istraživanju dijelom i radi dobivanja spomenutih socio-psiholoških spoznaja o dvojezičnoj zajednici koje stoje u suodnosu sa najučestalijom vrstom prebacivanja na drugi jezik.

Na površnost kategorija unutar istraživanja prebacivanja na drugi jezik koje su po svoj prilici proizašle iz prvih dojmova o situacijama u kojima dolazi do prebacivanja kao što su npr. ponavljanje, upravni govor, parenteza ili promjena adresata, ukazivao je Auer već 1995. (str. 120). On za ova istraživanja predlaže detaljnu analizu sljedova izričaja u dijelu razgovora u

kojem se prebacivanja pojavljuju s obzirom na govornu radnju koju ostvaruju po uzoru na sociološku analizu razgovora ili analizu gramatičkih struktura u interakciji kakva će biti provedena i u ovom istraživanju. Sociološka analiza razgovora samu kategoriju rečenice tu nužno stavlja u drugi plan: "If we want to study natural activities in their natural sequences, we have to deal with, for example, the obvious fact that a sentence is not necessarily a 'complete utterance'. Thus, linguistics is not sufficient, at least so far as it's by and large done." (Sacks 1995: 95). U međuvremenu se grana funkcionalnog jezikoslovlja usmjerena prema istraživanju gramatičkih struktura u interakciji u stvarnom vremenu prihvatila definiranje izričaja ili sastavne jedinice govornog prinosa (engl. "Turn-Constructional Unit" – TCU): "Units in conversation must be understood as usable for the construction of joint activities, not merely as packages of information to be parsed" (Ford, Fox i Thompson 1996: 427), pa se u daljim nastojanjima spotiču upravo na izričajna svojstva emergentnosti i otvorenosti naknadnom revidiranju, dok s druge strane izričaju uspijevaju odrediti odliku potpunosti jezične konstrukcije, te završni glasovni obrazac i završne kinezičke znakove samo u njegovom završnom dijelu. Schegloff (2007: 4) konstitutivnim odlikama izričaja: prospektivnosti rečeničnih konstituenta i nezavršnom glasovnom obrascu dodaje i verbalno izvršen, interaktivno relevantan i usklađen, čin (engl. 'action'). Upravo govorne činove on smatra središnjom jedinicom u analizi razgovora: "[...] it is important to register that a great deal of talk-in-interaction – perhaps most of it – is better examined with respect to *action* than with respect to *topicality*, more for what it is *doing* than for what it is *about*." (isto: 1). Sve upravo spomenute spoznaje o prirodi izričaja će biti uzete u obzir u analizama koje će biti provedene u ovom istraživanju.

Razgovori iz korpusa ovog istraživanja bilježeni su prema GAT 2 (Selting i suradnici 2009) notacijskoj konvenciji za analizu razgovora i to najdetaljnijom od ponuđenih inačica ("Feintranskript") kojom se bilježe i sve čujne prozodijske varijacije. Na taj način je ostavljena otvorenom mogućnost da se prebacivanje na hrvatski supojavljuje s nekim prozodijskim obrascem i da je taj obrazac zabilježen u transkriptu iako Gumperz (1982: 59–60) navodi da u njegovoj velikoj kolekciji primjera prebacivanja sa slovenskog na njemački, s hindskog na engleski i s engleskog na španjolski koju je prikupio na terenu to nije slučaj.

Prvobitan cilj ovog istraživanja je odrediti uloge prebacivanja na hrvatski u svakodnevnim razgovorima ispitanika za koje se očekuje da će se

jednim dijelom nalaziti unutar pripovjednog funkcijskog okvira odnosno da će pokazivati neko insajdersko znanje s ciljem potvrde pripadnosti nekoj skupini.

Korpus istraživanja čine tri autentična razgovora: dva razgovora licem u lice u trajanju od 3 minute i 18 sekundi i 2 minute i 58 sekundi i telefonski u trajanju od 41 minute i 28 sekundi. Ispitanici su se za vrijeme trajanja ovog istraživanja zbog studija, zaposlenja ili putovanja često nalazili na različitim mjestima, zbog čega je tada snimljen telefonski razgovor. Svi ispitanici su ženskog spola u 20-im godinama i jedni s drugima njeguju prisnan odnos. Prema vlastitim navodima najprije su bile izložene hrvatskom u roditeljskom domu, već sa dvije godine lokalnom varijetetu njemačkoga, a standardnom njemačkom na nastavi u osnovnoj školi. Nikada nisu pohađale dopunsku nastavu na hrvatsko-srpskom odnosno na hrvatskom jeziku. Njihovi roditelji su rođeni u jednoj od dalmatinskih općina Socijalističke Republike Hrvatske koje danas pripadaju hrvatskoj Splitsko-dalmatinskoj županiji.

3. Političke i društvene okolnosti odlaska i ostanka hrvatskih useljenika u Republici Austriji

Prva generacija potomaka jugoslavenskih useljenika u Republiku Austriju unatoč visokom stupnju integracije u austrijsko društvo u saveznoj državi Vorarlberg njeguje prisne veze s jednom od zemlja nastalih iz raspada SFR Jugoslavije iz koje njihovi roditelji potječu (Dragišić 2016a: 226). Visok stupanj integracije u društvo domaćina ne bi bio moguć bez znanja njemačkog jezika djece useljenika, njegovog lokalnog varijeteta i općeprihvaćenog standarda, koje prema nalazima TIES (“The Integration of the European Second generation”) – studije procijenjeno kao izvrsno ili vrlo dobro, a u znatno manjem postotku kao dobro ili prosječno (isto: 225). Sukladno tome 70 % ispitanika, potomaka jugoslavenskih useljenika u Vorarlberg, prema vlastitim navodima, ne bi živjelo duže od jedne godine u zemlji iz koje potječu njihovi roditelji, a 57 % njih smatra se Austrijancima (Grabherr i Burtscher-Mathis 2012, citirano prema Dragišić 2016a). Upravo zbog lošeg znanja njemačkog jezika, nezavršavanja škole te društvene izopćenosti i diskriminacije na osnovi svog porijekla, boje kože itd. mladež i mladi odrasli stranog porijekla mogu biti zakinuti u pristupu tržištu rada (Hefel, Moser i Wetzstein 2015: 103).

Prema popisu stanovništva iz 2001. godine u Vorarlbergu hrvatski jezik govore 5.752 osobe, a prema TIES-studiji te osobe ga koriste samo u komunikaciji sa svojim roditeljima (Dragišić 2016a: 223 i 225). Za ovo istraživanje je možda bitan i podatak da su državljani država nastalih raspadom SFRJ, iza Nijemaca i Turaka, treća po veličini useljenička skupina u Vorarlbergu i da 16% njih živi u gradu Bludenzu (isto: 223). Od ranih 70-ih za njih je organizirana dopunska nastava na hrvatsko-srpskom jeziku (isto, str. 222), od sredine 70-ih i na makedonskom i slovenskom (Dragišić 2016b: 151), a nakon raspada SFRJ samo na hrvatskom (Dragišić 2016a: 222 i 223).

Privremenost je značajka koja je zasigurno obilježila dolazak, a jednim dijelom i boravak jugoslavenskih useljenika u zemlje Zapadne Europe 60-ih i 70-ih godina. Gospodarski rast tih zemalja uz porast potrebe za dodatnom radnom snagom, s druge strane politička i gospodarska liberalizacija, te liberalizacija putničkog prometa u inozemstvo u SFR Jugoslaviji koja počinje posredovati u izvozu radne snage, dovodi do preko milijun Jugoslavena na privremenom radu u Zapadnoj Europi. S druge strane određena ruralna područja SFRJ bilježe negativne demografske trendove dijelom zbog migracija stanovništva u inozemstvo ili u prosperitetnije dijelove SFRJ, a dijelom zbog opadanja prirodnog priraštaja, kao što je to bio slučaj sa općinom Imotski (Puljiz 1991). Među onim državama s kojima SFR Jugoslavija potpisuje ugovor je Republika Austrija s kojom 1965. potpisuje ugovor o socijalnom osiguranju kojim počinje štiti prava svojih državljana na radu u toj zemlji i po njihovom povratku u domovinu. U narednim godinama Jugoslaveni će dosegnuti omjer prema kojem svaki deseti radnik na privremenom radu u Republici Austriji nije bio Jugoslaven (Ivanović 2012: 11). Nakon gospodarske krize u Zapadnoj Europi 1973. useljavanje u te zemlje se značajno ograničava, a postojeći radnici na privremenom radu ili dobivaju otkaze prije domicilnog stanovništva ili počinju dobivati dugotrajnije radne i boravišne dozvole čime započinje postupak njihove intenzivnije integracije (isto: 12).

4. Analiza podataka iz korpusa

Riječi ili sintagme hrvatskog jezika pojavile su se u korpusu u 17 navrata unutar inojezičnog okruženja. Najčešće, naime u sedam navrata, bile su u funkciji karakterizacije osobe pri pripovijedanju smiješnog doživljaja prilikom kojeg je karakterizirana osoba govorila na hrvatskom, u tri navrata došlo je do leksičkog posuđivanja uslijed nedostatka odgovarajuće riječi u

lokalnome varijetetu njemačkoga za referenta koji je specifičan za hrvatsku kulturu odnosno podneblje, u isto toliko navrata izricane su uzrečice (engl. “catchphrase”) na hrvatskom koje su bile manje-više interne. Po jednom leksičko posuđivanje je prošireno na cijelu sintagmu, posuđena je cijela završna fraza koja okončava daljnje nabranje, mehanički je umetnuta sporedna sekvencija (engl. “side-sequence”) na hrvatskom. Jedanput je također izrečena rečenica o manjem projektu kojemu je hrvatski zajednički određen kao jedini jezik sporazumijevanja.

U 12 slučajeva prebacivanja na hrvatski radilo se o više od jedne riječi što se prema Muyskenu (2000: 3–10) svrstava u kategoriju promjene (jezika komunikacije), a u pet slučajeva o jednoj riječi što predstavlja umetanje. Prema tome ispitanici u ovom istraživanju bi trebali pripadati stabilnoj dvojezičnoj zajednici koju odlikuje jasna podjela upotrebe jezika (hrvatski u komunikaciji sa roditeljima i prilikom boravka u Hrvatskoj ili ostalim zemljama nastalim raspadom SFRJ, a lokalni varijetet njemačkoga odnosno standardni njemački u svim ostalim situacijama) i asimetričnost jezičnih kompetencija dvaju jezika u korist njemačkoga. Relativno čest doticaj s hrvatskom kulturom i hrvatskim podnebljem pretpostavlja i imenovanje pojava koje su za njih specifične što se onda ostvaruje i umetanjem posuđenog hrvatskog leksika u njemački jezik.

Jezični materijal hrvatskog jezika svaki je put prozodijski uklopljen u svoje govorno, inojezično okruženje, osim u slučajevima kada se prebacivanje na hrvatski podudaralo sa oponašanjem glasa osobe pri pripovijedanju višim tonskim registrom ili glasnijim govorom. Izričaji na lokalnom varijetetu njemačkoga u koje je ugrađen hrvatski leksik odnosno izričaji koji neposredno prethode izričajima na hrvatskom zajedno su s njima u par navrata, u afektu, ostvareni glasnije u odnosu na svoje govorno okruženje.

4.1. Karakterizacija osobe pri pripovijedanju smiješnog doživljaja

Slično kao i u vicevima sa stereotipizacijom i stilizacijom protagonista između ostalog i oponašanjem govora i gesta odgovarajućih tipova ljudi koja adresatu priušćuje smijeh prije poante vica (Kotthoff 1997), pri pripovijedanju smiješnog doživljaja u korištenom korpusu sudionici doživljaja su dijelom okarakterizirani i odabirom jezika koji su tom prigodom govorili. Sugovornik je u korpusu u pravilu na takvu karakterizaciju sudionika doživljaja reagirao smijehom što pokazuje uspješnost karakterizacije kao i nejezino trenutačno prepoznavanje od strane sugovornika.

Sljedeći isječak iz transkripta dijela razgovora dviju osoba o posljednjim aktivnostima u sklopu jedne od omiljenih razbibriga jedne sudionice u razgovoru, sastavljanju slagalice (puzzle), oprimjeruje funkciju karakterizacije osobe pri pripovijedanju smiješnog doživljaja.

Transkript 1: odgovarajući dio slagalice

- 07 S1: °hh denn isch so eher a kle
dunkel´grüa dunkel´blAu und `GRAU;
*onda je tu više pomalo tamnozeleno,
tamnoplavo i sivo*
- 08 S2: okay
- 09 S1: und du ̄SIAHSCH da unterschied scho-
I tu već vidiš razliku.
- 10 <<h>nur muatter `PAše li ovaj;>
Samo majka: paše li ovaj?
- 11 und des aane teil isch ̄blAu und des
andere isch fascht ^ PINK
*A jedan je dio plav, a drugi skoro roz
he;*
- 12 i so `vOll mama ̄bAš (--) `PRObaj;
Kažem joj ja: potpuno mama, baš, probaj!
- 13 °h und denn vatr sa `SIlom odr druckt
er s ̄pUzzle inni-
I onda otac nasilu gura puzlu unutra
- 14 S2: hiiiiii hi hi

Jedna od sudionica razgovora (S1) priča o sudjelovanju njezinih roditelja u slaganju slagalice i njihovoj nespretnosti u pronalaženju odgovarajućeg dijela na osnovi boje pojedinog dijela i boje već složenog pozadinskog dijela slagalice što zabavlja i nasmijava njezinu sugovornicu (redak 14). Kada za pripovijedanje postane bitno navesti što je točno tko rekao tom prilikom, osoba S1 prebacuje na hrvatski i u upravnom govoru izriče riječi svoje majke *paše li ovaj?* (redak 10) i svoj tadašnji odgovor majci (redak 12) *baš, probaj!* Cijelu in-

tonacijsku jedinicu iz retka 10 osoba S1 izriče u višem tonskom registru (<<h>>), vjerojatno da bi oponašala visoki majčin glas.

4.2. Leksičko posuđivanje

Sudionici u razgovorima iz korpusa su u tri navrata posudili po riječ iz hrvatskog koju su prozodijski i sklonidbeno uklopili u ostatak rečenice na bludensškome varijetetu njemačkoga budući da ona ili označava referenta izvanjezične stvarnosti koji je specifičan za talijansku i hrvatsku kulturu odnosno za vremenske prilike istočne obale i priobalja Jadranskoga mora i koja nema ekvivalent u njemačkom jeziku (*fritule* i *bura*) ili se njezin ekvivalent u njemačkom koristi dosta rijetko (*korizma* i *kvačica (iznad slova)*). Kod posudbe riječi *kvačica* upotreba hrvatskog je proširena na cijeli izričaj, a onda i na naredni: *Nema nigdi kvačice! Ništa!* Regionalna inačica cijele završne uzrečice *te ovo te ono* kojom se prekida daljnje nabranje posuđena je u izričaju *Erschtens kann i sie net überreda a kalt a ovo a ono* (kao prvo ne mogu ih nagovoriti, te hladno je te ovo te ono) iako je osoba S2 mogla nastaviti sa njemačkom ekvivalentnom sintagmom *es ist kalt, es ist dies, es ist das* koja je doduše nešto duža i složenija.

U sljedećem isječku iz transkripta razgovora o nedavnom posjećivanju božićnih sajмова u različitim gradovima Republike Austrije i Republike Hrvatske dviju sudionica u razgovoru osoba S2 nabranja što je sve u ponudi na jednom hrvatskom božićnom sajmu. U nedostatku njemačke riječi za *fritule* ona koristi hrvatsku (redak 07), a potom nastavlja pojašnjavati o kakvoj se tu hrani radi budući da njezina sugovornica ne potvrđuje da zna što su *fritule*.

Transkript 2: Božićni sajam

- 01 S2: `GESchtrn we? wenn war i nomal
<<all>geschtrn `vOrgeschtrn
Jučer. Kad sam ono bila? Jučer, prekjučer
keine ahnung;
nemam pojma
- 02 °hh ((mljacne)) äh ´WAR i,
bila sam.
- 03 ˘glÜahwie ↓han sie ^VIE:L;
kuhanog vina imaju puno

- 04 und aber `vOll `GUAta so;
ali baš dobrog
- 05 du schmecksch da wie gar net ^USsa so;
ne osjetiš uopće vino
- 06 eher mit ^dIngs oranga und ´ZIMT und so,
više sa ovim čudima narančom i cimetom
- 07 (--) denn han se:: ↑ ^FRItule;
onda imaju fritule
- 08 °hhh waß net wie es uf ˘DÜTSCH haaßt-
ne znam kako se to kaže na njemačkom
- 09 °hhh jo keine ahnung so halt ge´BÄCK,:
nemam pojma, vrsta peciva

4.3. Interne uzrečice

U korpusu se više puta pojavljuju hrvatske sintagme u inojezičnom okruženju koje na prvi pogled nemaju nijednu funkciju osim referentne. Tematski okvir *društvene igre* unutar kojeg fungiraju predstavlja čestu okolicu razgovora u korpusu ovog istraživanja, pa se može zaključiti da je sudionicama u tim razgovorima tada bio prilično aktualan i zabavan. Zajednička odlika spomenutih sintagmi je upotreba leksema *zaraza* za *dobivanje želje za neprestanim igranjem igre: I to je zarazno!* i *Zarazila si me mit denna ähm Dings do unta* (*Zarazila si me sa ovim čudima tu dolje*). Stoga se pretpostavlja da se radi o vezi riječi koja je poznata u najmanju ruku sudionicama u razgovoru koje je s vremena na vrijeme ponavljaju jer im prisjećanje na igranje dotične društvene igre očigledno na određeni način pričinja zadovoljstvo.

U sljedećem isječku iz transkripta razgovora o omiljenim društvenim igrama riječ je o društvenoj igri Jenga, o okolnosti u kojoj sudionica u razgovoru toliko rado igra ovu igru da je nosi sa sobom na putovanja i da je satima igra sa svojom majkom. U retku 22 osoba S1 prebacuje na hrvatski i izriče uzrečicu o zaraznosti društvene igre koja je u prethodnom dijelu razgovora u sličnom obliku već izgovorena, a tema društvene igre više puta načeta.

Transkript 3: Jenga

- 15 <<:-)>kasch des im [flug`HAfa;]
možeš je u zračnoj luci
- 16 S1: [jo sichr]
upravo!
- 17 S2: (-) schauan dia di net ↓BLÖD ah-
Zar te ne gledaju glupo
- 18 S1: (1.38) ´WER, (0.54)
Tko?
- 19 S2: dia? wasch eh wenn du mit am ´FLUGzeug
kummsch,
Ovi, znaš, kada dođeš sa zrakoplovom
- 20 hi <<:-)>also ^JENga hosch dabei so
woasch;
i imaš uz sebe jengu
- 21 S1: jenga einfach haha he ´JENga isch voll
cOol i und mama hon
*Jenga jednostavno ha ha. Jenga je baš
cool. Ja i mama smo*
- 22 ↑i tO je `ZArasno;
I to je zarazno!
- 23 i und mama hon mol glob `zwO stund
↑GSPIELT-
*Ja i mama smo jednom, ja mislim, igrale
dva sata.*
- 24 woasch des isch-
To je znaš
- 25 S2: echt es isch protal vor allem es isch
voll da `NERvenikitze! man; (3.34)
*Stvarno? Predobra je, prije svega je
jako napeta čovječe!*

Unutar tematskog okvira *slaganje slagalice* osoba S1 podnosi svojevrsno izvješće o napredovanju obiteljskog projekta slaganja očigledno veće slagalice sa otisnutom panoramom jednog grada u južnoj Hrvatskoj koji je rodni grad njezinih roditelja. Budući da uvijek komunicira na hrvatskom sa svojim roditeljima, hrvatski je određen kao jedini jezik projekta. Kad je bilo potrebno izvijestiti nekoga o projektu i projektnim aktivnostima tako da također govori hrvatski, to je u redcima 10 i 11 sljedećeg transkripta dijelom ostvareno na hrvatskom:

Transkript 4: Spuštanje s jezera

- 08 S1: [und jo jetzt semmr abr fascht [̄]FERTig=
I da, sad smo skoro gotovi,
- 09 =darum han i gseht i lüüt di erscht
`SPÖTR ah;
*zato sam rekla da ću te tek kasnije
nazvati*
- 10 °h weil i hons jetzt g[̄]schAft grAd sam
^NApravila i sad sam `Okolo;
*jer sad sam uspjela, grad sam napravila
i sad sam okolo*
- 11 wia vatr sega tät jetzt [̄]spUstila se
dole s [̄]JEzera-
*kao što bi otac rekao spustila se dole
sa jezera*
- 12 jetzt han i [̄]lAngsam scho rundherum dia
`PUZZle,
Sad polako imam i okolne puzzle
- 13 und [̄]bAld kann nur noch ´HELLblaue,
I uskoro dolaze još samo svjetloplave

4.4. Sporedna sekvencija

Sporedna sekvencija (engl. side sequence) predstavlja novi, sporedni verbalni potez unutar razgovora koji nakratko prekida slijed prethodno započete govorne radnje i koji je u tome trenutku iz određenog razloga bitan za razgovor (Jefferson 1972). U sljedećem isječku iz transkripta sporedna sekvencija

kojom osoba S1 prilično mehanički zatraži pomoć sugovornice u potrazi za ispravnom riječi (redak 13) prekida priopćavanje novosti, naime izvještavanje o kupovini nove knjige i o cijelom postupku njezine preporuke, narudžbe i dostave. Do riječi koje se osoba S1 iznimno najprije prisjetila na sveprisutnom engleskom jeziku (*quotes*) sporedna sekvencija je izrečena na hrvatskom.

Transkript 5: Citati

- 08 S1: des ^bUach isch mr di ganze ziet
vorgschlaga worra °hh uf
*sve vrijeme su mi ovu knjigu
preporučivali na instagamu
´INstagram,*
- 09 oder halt vo anera ´SIEta dera i `fOlg-
ili jedna druga stranica koju pratim
- 10 dia eigentlich voll `GUAT isch-
koja je ustvari jako dobra
- 11 S2: [jo]
- 12 S1: halt sie hot so voll `GUate- ähm
((cokne))
zapravo ona ima jako dobre em
- 13 iu REci mi ähm (-) <<p´qUotes?> (1.83)
iu reci mi em citate?
- 14 sprü[che]
izreke
- 15 S2: [jo halt] so zi`Tate;
da, zapravo citate

5. Zaključak

Prebacivanjem na hrvatski jezik ispitanici su u razgovorima koji su poslužili kao korpus ovome istraživanju ponajviše jedni druge zabavljali, bilo da su pričali doživljaje u kojima su sudionici na hrvatskom izricali prinose koji ih nasmijavaju, bilo da su prizivali u sjećanje ugodna iskustva izričući s njima povezane, u njihovoj međusobnoj komunikaciji već učestale sintagme. U manjoj mjeri je leksik hrvatskog jezika poslužio pri imenovanju referenata za koje u njemačkom jeziku ne postoje riječi.

Jezični elementi hrvatskog jezika su zapravo u velikoj većini slučajeva ostvarivani prozodijski uklopljeni u svoje govorno okruženje, a u većini slučajeva se također radilo o jezičnom materijalu od više od jedne riječi koji je u isti mah korišten unutar inojezičnog okruženja.

Kao što se početno i pretpostavljalo, brojni su pokazatelji koji upućuju na činjenicu da prebacivanje na hrvatski s lokalnog varijeteta njemačkog osim što obavlja lokalne funkcije u razgovoru, istodobno potvrđuje pripadnost hrvatsko-vorarlberskoj višejezičnoj zajednici čiji su članovi gotovo jedini u stanju u potpunosti razumjeti razgovore kakvi su korišteni kao korpus u ovome istraživanju. Pored toga uz spominjanje zajedničkih poznanika, prijatelja ili članova obitelji pri pripovijedanju doživljaja i uz izricanje sintagmi koje imaju zajedničku povijest za sudionike u razgovoru, i prebacivanjem na hrvatski ističe se i odnos između sudionika u razgovorima koji u najmanju ruku podrazumijeva informiranost o jezicima koje osoba s kojom se razgovara govori.

Literatura

- Auer, Peter (1995) "The pragmatics of code-switching. A sequential approach", *One speaker, two languages. Cross-disciplinary perspectives on code-switching*, ur. Lesley Milroy i Peter Muysken, Cambridge University Press, Cambridge, 115–135. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511620867.006>.
- Dragišić, Petar (2016a) "Ausländer, Österreicher, Vorarlberger. Zuwanderer aus dem ehemaligen Jugoslawien in Vorarlberg", *Wanderungen: Migration in Vorarlberg, Liechtenstein und in der Ostschweiz zwischen 1700 und 2000*, ur. Peter Melichar, Andreas Rudigier i Gerhard Wanner, Böhlau Verlag, Wien/Köln/Weimar, 217–226. <https://doi.org/10.7767/9783205204763-013>.
- Dragišić, Petar (2016b) "Mother Tongue Tuition for Yugoslav Children in German-Speaking Countries in the 1970s", *Tokovi istorije*, 24, 3, 145–159. <http://dx.doi.org/10.31212/tokovi.2016.3.dra.145-159>.
- Ehmann, Hermann (1992) *Jugendsprache und Dialekt. Regionalismen im Sprachgebrauch von Jugendlichen*, Westdeutscher Verlag, Opladen.
- Ford, Cecilia E., Barbara A. Fox i Sandra A. Thompson (1996) "Practices in the construction of turns: The "TCU" revisited.", *Pragmatics*, 6, 3, 427–454. <https://doi.org/10.1075/prag.6.3.07for>.

- Gumperz, John J (1982) *Discourse strategies*, Cambridge University Press, Cambridge. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511611834>.
- Hefel, Johanna, Moser Sarah i Irmgard Wetzstein (2015) "Jugendliche mit Migrationshintergrund auf dem Weg in den Arbeitsmarkt: Evaluierung eines arbeitsmarktpolitischen Modellprojekts", *Anwendungsorientierte Sozial- und Sozialarbeitsforschung in Vorarlberg*, ur. Frederic Fredersdorf, Springer VS, Wiesbaden, 103–129. https://doi.org/10.1007/978-3-658-11190-8_9.
- Hlavač, Jim (1999) "Phonological integration of English transfers in Croatian: Evidence from the Croatian speech of second-generation Croatian-Australians", *Filologija*, 32, 39–74.
- Hlavač, Jim (2003) *Second-generation speech. Lexicon, code-switching and morpho-syntax of Croatian-English bilinguals*, Peter Lang, Bern.
- Hlavač, Jim 2006. "Bilingual discourse markers: Evidence from Croatian-English code-switching". *Journal of Pragmatics*, 38, 11, 1870–1900. <https://doi.org/10.1016/j.pragma.2006.05.005>.
- Ivanović, Vladimir (2012) *Geburtstag pišeš normalno. Jugoslovenski gastarbajteri u SR Nemačkoj i Austriji 1965-1973*, Institut za savremenu istoriju, Beograd.
- Jefferson, Gail (1972) "Side sequences", *Studies in social interaction*, ur. David Sudnow, The Free Press, New York, 294–333.
- Kotthoff, Helga (1997) "Erzählstile von mündlichen Witzen. Zur Erzielung von Komikeffekten durch Dialoginszenierungen und die Stilisierung sozialer Typen im Witz", *Sprech- und Gesprächsstile*, ur. Margret Selting i Barbara Sandig, Walter de Gruyter, Berlin/New York, 123–169. <https://doi.org/10.1515/9783110820447.123>.
- Muysken, Peter (2000) *Bilingual Speech. A Typology of Code-Mixing*, Cambridge University Press, Cambridge. <https://doi.org/10.1017/S004740450224405X>.
- Orlović-Schwarzwald, Marija (1978) *Zum Gastarbeiterdeutsch jugoslawischer Arbeiter im Rhein-Main-Gebiet. Empirische Untersuchungen zur Morphologie und zum ungesteuerten Erwerb des Deutschen durch Erwachsene*, Franz Steiner Verlag, Wiesbaden.
- Puljiz, Vlado (1991) "Demografska recesija i izmjena egzistencijalnih uvjeta u jednom ruralnom kraju. Socijalno-demografske promjene u općini Imotski.", *Sociologija sela*, 29, 111/114, 91–104.

Sacks, Harvey (1995) *Lectures on Conversation, Volumes I & II*, Blackwell Publishing, Malden/Oxford/Carlton.

Selting, Margret, Peter Auer, Dagmar Barth-Weingarten, Jörg Bergmann, Pia Bergmann, Karin Birkner, Elizabeth Couper-Kuhlen, Arnulf Deppermann, Peter Gilles, Susanne Günthner, Martin Hartung, Friederike Kern, Christine Mertzlufft, Christian Meyer, Miriam Morek, Frank Oberzaucher, Jörg Peters, Uta Quasthoff, Wilfried Schütte, Anja Stukenbrock, Susanne Uhmann (2009) "Gesprächsanalytisches Transkriptionssystem (GAT 2)", *Gesprächsforschung*, 10, 353–402. //www.gespraechsforschung-ozs.de/heft2009/px-gat2.pdf, posjet 30. travnja 2021.

SUMMARY

Dario Marić, Mari Kujundžić

ERSCHTENS KANN I SIE NET ÜBERREDA A KALT A OVO A ONO.

Switching to Croatian in Conversations in the Local Variety of the German Language of the Austrian Town of Bludenz of the Second Generation of Local Speakers of Croatian Language

This article presents results of research on switching to the Croatian language in the everyday life of the second generation of local speakers of the Croatian language whose parents came from SFRY, *i.e.*, the Republic of Croatia, in the last four decades of the previous century, to work temporarily in the town of Bludenz in the Austrian Federal State of Vorarlberg. The theoretical and methodological frameworks of this research were adopted from interpretive sociolinguistics. The corpus of the research consists of audio recordings of authentic face-to-face conversations, *i.e.*, recordings of authentic telephone conversations. The analytical procedure consists of qualitative analysis of sequences in the conversation that heavily relies on their moment-by-moment interpretation by the participants themselves, recorded in the transcripts of their speech and its paralinguistic environment. The aim of this research is to analyse the appearance of the Croatian language in conversations of bilingual subjects in the local, Bludenz variety of the German language and to determine which circumstances activate the Croatian language competence. The analysis of the data in the corpus has shown that switching to the Croatian language occurs in the process of narrating experiences containing characterization of those who participated in the experience, in the repeated syntagm that is relevant to the examinees at the given moment, in the secondary sequences of conversations and that it can serve for naming a referent for which there is no word in the German language.

Key words: *switching to the Croatian language; second generation of local speakers of the Croatian language in the Austrian Federal State of Vorarlberg; local variety of the German language*

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

Ovaj rad dostupan je za upotrebu pod međunarodnom licencom Creative Commons Attribution 4.0.

<https://doi.org/10.31820/f.33.2.7>

Kristijan Kuhar, Marko Medved

NOVOOTKRIVENI GLAGOLJSKI FRAGMENTI IZ 14.-15. ST. U ARHIVU RIJEČKIH BENEDIKTINKI¹

dr. sc. Kristijan Kuhar, Staroslavenski institut Zagreb

kristijan.kuhar@hotmail.com orcid.org/0000-0002-1915-7310

dr. sc. Marko Medved, Sveučilište u Rijeci, Medicinski fakultet

marko.medved.rijeka@gmail.com orcid.org/0000-0002-2221-9121

prethodno priopćenje

UDK 003.349.1(497.561Rijeka)“13/14“
27-789.2(497.561Rijeka)

rukopis primljen: 5. kolovoza 2021; prihvaćen za tisak: 7. prosinca 2021.

Rad ukazuje na pronađene fragmente iz samostana benediktinki Sv. Roka u Rijeci čije se arhivsko gradivo danas nalazi u samostanu Sv. Danijela u Abano Terme u Italiji, gdje su riječke redovnice izbjegle nakon Drugog svjetskog rata. Od tri pronađena, članak opisuje jedan glagoljski fragment na uglatoj glagoljici kojemu pristupa kroz paleografsku, kodikološku, teološku i liturgijsko-povijesnu analizu. Donosi se transliteracija teksta i zaključuje se da je fragment pripadao brevijaru iz razdoblja kraja 14. ili 15. stoljeća te da je vezan uz liturgijsko svetkovanje sv. Martina biskupa i ispovjednika. Pronalazak fragmenta smješta se u dosadašnje spoznaje o liturgijsko-jezičnoj povijesti Rijeke i iznose se hipoteze o načinu na koji je dospio u samostan riječkih benediktinki, zajednicu koju se smatra latinaškom.

Ključne riječi: *benediktinke u Rijeci; crkva i samostan Sv. Roka; samostan Sv. Danijela u Abano Terme; glagoljica u Rijeci; sv. Martin*

¹ Rad je financiran i primarno je nastao u okviru institucijskoga projekta Katoličkoga bogoslovnog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu „Povijest redovništva u Rijeci u vrijeme katoličke obnove“ voditelja Marka Medveda. Rad je jednim manjim dijelom nastao u okviru projekta broj 18-87-1222 Sveučilišta u Rijeci (Liber Fluminensis – prilozi za proučavanje hrvatskoga jezika u djelima riječkih tiskara do 20. stoljeća).

1. Uvod

Na nedovoljno istraženu glagoljsku baštinu Rijeke svojom je opsežnom studijom ukazao Darko Deković.² Zna se da je u srednjovjekovnoj i ranonovovjekovnoj liturgiji riječke Crkve crkvenoslavenski bio dominantan jezik.³ S obzirom na to da historiografija još uvijek nije istražila neke sastavnice riječkog crkvenog života poput samostana benediktinki Sv. Roka (1663.-1948.), ostali su nepoznati glagoljski fragmenti sačuvani u njihovu arhivu, danas izvan granica Republike Hrvatske.

2. Samostan benediktinki Sv. Roka u Rijeci

Benediktinke su prva ženska redovnička zajednica koja se pojavljuje u povijesti Rijeke. Od 1663. godine do Prvog svjetskog rata nalazile su se u samostanu uz crkvu Sv. Roka u samom središtu grada. Od 1914. do 1948. živjele su u novoizgrađenom samostanu na Podmurvicama, uz koji se gradi i crkva sv. Josipa, danas sjedište istoimene župe. Pri samostanu benediktinki djelovala je prva javna ženska škola u Rijeci, a tijekom talijanske uprave u 20. st. i srednja učiteljska škola. U egzodusu Talijana nakon Drugoga svjetskog rata, uz većinu klera i redovništva grad su napustile i benediktinke. Nastavile su život u samostanu Sv. Danijela u Abano Terme, u okolici Padove, u kojem se nalaze do danas. Sa sobom su ponijele i samostanski arhiv. Njihova povijest do sada nije istražena, a čini se da još nitko od historioografa nije imao pristup arhivskom gradivu riječkih benediktinki. Početkom tridesetih godina 20. st. monahinja Benedikta Cristofoli objavila je kraći pregled povijesti riječkih benediktinki, bez pretenzije za znanstvenom obradom teme.⁴

Temeljni hrvatski benediktinski historiograf Ivan Ostojić zapisao je osnovne datosti o benediktinkama u Rijeci, ali nije imao na raspolaganju njihovo arhivsko gradivo.⁵ Zbog svega rečenog glagoljski fragmenti o kojima je riječ u ovome članku ostali su nezamijećeni.

² Deković 2011. Vidi i: Zubčić 2018.

³ Medved 2015: 42–48.

⁴ Cristofoli 1931. Tek je godine 2015. izdano djelo kojim se u kolektivno sjećanje uključilo višenacionalne sastavnice riječke crkvene povijesti (Medved 2015).

⁵ Ostojić 1964: 212–214. Za opći historiografski presjek prisutnosti benediktinaca i benediktinki u Hrvatskoj vidi: Galović i Trogrlić (2018).

3. Knjiga riječkih benediktinki s glagoljskim fragmentima

U Arhivu samostana Sv. Danijela u Abano Terme nalazi se i knjiga *Libro delle consulte contro il signor Pietro Cicolini, per la pia opera Chnesich, copia dei privilegiati di vino a 30 – contro s. Paradiso, contro li padri Giesuiti per la pretesa vendita delle decime, & come fu introdotta la nova imposta del vino, a 146 –*. Na kraju te knjige, umetnuti u transparentni list papira, nalazi se nekoliko glagoljskih fragmenata. Transparentni je list unesen vrlo vjerojatno pri zadnjoj restauraciji knjige. Nije poznata datacija te restauracije, kao ni mjesto na kojem su se fragmenti nalazili prije toga.⁶

Knjiga ima kožne korice s kopčama. Navedeni naslov na talijanskom jeziku nalazi se na koricama. Postoji i drugi, duži naslov ispisan na latinskom jeziku, na prvom listu knjige recto: *Liber consultationum, supplicationum, aliarumque scripturarum formatarum, conscriptarum, et ad Sacrae Cesaraea Maiestatis eiusque excelsa consilia, et alia loca transmissarum, prout a magnifico coro huius Civitatis Fluminensis Sancti Viti mandatum extat. Omnia per me Ascanium Iacominium Consiliarium, Cancellarium ad praesens, et secretarium eiusdem magnifica committatis in consiliis registrata existunt ab anno 1648 die 2 mensis Ianuarii. haecque ad maiorem Omnipotentis Dei gloriam*. Spomenuti latinski naslov čini nam se izvornim, a ide mu u prilog kvaliteta rukopisa kojim je ispisan. Prethodno spomenuti naslov na talijanskom jeziku, ispisan na koricama, vjerojatno je naknadno nadodan u samom samostanu benediktinki kako bi se istaknula tematika knjige, odnosno njezina važnost za redovničku zajednicu.

Knjiga ima 180 numeriranih stranica. Riječ je o prijepisu spisa iz kancelarije riječke gradske vlasti upućenih središnjoj kraljevskoj vlasti u razdoblju od 2. siječnja 1648. do 1653. Prijepis je sačinio kancelar, savjetnik i tajnik gradske vlasti Askanije Jacomini. Razlog zbog kojega su benediktinke dobile prijepis valja tražiti u nizu pitanja vezanih uz Knežićevu zadužbinu, dakle sredstva na temelju kojih je podignut samostan Sv. Roka. Zbog toga se na koncu knjige nalazi sadržaj za riječke benediktinke relevantnih vijesti sadržanih u prijepisu. Riječ je o pitanjima vezanima uz upravu Knežićeve zadužbine od strane Petra Čikulina, prema kojemu je gradska vlast imala znatnih pritužbi.⁷

⁶ Fragmenti su otkriveni pri istraživanju arhivskog gradiva samostana benediktinki Sv. Danijela Abano Terme koje je Marko Medved vodio u siječnju 2020. Ovom prilikom zahvaljujem opatici samostana Mariji Klari Paggiaro na susretljivosti tijekom istraživanja.

⁷ Iz sadržaja navedenoga na kraju knjige, zapisanog od duhovnika samostana Tome Nikole Bona u srpnju 1740., doznajemo više o temeljnom sadržaju knjige: stav riječkih sudaca da

Zna se da je glavni poticaj za dolazak benediktinki u Rijeku dao Riječanin Franjo Knežić koji je u tu svrhu ostavio svoje vlastelinstvo u Munama, sjeverozapadno od Rijeke. Nakon toga gradske su vlasti preuzele upravu nad tim posjedom, sačinile plan izgradnje samostana i redovnicama namijenile već postojeću crkvu sv. Roka, sagrađenu nadomak župne crkve koncem 16. st. kao zavjet od kuge. Godine 1663. stižu prve monahinje iz Trsta i s Raba, a potom i više kandidatice iz Rijeke i započinje život prvih redovnica grada.⁸

4. Uvodne napomene analize fragmenata

Glagoljske fragmente obradili smo paleografskom, tekstološkom i povijesno liturgijskom analizom. Tim smo metodološkim pristupom dobili opširniji opis, uvid u tekstualni sadržaj i njegov smještaj u cjelovitom kodeksu iz kojega je izdvojen.

Dva su predočena fragmenta pisana uglatom glagoljicom, veličine 111 × 27 mm i 81 mm s desne strane, tj. 67 mm s lijeve strane × 132 mm s gornje strane i 122,5 mm s donje strane. Treći je fragment pisan latinskim pismom, i nije bio u okvirima našega istraživanja.⁹ Prvi glagoljski fragment ima dva stupca s 13 redaka u *a* stupcu i 15 redaka u *b* stupcu.¹⁰ Fragment je prerezan

njihova uprava nad Knežićevom zadužbinom proizlazi iz oporučne volje pokojnog Knežića te da sama ostavština nije pretrpjela štetu; podnošenje tužbe protiv Čikulina pred carskom vlašću zbog njegove upornosti da prodaje njive na Trsatu iz Knežićeve zadužbine; uprava nad Knežićevom ostavštinom tadašnjih sudaca grada kojima su bila pridružena još dvojica vijećnika, jedan komornik i prokurator; posudba iznosa od 460 (l) carskoj vlasti iz sredstava zadužbine, suma koja se ne zna je li vraćena; samostan nije izravno naslijedio Knežićeva dobra već su ona oporučna otišla obitelji Berdarini; procjena zadužbine od 2248 (l) uključno i odjeće od postavljenog materijala i samta; optužba Čikulinu da je za Veliki petak dopustio supruzi Katarini da konzumira meso u franjevačkoj crkvi na Trsatu; Giacomu Corsu iz sredstava zadužbine isplaćeno je 40 kranjskih forinti na ime rada za zadužbinu; riječki suci 1648. traže od Ferdinanda III. da zabrani oporučno ostavljanje kuća i vinograda crkvama, samostanima, hospitalima i bratovštinama, o čemu vlasti izdaju akt tek 12. rujna 1716.; optužba Čikulinu da je nekolicini stanovnika Trsata prodao starij pšenice po cijeni od 16 lira.

⁸ Cristofoli 1931: 14.

⁹ Istraživanje smo temeljili na glagoljskom fragmentu. Uvidom u fotografije fragmenta, uočljivo je da fragmenti nisu povezani jer se radi o dva pisma, te zaključujemo da ne potječu iz istog kodeksa.

¹⁰ Gotovo su svi hrvatskoglagoljski liturgijski rukopisi od konca 13. st. pisani u dva stupca. Time se štedjelo na prostoru za pisanje, a također se i čuvalo kodikološke okvire liturgijskih rukopisa srednjega vijeka. Više o tome vidi: Tomić 2014: 244–249.

po dužini, ali je sastavljen tako da smo mogli napraviti analizu teksta. Drugi fragment sadrži po 4 do 5 slova u 24 retka. Pretpostavlja se da je dio *b* ili *d* stupca na foliji brevijarskoga teksta (kao u primjeru Prvoga i Drugoga beramskog ili drugih hrvatskoglagoljskih brevijara). S obzirom da je fragment nečitak, nismo ga detaljnije obradili. Iz uvida u fragmente, možemo zaključiti da su izrezani iz pergamenog kodeksa, korišteni su za uvez druge knjige.

Pergameni listovi ili listići pisani glagoljskim pismom i crkvenoslavenskim jezikom sačuvani su u uvezima mlađih kodeksa i tiskanih knjiga. Najstariji potječu najranije iz 12. stoljeća, a nalazimo ih i u 15. stoljeću. Većina do sada pronađenih i znanstveno obrađenih fragmenata uglavnom pripadaju liturgijskim rukopisima, različitog tekstualnog sadržaja: od sve-topisamskih odlomaka, brevijarskih čitanja do molitava.¹¹

5. Paleografska analiza

Paleografskom i kodikološkom analizom određena je približna datacija fragmenta kao i njegov smještaj u tipologiju cjelovitog kodeksa. Glagoljski fragment iz Rijeke pisan je hrvatskom uglatom glagoljicom koja se koristila za pisanje glagoljskih liturgijskih knjiga od sredine 13. st. do izuma tiska. Karakteristično je za glagoljske liturgijske rukopise, kao i za latinske, da su tekstovi pisani urednim slovnim slogom, slova su raspoređena u dvolinijskom ustroju. Linijski sustav prekidaju i inicijali u *b* stupcu, tj. slova O, S, N koje je pisar ukrasio crvenom bojom u središnjem dijelu slova. Takvo pismo odaje sakralnost teksta i rukopisa, a govori i u prilog odnosa pisara prema svetom tekstu koji prepisuje ili piše.

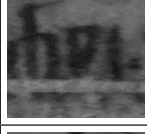

Na temelju paleografskih karakteristika, fragment datiramo u kraj 14. ili početak 15. stoljeća. Latinski fragment, koji je u istom korpusu fragmenata upućuje na gotičku kurzivu, pretpostavljeno, iz 14. stoljeća. Prema uvidu u latinski tekst, zaključujemo da nije riječ o liturgijskom tekstu budući da nema označenih inicijala, rubrika ili drugih elemenata koje su karakteristične za latinske liturgijske rukopise, nego je riječ o tekstu koji proizlazi iz korespondencije ili kao vlastite bilješke.¹²

¹¹ Fragmenti se čuvaju u više biblioteka diljem Hrvatske i Europe gdje su identificirani, katalogizirani i znanstveno obrađeni. Vidi: Birkfellner 1975, Vialova 2000, Mihaljević 2018, Kuhar 2021.

¹² O ovom pismu Batelli piše: „Essa costituisce la scrittura dell'uso comune che si formò nei documenti e fu usata generalmente nella corrispondenza epistolare tra privati, nelle mi-

Paleografsku analizu potkrjepljujemo slikovnim prikazom pojedinih paleografskih elemenata, skraćenica, inicijala, ligatura i *nomina sacra*.

5.1. Skraćenice u rubrikama

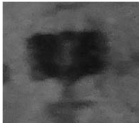
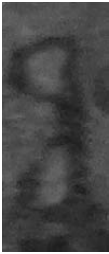
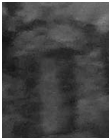
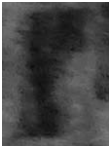

	<i>kpt</i>	Kapitulъ
	<i>rěš</i>	Rěšponъ
	<i>anъ</i>	Antifonъ
	<i>brš</i>	Beršъ

Pisar glagoljskog rukopisa ovoga fragmenta skraćivao je pojedine liturgijske elemente u rubrikama. Ista se pojava nalazi i u drugim glagoljskim rukopisima 14. i 15. stoljeća gdje se u rubrikama „štedi” prostor za liturgijski tekst koji slijedi nakon rubrike.¹³

nute d'ogni genere, nei libri di conti e nei registri; ebbe pure uno speciale sviluppo nelle cancellerie sovrane e trovò una larga applicazione nei codici come scrittura libraria, specialmente per testi in lingua volgare”. Battelli 2015: 212.

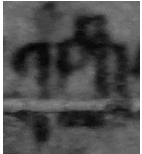
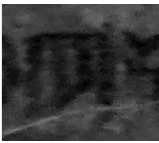

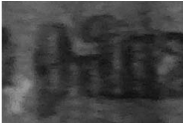
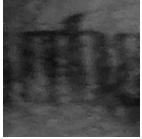
¹³ Više vidi Žagar 2021: 67–69.

5.2. Boje i incijali

	ĩ	Označava broj 10
	o	Prelazi dva retka
	s	Početak rečenice, obilježavanje majuskule
	p	Početak rečenice, obilježavanje majuskule
	s	Obilježavanje majuskule
	b	Inicijal slova B u skraćenici nomina sacra (Bože), prelazi tri retka.

Pisar glagoljskog rukopisa iz kojega potječe glagoljski fragment, koristio je dvije boje, crnu za pisanje liturgijskog teksta, te crvenu za pisanje rubrika, označavanje inicijala i obilježavanje majuskula.

5.3. Ligature

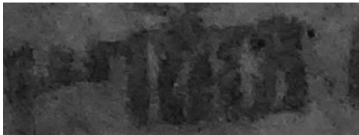
	go	Svetogo
	povd	Ispovednika
	vl	Veličit
	ût	Raduûtъ
	jĭl	Anĭjeli
	zov	Zovutъ
	tr	Smotriši

Ligature su spojenice dva ili više slova u jedan znak. Poznato je da se pojedina slova u hrvatskoglagoljskoj pisanoj tradiciji mogu spojiti u jedan znak, štedeći time na prostoru za pisanje.¹⁴ U fragmentu smo pronašli ligature koje su spoj dva i tri slovna znaka te jedan koji spaja četiri slovna znaka.

¹⁴ Recentni primjer paleografske obrade ligatura vidi: Žagar 2021: 60–65.

5.4. Nomina sacra

U srednjovjekovnom je načinu pisanja na ograničenom prostoru vrijedilo pravilo pisanja *nomina sacra* skraćenicama. U latinskim je liturgijskim rukopisima zamjetljivo da se *nomina sacra* pišu skraćeno i nakon što je započela epoha tiska.¹⁵ Po uzoru na latinski način pisanja *nomina sacra*, pisari glagoljskih liturgijskih kodeksa koriste skraćenice za pisanje svetih imena. U opisanom fragmentu nalaze se ove skraćenice kojima pisar piše *nomina sacra* na hrvatskom crkvenoslavenskom jeziku:

	Boga
	Hris̃tu
	Božiē
	Boži

Prema utvrđenim elementima našega istraživanja, zaključili smo da odlomak pripada brevijaru iz razdoblja kraja 14. ili 15. stoljeća. Prema paleografskim značajkama ovaj fragment odaje pisara koji je poznao uzuse pisanja, odnosno prepisivanja liturgijskih rukopisa na glagoljskom pismu čuvajući nepisana pravila skraćivanja, pisanja *nomina sacra* te označavanja inicijala, kakva su prisutna i u drugim hrvatskoglagoljskim rukopisima spomenutoga razdoblja. Prevođenje s latinskog na hrvatski crkvenoslavenski jezik, pisanje i prepisivanje starijih ili istovremenih glagoljskih rukopisa, svoj zamah

¹⁵ O *nomina sacra* u latinskoj paleografiji vidi: Battelli 2015: 102.

dobiva nakon 1248. godine, odnosno nakon 1252. godine, kada hrvatsko glagoljaštvo postaje „kanonizirano” i priznato kao tradicija rimske liturgije.

Na temelju uvida drugoga fragmenta, koji je nečitak i donosi samo nekoliko zadnjih slova *b* ili *d* stupca folije (ovisno kako je fragment izrezan), a koji ima sačuvana 24 retka, pretpostavljamo da se radi o rasporedu od 30 redaka po stranici, kako je uobičajeno za glagoljske rukopise misala i brevijara (liturgijskih kodeksa). Ovaj zaključak primjenjujemo i na prvi fragment koji ima sačuvanu samo gornju trećinu folije.

6. Tekstološka i liturgijsko-povijesna analiza

Riječki fragment svrstavamo u fragmente liturgijskih rukopisa, tj. u skupinu glagoljskih brevijara. U paleografskoj smo analizi zaključili da se radi o rukopisu brevijara na temelju analize, a na temelju transliteracije teksta napraviti ćemo tekstološku analizu na temelju koje ćemo tekst fragmenta smjestiti u okvire cjelovitih rukopisnih kodeksa brevijara.

Fragment sadrži liturgijske elemente službe časova u čast sv. Martina, biskupa i ispovjednika: na fragm. 1a antifonu za evanđeoski hvalospjev Veliča, oraciju (zbornu molitvu), na fragm.1b prvo čitanje noćnice (noćne službe časova). Rubrika uz naslov dana na f. 1a upućuje da se kratka čitanja, himni i kratki rezponzoriji čitaju iz općeg slavlja svetaca ispovjednika biskupa (tj. iz komunalna).

Hrvatskoglagoljski brevijari, Prvi i Drugi beramski sadrže opsežnu liturgijsku službu u čast sv. Martina biskupa.¹⁶ Prvi beramski brevijar¹⁷ u liturgijskoj službi sv. Martina sadrži ove liturgijske elemente: antifonu za evanđeoski hvalospjev Veliča, molitvu¹⁸, invitatorij prije noćnice, tri antifone i tri incipita psalama u prvoj noćnoj službi, rezponzorije i verse i tri hagiografska čitanja; tri antifone s tri incipita psalama iz druge noćne službe i dva čitanja koji nastavljaju hagiografski dio liturgijske službe, dok je treće čitanje iz liturgijske službe sv. Menona koji se časti istoga dana, ali s nižim liturgijskim stupnjem slavlja. Slijed liturgijskih elemenata nastavlja

¹⁶ Cjeloviti popis hrvatskoglagoljskih liturgijskih službi sv. Martina biskupa vidi u: Badurina Stipčević – Šimić 2016: 100–102.

¹⁷ Prvi beramski ili ljubljanski brevijar, datira se u kraj 14. st., čuva se u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici (NUK), pod signaturom MS 161. U hrvatskoj se paleoslavistici koristi oznaka BrBer₁.

¹⁸ Molitva kojom se završava služba časova određenoga dana ili svetačkog blagdana.

se liturgijskom službom časova jutarnje i manjih časova s vlastitim antifonama za psalme i antifonama za evanđeoske hvalospjeve Blagoslovljen i Veliča.¹⁹ Identičan opseg ima i Drugi beramski brevijar²⁰, a nalazimo ga i u Četvrtom vrbničkom brevijaru.²¹

Opseg liturgijske službe, kao i identičnost u tekstualnom sadržaju između fragmenta i tri brevijara korištena na području Kvarnera i Istre, govore u prilog opsegu kulta sv. Martina na sjevernojadranskom području.²² Opseg liturgijskog sadržaja u beramskim brevijarima i vrbničkom brevijaru, kao i fragmentarni tekst u riječkom fragmentu upućuje na to da je sveti Martin bio štovan liturgijskim stupnjem *duplex*, što je uključivalo spomenute liturgijske elemente službe časova. Liturgijski stupanj *duplex* značio je da je svetac koji se slavi ili patron mjesta, titular crkve ili da su njegove relikvije u nekoj crkvi. Tekst fragmenta za koji smo utvrdili da je iz liturgijske službe u čast sv. Martina tako upućuje da je izrezan iz glagoljskog brevijara koji je imao jednako opsežnu liturgijsku službu kao i spomenuti glagoljski brevijari, te da je korišten u mjestu ili crkvi koja je bila pod patronatom i titularom svetoga Martina biskupa.

U rimskoj latinskoj liturgijskoj tradiciji i nakon Tridentskog koncila sveti Martin je čašćen liturgijskim stupnjem *duplex*.²³ Svetačke odlike koje su sv. Martina učinile toliko čašćenim svecem očituju se u njegovoj brizi za siromaha i u funkciji zaštitnika domaćih životinja.²⁴ Njegov kult dolazi do hrvatskih glagoljaških krajeva vjerojatno iz Franačke i iz područja sjeverne Italije.²⁵

¹⁹ usp. BrBer₁ f. 151a – 153b.

²⁰ Drugi beramski ili ljubljanski brevijar, oznaka BrBer₂ (usp. Mihaljević 2019 ur.), f. 161b – 163c.

²¹ Četvrti vrbnički brevijar datira se u kraj 14. st. Služba se nalazi na f. 79c – 83b.

²² Usp. Zaradija Kiš 2020: 217–220.

²³ Usp. Breviarium romanum 896.

²⁴ Usp. Badurina 2000: 429. „His cult spread rapidly not only because of his reputation as a miracle-worker in life and after death, but also because of the Life written by his friend Sulpicius Severus. This became one of the most popular of the Middle Ages, comparable in influence with Athanasius' Life of Anthony, as a model for medieval hagiographers.” Farmer 2011: 295.

²⁵ A. Zaradija Kiš je u istraživanju sv. Martina u na kvarnerskom području zabilježila 26 hagiotoponima koji pripadaju sv. Martinu, te je zaključila: „Već ovaj letimični hagiotopografski uvid ističe važnost kulta sv. Martina, koji na hrvatskom prostoru prenose benediktinci, najzaslužniji djelatnici prvog tisućljeća, kako na području latinskoga tako i glagoljaškoga duhovnoga i kulturnoga izraza. U kontekstu benediktinske martinske, a posebice glagoljaške aktivnosti, neizostavno je zamijetiti ukorjenjivanje stranoga, i to franačkoga utjecaja, koji

7. Transliteracija fragmenta

Transliteracija je napravljena prema načelima primjenjivanim u novijim izdanjima Staroslavenskog instituta.²⁶ U bilješkama je donesen tekst iz dva beramska brevijara koji nam služi za rekonstrukciju i kritički aparat.²⁷

fragm. 1a

valû²⁸ i sl(a)vê²⁹ b(og)a³⁰ d(u)šu svoû³¹ v-
zda h(r)st)u³² .i. (10) d(a)нь novembra³³ . (c) na
s(ve)togo³⁴ martina bis'k(u)pa ispov(ê)d(nika)
k(a)p(i)t(uli) im'ni b(e)rš(i) i rêš(poni) krat'ki ot bisk(upa)
ispov(ê)d(nika)³⁵ . k v(e)l(i)či(tъ) a(ntifo)нь . o b(la)ž(e)ni (*nečitko*)
že d(u)ša v' rai ob(l)adaetъ idêže
raduût' se anĵ(e)li i veselet' se a-
rhanĵ(e)li i lici³⁶ s(ve)tihъ vapiûtъ
narodi³⁷ dêv' zovutъ prebivai s' n(a)mi³⁸
B(ož)e iže smotriši êk(o) nik- / v(a) vêki.
toroû n(a)šeû siloû us'toimъ
podai m(i)lost(i)vъ da hodota-
istvomъ b(la)ž(e)nago martina ispo-
[...]

nije i jedini na ovom području, a koji je važna poveznica slavenske i zapadnoeuropske duhovnosti." Zaradija Kiš 2003: 178.

²⁶ Usp. Izdanje Drugoga beramskog brevijara u: Mihaljević (ur.) 2018. i 2019.

²⁷ Autori ovoga rada zahvaljuju se prof. dr. sc. Sanji Zubčić s Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Rijeci na korigiranju transliteracije.

²⁸ valû] hvale BrBer₁ BrBer₂

²⁹ sl(a)vê] slave BrBer₁ BrBer₂

³⁰ b(og)a] boga otca BrBer₁ boga BrBer₂

³¹ svoû] s'voû BrBer₁ svoû BrBer₂

³² vzda h(r)st)u] hrĵstu v'zda BrBer₁ hrĵstu vzda BrBer₂

³³ novembra] noemĵbra BrBer₁ noem'bra BrBer₂

³⁴ na s(ve)togo] na danъ svetago BrBer₁ om. noem'bra BrBer₂

³⁵ ot bisk(upa) ispo(vê)d(nika)] glagolûtъ se ot .a. BrBer₁ ot edinogo BrBer₂

³⁶ lici] likъ BrBer₁ i lik' BrBer₂

³⁷ narodi] narodi BrBer₁ narodъ BrBer₂

³⁸ om.] oraciê BrBer₁ BrBer₂

fragm. 1b

pitěň bē roditeli ego poča-
sti v(ě)ka dostoěniemъ ne huĵ-
šima³⁹ na obake⁴⁰ poganoma⁴¹ suč-
ima . o(ta)съ ego vitezъ bē prvee po
tomъ že [vitezemъ vоеvoda]
b[ê] sam' že martinъ meû oruž
nimi voi⁴² v ũnosti svoei nas-
lědovaše v' škol'nihъ⁴³ dvorěhъ
podъ c(ěsa)remъ kon'stant(i)nomъ potomъ
že podъ iŭliěnomъ viteži . na
obakъ ne voleû êko ot prvihъ ego l-
ětъ⁴⁴ b(o)žie služba vdaħnena
bis(tъ) va nъ oče iz ũn(o)si ego. rěš(ponъ) se e(stъ)
[mar'tinъ] izbrani b(o)ži bisk(u)ръ e
[...]ĉ

fragm. 2

[...]tan
[...] (t)at
[...]egože
[...]vdъ
[...]danъ
[...]žet
[...]neĉitko
[...]tzъ
[...]sev
[...]cli

³⁹ huĵšima] hudšima BrBer₁ huišima BrBer₂

⁴⁰ obake] obakъ BrBer₁ BrBer₂

⁴¹ poganoma] poganinoma BrBer₁ BrBer₂

⁴² voi] voĵi BrBer₁ voi BrBer₂

⁴³ škol'nihъ] skulnihъ BrBer₁ škol'nihъ BrBer₂

⁴⁴ ego lětъ] lětъ ego BrBer₁ ego letъ BrBer₂

[...]bli
[...]nečitko
[...]nečitko
[...]nečitko
[...]nečitko
[...]se .b.
[...]ite.
[...]ved
[...]dobro
[...]riz
[...]vu na
[...]masl
[...]nečitko

8. Liturgijski jezik riječkih benediktinki

Riječka župna crkva Uznesenja Marijina, sjedište Zbornog kaptola i Arhiđakona, tijekom srednjeg vijeka i u ranom novom vijeku koristila je crkvenoslavenski liturgijski jezik. Latinski liturgijski jezik bio je dominantan u bogoslužju augustinaca, jedinih redovnika u gradu počevši od 14. st. No i oni su katkada koristili crkvenoslavenski jezik, što potvrđuje prisutnost Senjskog misala iz 1494. u njihovu samostanu Sv. Jeronima.⁴⁵ Silazna putanja glagoljice u Rijeci započinje koncem 16. st. pritiscima koje u vidu latinizacije vrši pulski biskup Kornelije Sozomen, dijecezi kojoj tada grad pripada. Tako će sredinom 17. st. gvardijan franjevačkog samostana na Trsatu Franjo Glavinić moći posvjedočiti da riječki kanonici slave misu na dvama jezicima, latinskome i slavenskome.⁴⁶ Sedamnaesto stoljeće označuje dolazak nekoliko novih redovničkih zajednica: kapucina, isusovaca i benediktinki. Najveći su utjecaj u vidu latinizacije izvršili isusovci otvorivši prvu gimnaziju i visoku školu. Oni su u liturgiji koristili latinski jezik.

S obzirom na razdoblje postojanja samostana riječkih benediktinki od druge polovice 17. do sredine 20. st., valja istaknuti da riječke monahinje djeluju u vremenu uzmicanja crkvenoslavenskog jezika u Rijeci. Samostan benediktinki valja smatrati zajednicom latinskog liturgijskog jezika. To po-

⁴⁵ Medved 2020: 404–406.

⁴⁶ Glavinić 1648: 58.

tvrduje i činjenica da su redovnice sv. Benedikta primale samo djevojke iz plemićkih riječkih obitelji, a zna se da su viši slojeve riječkog društva bili vezani uz latinsku liturgiju. U njihovoj crkvi sv. Roka **propovijedalo se talijanski**, a obredi polaganja zavjeta odvijali su se na talijanskom jeziku. Torcoletti **donosi više podataka o svećenicima 17. stoljeća koji su propovijedali talijanskim jezikom** prigodom zavjetovanja pripadnica Reda svetog Benedikta.⁴⁷ Tome valja pridodati i talijanski jezik u nastavi ženske škole koju su benediktinke držale od početka svoje prisutnosti u gradu.

9. O mogućem porijeklu fragmenata: dvije kapele sv. Martina u okolici Rijeke

S obzirom na liturgijske tekstove vezane uz sv. Martina i spomenutu vjerojatnost da su oni bili vezani uz liturgiju u mjestu ili crkvi pod patronatom i titularom toga sveca, valja naglasiti da su se u blizini grada Rijeke nalazile dvije kapele posvećene sv. Martinu.

Istočno od grada, kapela sv. Martina nalazila se na području današnjega brodogradilišta Viktor Lenac, prostoru kojemu je upravo taj titular dao današnje ime Martinšćica. Kapela sv. Martina spominje se 1445. godine u oporuci Tome Partinića. Ona se nalazila pored velikog vinograda u vlasništvu bakarskog kaptola, a na dan sv. Martina ondje su dolazili kanonici služiti sv. misu. Poslije će crkva i vinograd prijeći u vlasništvo senjskih biskupa. Riječanin Šimun Adamić kupio je Martinšćicu 1780. popravivši tamošnju kapelu. Ta će kapela od 1833. služiti i lazaretu koji je ondje otvoren kao lječilište za pomorce. U to je vrijeme kapela bila posvećena sv. Franji. Godine 1948. je srušena.⁴⁸ Uz taj su prostor bile vezane riječke monahinje s obzirom na to da su posjedovale mlin u Martinšćici u 17. i 18. st. Povjesničar Andrija Rački spominje probleme koje su redovnice imale najprije s vlasništvom nad tim objektom koncem 17. st., a potom i s tamošnjim mlinarom tijekom 18. st.⁴⁹ Naglasimo da se Martinšćica nalazila na prosto-

⁴⁷ Torcoletti piše kako je početkom dvadesetih godina prepisao iz starih rukopisa podatke o talijanskim homilijama izrečenim prigodom davanje zavjeta benediktinki u njihovu samostanu sv. Roka. Autor piše da su se ti zapisi čuvali u knjižnici kapucinskog samostana, ali da ih početkom pedesetih godina više ondje nije bilo. Iz toga popisa spominje i neke govore i panegirike iz isusovačke crkve sv. Vida i iz sv. Jeronima iz 18. stoljeća na talijanskom jeziku. Torcoletti 1952: 38–39.

⁴⁸ Bogović 2020: 10.

⁴⁹ Rački 1929: 255–256.

ru Senjsko-modruške biskupije, za razliku od Rijeke koja je do 1787. pripala jurisdikciji pulskog biskupa, nakon čega prelazi pod vlast Senja. Benediktinke su bile u kontaktu sa svećenicima Senjsko-modruške biskupije i Krčke biskupije, kako prenosi Kobler navodeći nekoliko samostanskih kapelana iz 19. st.⁵⁰ Dakle, riječke monahinje bile su u vezi s klerom koji je zalazio i u kapelu sv. Martina.

Druga kapela sv. Martina do pred konac 18. st. postojala je zapadno od grada, na tadašnjoj granici riječkog i kastavskog distrikta, odnosno na području današnjega brodogradilišta Treći maj. Posjedovali su je riječki augustinci, a spominje se u najstarijoj dotaciji samostana iz 1429. godine. Nakon što je Josip II. 1788. zatvorio augustinski samostan sv. Jeronima, ta je kapela vrlo brzo srušena. S tom zapadnom kapelom sv. Martina riječke benediktinke nisu imale nikakvih veza, ali su s tim prostorom bili vezani augustinci koji su tijekom 18. st. vršili službu kapelana riječkih monahinja.⁵¹

Ne znamo imaju li pronađeni fragmenti ikakve veze s knjigom u koju su umetnuti. No upozorit ćemo na jedan podatak glede titule sv. Martina koji se javlja s time u vezi. Upravitelj Knežićeve zadužbine Petar Čikulín, nakon školske naobrazbe u talijanskom Fermu (1595. – 1658.), u Rijeci je obnašao službu kapetana (1638.), ubirača carina (1639. – 1642.), suca i rektora (1641.), a bio je i kapetanom Trsata (1644. – 1658.). Petar je bio jedan od trojice sinova Ludovika Čikulina (preminulog 1599.) i Lukrecije Jacomini. Ludovik je bio riječkim vijećnikom, podkancelarom (1590. – 1599.), a Juraj Zrinski imenovao ga je 1599. upraviteljem vinodolskih imanja Zrinskih. Iste mu je godine izdao hrvatskim jezikom pisan naputak o odnosima vinodolskih podložnika prema gospostiji. Ubrzo nakon toga umro je od kuge ostavivši trojicu sinova Ludovika (1599. – 1657.), Franju i Petra. Petar je sa ženom Katarinom, rođenom Capuano, imao sina, svećenika Franju (1641. – 1695.) kojemu nije uspjelo postati senjsko-modruškim biskupom. Sa službe prepošta crkve Sv. Martina kraj Slovenj-Gradeca u Štajerskoj, car Leopold imenovao ga je 1679. nasljednikom senjsko-modruškog biskupa Ivana Smoljanovića. S obzirom na to da papa nije prihvatio njegovo imenovanje, car je 1680. biskupom postavio Hijacinta Dimitrija, kojega je papa Inocent XI. potvrdio. Franjo se uz pomoć Beča pokušao nametnuti i nakon Dimitrijeve smrti, ali u tome nije uspio. Uspjelo mu je doduše postati naslovnim Skopskim biskupom. Pokopan

⁵⁰ Kobler 1896: 124–127.

⁵¹ O augustinskoj kapeli i o augustincima kao duhovnicima samostana benediktinki vidi opširnije u Medved 2020: 115–116, 609–611.

je u crkvi Majke Božje na Trsatu ispred oltara koji je podignuo.⁵² Kao što je vidljivo, titular crkve u Slovenj-Gradecu, čiji je prepošt bio Franjo Čikulin, bio je upravo sv. Martin. No ne čini nam se da bi u pitanju porijekla ovoga fragmenta ta veza sa Štajerskom mogla imati kakvoga utjecaja.

Zaključujući o porijeklu fragmenta, istaknimo još jednom da je liturgija pri riječkim benediktinkama bila latinska te da za razliku od riječkog kaptola i župnika, samostan Sv. Roka nije spadao u crkvene strukture vezane uz crkvenoslavenski jezik i glagoljsko pismo. Stoga nije vjerojatno da su se glagoljski fragmenti koristili u liturgiji crkve i samostana Sv. Roka. Vjerojatno su ovdje došli preko kapelana samostana, svećenika koji je brinuo o duhovnim potrebama zajednice. Na temelju svega rečenoga, ne možemo izreći više vijesti o dolasku glagoljskih fragmenata među benediktinke. Moguće je da je u samostan Sv. Roka dospio iz jednog od dva sakralna prostora istočno i zapadno od grada posvećenih sv. Martinu. Isto tako, nije isključeno da je fragment kojim drugim putem dospio u knjigu koja se danas čuva u arhivu riječkih benediktinki u Abano Terme.

10. Zaključak

U do sada neistraženom arhivu samostana benediktinki Sv. Roka, koji se od egzodusa Talijana iz krajeva pripojenih Hrvatskoj nakon Drugog svjetskog rata nalazi u samostanu Sv. Danijela u Abano Terme u Italiji, nalazi se i korpus od tri do sada nepoznata fragmenta. Riječ je o dva fragmenta na glagoljici na crkvenoslavenskom jeziku i jedan na latinici i latinskom jeziku. Ovaj rad fokusira se na analizu jednog glagoljskog fragmenta.

Prema utvrđenim elementima istraživanja paleografskom i kodikološkom analizom može se zaključiti da odlomak pripada brevijaru iz razdoblja kraja 14. ili 15. stoljeća. Pisar glagoljskog rukopisa iz kojega potječe glagoljski fragment koristio je crnu i crvenu boju. Fragment je pisan hrvatskom uglatom glagoljicom. Teološka i liturgijsko-povijesna analiza ukazuje na vezanost teksta uz liturgijsko svetkovanje sv. Martina biskupa i ispovjednika. To može upućivati na bližu okolicu Rijeke, u kojoj su postojale kapele posvećene tome svecu, posebice u Martinšćici gdje su monahinje posjedovale mlin.

Pronađeni fragment nalazi se umetnut u knjigu vezanu uz upravljanje zadužbinom Franje Knežića, na temelju koje je izgrađen samostan riječkih

⁵² <https://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=4048> (pristup 18. svibnja 2021.)

benediktinki. Ne može se utvrditi način na koji je ovaj glagoljski fragment dospio u samostan. Moguće je da je u samostan Sv. Roka stigao iz jednog od ova dva sakralna prostora istočno i zapadno od grada. Moguće je da porijeklo fragmenata treba tražiti i u kapelanima samostana koji su dolazili iz klera i redovništva riječke Crkve, a u 19. st. i iz okolnih krajeva biskupija u Senju i Krku. Nije isključeno da je kojim drugim nama nepoznatim putem fragment umetnut u knjigu koja se danas čuva u arhivu riječkih benediktinki u Abano Terme. Pronalazak glagoljskih fragmenata ne treba tumačiti kao izmjenu dosadašnjih spoznaja o riječkim benediktinkama kao latinaškoj riječkoj redovničkoj zajednici.

Izvori

Archivio Monastero S. Daniele Abano Terme, *Libro delle consulte contro il signor Pietro Cicolini, per la pia opera Chnesich, copia dei privilegiati di vino a 30 – contro s. Paradiso, contro li padri Giesuiti per la pretesa vendita delle decime, & come fu introdotta la nova imposta del vino, a 146 –*.

Literatura

Badurina, Anđelko (ur.) (2000) *Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb.

Badurina Stipčević, Vesna – Šimić, Marinka (2016) „Hrvatskoglagoljska legenda o sv. Martinu”, *Putovima europske nematerijalne baštine u 21. stoljeću: Sv. Martin, simbol dijeljenja. Sur les chemins Europeens du patrimoine immateriel au XXI siecle: Saint Martin, symbole du partage*. ur. Antonija Zaradija Kiš, Ines Sabotić, Institut za etnologiju i folkloristiku, Kulturni centar sv. Martin, Zagreb, 99–120.

Battelli, Giulio (2015) *Lezioni di paleografia*, Libreria Editrice Vaticana, Città del Vaticano.

Birkfellner, Gerhard (1975) *Glagolitische und Kyrillische Handschriften in Österreich*, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien.

Bogović, Mile (2020) „Promišljanje o crkvenoj povijesti Trsata i Vežice”, *Riječki teološki časopis*, 28, 1, 5–14.

Cristofoli, Benedicta (1931) *Pagine di storia fumana e benedettina. Il monastero delle Benedettine di Fiume*, Stab. grafico Fiumano Ger. Derencin, Fiume.

- Deković, Darko (2011) *Istraživanja o riječkome glagoljaškome krugu*, Matica hrvatska, Zagreb.
- Farmer, David, (2011) *Oxford Dictionary of Saints*, Oxford University Press, Oxford.
- Kobler, Giovanni (1896) *Memorie per la storia della liburnica città di Fiume*, sv. I-III, Stab. Tipo-lit. Fiumano di E. Mohovich, Fiume (pretisak objavili Unione degli Italiani i Università popolare di Trieste 1978. u Trstu).
- Kuhar, Kristijan (2021) „The Glagolitic Fragment from Innsbruck”, *Tracing Written Heritage in a Digital Age*, ur. Ephrem A. Ishac, Thomas Csanády, Theresa Zammit Lupi, Harrassowitz Verlag, Weisbaden, 111–116.
- Medved, Marko (2015) *Riječka Crkva u razdoblju fašizma. Nastanak biskupije i prvi talijanski upravitelji*, Kršćanska sadašnjost, Državni arhiv u Pazinu i Riječka nadbiskupija, Zagreb.
- Medved, Marko (2020) *Filius conventus Fluminensis. Augustinci pustinjaci riječkog sv. Jeronima*, Srednja Europa i Katolički bogoslovni fakultet, Zagreb.
- Mihaljević, Milan (2018) *Jezik najstarijih hrvatskoglagojskih rukopisa*. Staroslavenski institut – Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb.
- Mihaljević, Milan (ur.) (2018) *Drugi beramski brevijar, I. dio. Sv. 2: Transliteracija*, Staroslavenski institut, Zagreb.
- Mihaljević, Milan (ur.) (2019) *Drugi beramski brevijar, II. dio. Sv. 2: Transliteracija*, Staroslavenski institut, Zagreb.
- Ostojić, Ivan (1964) *Benediktinci u Hrvatskoj i ostalim našim krajevima*, sv. II, Benediktinski priorat, Tkon – Split.
- Galović, Tomislav – Trogrlić, Tomislav (2018) „Benediktinci u hrvatskoj historiografiji zadnjih 50 godina (1965.-2015.)”, *Služba Božja*, 58, 4, 421–442.
- Glavinić, Franjo (1648) *Historia tersattana. Raccolta dalle antiche e moderne historie, annali e traditioni*, Udine (pretisak Svetište Majke Božje Trsatske i Naklada Kvarner, Rijeka, 2015).
- Rački, Andrija (1929) *Povijest grada Sušaka*, Tisak Primorskog štamparskog zavoda, Sušak.
- Tomić, Marijana (2014) *Hrvatskoglagojski brevijari na razmeđu rukopisne i tiskane tradicije*, Naklada Ljevak, Zagreb.

- Torcoletti, Luigi Maria (1952) „La predicazione italiana a Fiume”, Fiume. *Rivista di studi fiumani*, 1, 1, 37-46; 2, 105–113.
- Vialova, Svetlana Olegovna (2000) *Glagoljski fragmenti Ivana Berčića u Ruskoj nacionalnoj biblioteci. Opis fragmenata*. Staroslavenski institut i Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb.
- Zaradija Kiš, Antonija (2003) „Sv. Martin u glagoljaškoj tradiciji senjsko-vinodolskoga kraja”, *Senjski zbornik*, 30, 177–190.
- Zaradija Kiš, Antonija (2020) „Beramska martinska tradicija: od predaje do beramskoga glagoljskog brevijara”, *Slovo*, 70, 217–242.
- Zubčić, Sanja (2018) „Glagoljska tiskara Šimuna Kožičića Benje: preduvjeti, dostignuća i uvjeti”, *Riječki teološki časopis*, 26, 2, 243–254.
- Žagar, Mateo (2021) „Paleografski opis Drugoga beramskog brevijara”, *Studije o Drugome beramskom brevijaru*, ur. Milan Mihaljević i Andrea Radošević, Staroslavenski institut. Zagreb, 13–76.

SUMMARY

Kristijan Kuhar, Marko Medved

NEWLY DISCOVERED GLAGOLITIC FRAGMENTS FROM THE 14TH-15TH CENTURY FOUND IN THE ARCHIVES OF RIJEKA'S BENEDICTINES

In the thus far unexplored archives of the monastery of the Benedictine nuns of St. Rochus in Rijeka, which have been located at the Monastery of St. Daniel in Abano Terme, Italy, since the exodus of Italians from lands annexed by Croatia in the aftermath of World War II, a corpus of three previously unknown fragments consisting of two fragments written in the Glagolitic script in Old Church Slavonic and one in the Latin script in Latin was discovered. These fragments were found in a book related to the management of Franjo Knežić's endowment for the construction of the monastery. This paper analyses one of the Glagolitic fragments. The fragment, which is written in angular Glagolitic script, is analysed from the palaeographic, codicological, theological, and liturgical-historical perspective. The transliteration of the text is provided, and it is concluded that the fragment came from a breviary from the end of the 14th or from the 15th century, and that it was related to the liturgical celebration of St. Martin, Bishop and Confessor. The discovery of the fragment is placed within the context of the liturgical-linguistic history of Rijeka, and hypotheses on the way in which it came to be in the possession of the Benedictine nuns from Rijeka, who were considered a Latin monastic community, are formed.

Key words: *Benedictine nuns in Rijeka; Church and Monastery of St. Rochus; St. Daniel's Monastery in Abano Terme; Glagolitic script in Rijeka; St. Martin*

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

Ovaj rad dostupan je za upotrebu pod međunarodnom licencom Creative Commons Attribution 4.0.

<https://doi.org/10.31820/f.33.2.5>

Jadranka Mlikota, Marijana Bošnjak

MORFOLOŠKO NAZIVLJE U SLOVNICI HERVATSKOGA JEZIKA ZA SELSKE ŠKOLE MATE MERŠIĆA MILORADIĆA

*dr. sc. Jadranka Mlikota, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku,
Filozofski fakultet, jmlikota@ffos.hr orcid.org/0000-0003-4772-720X
Marijana Bošnjak, mag. educ. philol. croat. et mag. educ. hist., Srednja škola Ilok
marijanabosnjak5@gmail.com orcid.org/0000-0002-5055-1105*

izvorni znanstveni članak

UDK 811.163.42(436.3)'36

811.163.42(436.3)Meršić Miloradić, M.-05

rukopis primljen: 3. rujna 2021; prihvaćen za tisak: 7. prosinca 2021.

U radu se analizira morfološko nazivlje u Slovnici hrvatskoga jezika za selske škole Mate Meršića Miloradića. Riječ je o gradišćanskohrvatskoj gramatici objavljenoj u Győru 1919. kojoj je morfološka razina jezičnoga opisa središnji dio. Njezino se morfološko nazivlje postavlja u kontekst gramatičkoga (morfološkoga) nazivlja na hrvatskom (etničkom i jezičnom) prostoru početkom 20. stoljeća, ali se uspoređuje i s rezultatima dosadašnjih istraživanja povijesnoga gramatičkoga nazivoslovlja kako bi se dobio uvid u Miloradićev prinos gradbi i širenju hrvatskoga gramatičkoga nazivlja izvan granicama omeđenoga hrvatskoga prostora.

Ključne riječi: *Mate Meršić Miloradić; gradišćanskohrvatske gramatike; hrvatska gramatikografija 20. stoljeća; morfološko nazivlje*

1. Uvodno o djelu i djelovanju Mate Meršića Miloradića

Uz preporodne ideje među gradišćanskim Hrvatima¹ neizostavno se veže ime Mate Meršića Miloradića² (Frakanava, Austrija, 15. rujna 1850. – Hrvatska Kemlja, Mađarska, 15. veljače 1928.). Početci mu značajnije književne i uredničke djelatnosti sežu u 1903. kada prihvaća uređivanje *Kalendara svete Familije*,³ a čije objavljivanje označuje i početak značajnijih preporodnih gibanja u zapadnoj Ugarskoj (današnje austrijsko Gradišće i zapadna Mađarska) (Vulić 2018: 170). Prema Vidmaroviću (2018: 2–3) prvo je razdoblje Miloradićeve književnoga i znanstvenoga rada (1876. – 1903.) obilježeno radovima, uglavnom, vezanima uz prirodne znanosti (astronomija, filozofija, fizika, geometrija, matematika) (Hirschler 2016: 21), proučavanje jezikoslovnih problema i prevođenje književnih djela s ruskoga jezika (Vidmarović 2018: 2–3). Godina je 1903. početak njegova drugoga djelatnoga razdoblja u kojem je osobito posvećen pjesničkom radu.⁴ Ipak i u tom razdoblju uz poeziju nije zapostavio svoj znanstveni rad te je izdavao djela iz različitih znanstvenih polja, posebice matematike, filozofije i jezikoslovlja (usp. Jembrih 2016: 4, Hirschler 2017: 55). U nastavku će

¹ U odnosu na hrvatski (etnički i jezični) prostor preporodna se gibanja u zapadnoj Ugarskoj smatraju zakašnjelima. Karagić (1990: 350) navodi da su se gradišćanski Hrvati s idejama Gajeva pokreta upoznali tek sredinom druge polovice 19. stoljeća posredovanjem Franje Kuhača i Ivana Milčetića, a i Domini (1990: 326) ističe da se preporod ondje „pojavljuje u drugoj polovici 19. stoljeća [te da se] sporo (...) ukorjenjuje u pučanstvu budući da je socijalno-gospodarska struktura slabo razvijena, a prostor u kojemu Hrvati obitavaju nepovezan i nekompaktan (žive na području ugarskog dijela Austro-Ugarske i bave se uglavnom poljodjelstvom).” Valentić (1977: 102) pak ističe da druga faza nacionalnoga pokreta među gradišćanskim Hrvatima započinje 1903. godine i veže se uz djelovanje Mate Meršića, a završava potkraj šezdesetih godina. O preporodnim gibanjima u zapadnoj Ugarskoj vidi i Krekić 2013: 323–326.

² Prema Benčiću (2018a: 12) pjesnički pseudonim Miloradić izvodi se „iz složenice milo+raditi, miloradić = čovjek koji milinom radi”. U ovom se radu autor navodi uz pseudonim kako se u znanstvenoj literaturi i uobičajilo.

³ Vulić (2018: 170) ističe da je *Kalendar* uređivao sve do 1914. godine te da je tijekom cijeloga urednikovanja objavljivao i vlastite priloge, posebice pjesme. Osim *Kalendara* uredio je i jedno godište *Naših novina* koje se smatraju prvim tjednikom gradišćanskih Hrvata (*Sarmardžija* 2015: 174, Hirschler 2017: 52). Od 1923. novine mijenjaju naslov u *Hrvatske novine* i do danas su jedini svjetovni tjednik gradišćanskih Hrvata na gradišćansko-hrvatskom jeziku (Kinda Berlaković 2011: 380).

⁴ O pjesništvu Mate Meršića Miloradića i njegovu mjestu u povijesti književnosti gradišćanskih Hrvata vidi osobito: Benčić 1998, Benčić 2018b, Hajszan Panonski 2016: 183–197, Piskač 2017: 269–296, Vulić 2018: 169–178.

se jezikoslovni (gramatikografski) odsječak Miloradićeva rada predstaviti pogledom u jezičnu koncepciju na kojoj se temelji *Slovnica hrvatskoga jezika za selske škole*, koju u Győru objavljuje 1919. godine, a čije je morfološko nazivlje predmetom analize u ovom radu.

2. Jezikoslovni pogledi Mate Meršića Miloradića

Pogled u filološki odsječak Miloradićeve znanstvene djelatnosti započet ćemo Hirschlerovim (2017: 55) zapažanjem da, premda nije napisao „niti jedno znanstveno djelo niti jedan znanstveni članak na hrvatskom jeziku”,⁵ ne može se reći da ga nije zanimao materinski jezik, a što izravno dokazuje i rad na pisanju gramatičkoga priručnika. Sudjelujući u jezikoslovnim gibanjima svojega vremena, Benčić (1963, prema Jembrih 2016: 5) navodi da je Miloradić već 1914. godine prikupio materijale za gramatiku i nadao se da će pisanje završiti do ljeta, no ipak treći je dio rukopisa završen u ožujku 1915. godine kada je poslao pismo Martinu Meršiću starijem u kojem ga obavještava da je nakon svađe s budimpeštanskim Židovima u Akademiji pauzirao rad na gramatici. U pismu iz veljače 1919. Miloradić spominje i svoj daljnji rad na poglavljima „o naglasku i tvorbi riči” (navedeno prema Jembrih 2016: 5). Poglavlje o tvorbi nije uvrstio u gramatiku, smatrao je da ono, kao ni naglasni sadržaji, nije prikladno školskoj gramatici,⁶ već bi se ta „dva dijela mogla izdati za odrašćene u posebni knjižica” (navedeno prema Jembrih 2016: 5). Hirschler (2017: 55) ističe da se Miloradić zalagao za opstanak hrvatskoga jezika te je kao panslavist podržavao „uključenje standardno-hrvatskomu jeziku u ‘staroj domovini’”. Prihvatanje hrvatskoga standardnoga jezika svojega vremena Miloradiću se činilo pouzdanim putem za spas Hrvata u zapadnoj Ugarskoj⁷ koji „iz vlašće snage obstati ne moru” (Benčić 1998: 271). Slična se teza nalazi i u spomenutom pismu Martinu Meršiću starijem iz veljače 1919. u kojem navodi da je gramatiku „napisao kot pripremu za uključenje u jugoslavensku kulturu”

⁵ Jezik je Meršićevih publikacija, prema Benčiću (2018a: 13), mađarski, klasični latinski, njemački, a prema nekim izvorima i engleski.

⁶ Poglavlje je o naglasku, za razliku od tvorbenoga, Miloradić (1919: 4) ipak uvrstio u gramatiku. Ono u gramatici nije obuhvatno, svedeno je tek na definiranje naglaska, imenovanje i oprimjerenje četiriju njegovih vrsta.

⁷ Kinda Berlaković (2011: 381) navodi da su istoj struji, osim Miloradića, pripadali i drugi utjecajni Hrvati toga vremena: političar Koloman Tomsic, pisci Ivan Blaževich i Tome Bedenik.

(navedeno prema Jembrih 2016: 5). Iz korespondencije se može zapaziti i to kako se Miloradić u poraču izrazito zalagao da se „Gradišće pripoji svojoj majci” (Jembrih 2016: 1), Hrvatskoj, smatrajući da se Hrvati u zapadnoj Ugarskoj moraju prilagoditi Hrvatima na jugu i da je to jedini mogući izlaz iz postojeće krize.⁸ U istom pismu Martinu Meršiću starijem eksplicitno tvrdi: „Ne držim potrebnim napisati gramatiku dijalekta” (navedeno prema Jembrih 2016: 5), stoga i Vulić (2018: 176) ističe da „nikada svoj jezik nije nazivao gradišćanskohrvatski nego isključivo hrvatski”. Tu leži i korijen nesuglasica s Martinom Meršićem starijim „koji se svom snagom zalaže za očuvanje narodnog jezika i to onoga kojim su pisali gradišćanskohrvatski pisci” (Kinda Berlaković 2011: 381). Miloradić unatoč navedenim razilaženjima 1919. u Győru u izdanju *Naših novina* objavljuje *Slovnici hrvatskoga jezika za selske škole*. Iako je trebala služiti „kao pomoć u približavanju hrvatskomu standardu”, Kinda Berlaković (2011: 381) ističe da gramatika ipak „izrazito čuva gradišćanskohrvatsku tradiciju.” I Gulešić (1998: 108) joj ne niječe čakavsku osnovicu gradišćanskohrvatskoga jezika koji opisuje, ali i ona navodi da je nastala po uzoru na Maretića, na njegovu gimnazijsku gramatiku (usp. Samardžija 2015: 173; Jembrih 2016: 5; Benčić 2006: 268), čiji se utjecaj ponegdje očituje i u rješenjima (Gulešić 1998: 108). Gulešić (1998: 109) ističe i to da „se tendencija bogaćenja gradišćanskohrvatskoga književnog jezika jezičnim blagom matice već toliko uobičajila, da ni Miloradić nije zanemario tu mogućnost” pa ne čudi da je i „terminologija ‘Slovnice’ vrlo slična hrvatskoj”. U nastavku će se rada analizom morfološkoga nazivlja, a nakon osvrta na dosadašnja nazivoslovna istraživanja Miloradićeve gramatike, nastojati potvrditi navedena teza.

⁸ Naime, nakon Prvoga svjetskoga rata i raspada podunavske Monarhije pojavio se problem razgraničenja zapadne Ugarske među novonastalim državama. Holjevac (2001: 83) ističe da je postojala „ideja o teritorijalno-političkom povezivanju Češke i Hrvatske koridorom koji bi se protezao od Bratislave do Varaždina.” Premda bi koridor zauvijek onemogućio ponovno ujedinjenje Austrije i Mađarske (Domini 1990: 326), zapadnougarski su Hrvati odbacivali takvu ideju „zbog sve izvjesnije mogućnosti razbijanja svojega etničkog arhipelaga” (Holjevac 2001: 83). Pitanje je spomenutog koridora bilo postavljeno i na mirovnoj konferenciji u Saint-Germainu 1919. na kojoj je takva ideja odbačena te je „dotad cjeloviti zapadnougarski prostor (...) podijeljen između Austrije (u kojoj je ustrojena pokrajina Burgenland – Gradišće), Mađarske (u kojoj je ostala Bizonja, Čunovo, Hrvatska Kemlja, Hrvatski Jandrof, Hrvatski Židan, Koljnof, Plajgor, Prisika, Temerje, Unda i još neka hrvatska sela) i Čehoslovačke (kojoj su pripali Hrvati u Devinskom Novom Selu i Hrvatskom Grobu te skromni preostaci Hrvata u još nekim naseljima oko Bratislave (npr. u Lamaču, gdje su ubrzo nestali).” (Holjevac 2001: 83).

3. Miloradićevo gramatičko nazivlje – dosadašnja usustavljanja, metodološka uporišta i ciljevi istraživanja

Dosadašnja su istraživanja gramatičkoga nazivlja u Miloradićevoj *Slovnici hrvatskoga jezika za selske škole* usmjerena na sintaktičko (usp. Mlikota i Lehoccki-Samardžić 2019: 360–375) i fonološko (usp. Mlikota i Bošnjak 2021) nazivlje. Riječ je o nazivlju dviju gramatičkih disciplina koje su u odnosu na morfološku razinu jezičnoga opisa u gramatici rubne. Unatoč tomu nazivoslovne su analize ipak dale zanimljive rezultate; pokazale su s jedne strane Miloradićevo oslonjenost na njemu suvremeno gramatičko nazivlje kakvo je u uporabi na hrvatskom (etničkom i jezičnom) prostoru početkom 20. stoljeća, a s druge i čuvanje hrvatske nazivoslovne tradicije prethodnoga razdoblja. Mlikota i Bošnjak (2021) ističu i to da „unatoč poznavanju dotadašnje nazivoslovne baštine Miloradić ju u slovnici ne slijedi u potpunosti pa se pojedinim i fonološkim (ne samo sintaktičkim) nazivima potvrđuje i kao nazivoslovni inovator i kreator”. Kako je morfološka razina jezičnoga opisa ipak najzastupljenija u gramatici,⁹ razložno je propitati koliko se tradicionalnost, suvremenost i nazivoslovna inovativnost može pripisati Miloradiću i kada je riječ o morfološkom nazivlju. Time bi se u konačnici dobila potpunija slika o njegovoj ulozi u gradbi i širenju hrvatskoga gramatičkoga nazivoslovnoga sustava izvan granica hrvatskoga (etničkoga i jezičnoga) prostora početkom 20. stoljeća. Stoga će se u nastavku morfološko nazivlje u Miloradićevoj *Slovnici hrvatskoga jezika za selske škole* usporediti s nazivljem u spomenutoj Maretićevoj gimnazijskoj gramatici (²1901.)¹⁰ te s rezultatima dosadašnjih istraživanja povijesnoga gramatičkoga nazivlja (usp. Simeon 1969; Ptičar 1987; Kolenić 2006; Lewis i Štebih 2004; Lewis, Štebih i Vajs 2006; Brlobaš i Vajs 2007; Morić-Mohorovičić 2016; Morić-Mohorovičić i Vlastelić 2018). U obzir će se uzimati samo hrvatski nazivi, a izostavljat će se nazivi iz drugih jezičnih sustava koji su također zabilježeni u dosadašnjim korpusnim (gramatičkim i leksikografskim) istraživanjima povijesnoga nazivoslovlja.

⁹ Miloradićeve gramatika obuhvaća fonetsko-fonološka, morfološka, sintaktička i pravopisna poglavlja, a čak dvije trećine gramatičkoga sadržaja pripadno je morfološkoj jezičnoj razini.

¹⁰ Premda na naslovnici navedenoga izdanja Maretićeve gramatike stoji da je riječ o „drugom popravljenom izdanju”, izmjene su, kako je razvidno iz *Predgovora II. izdanju*, grafičke naravi, a tek jedna zadire u morfološko nazivlje; u odnosu na prvo izdanje, u kojem Maretić infinitiv naziva *načinom*, u drugom ga izdanju naziva *oblikom*.

4. Morfološko nazivlje u Miloradićevoj *Slovnici hrvatskoga jezika za selske škole*

Ekscerpirano će se morfološko nazivlje u Miloradićevoj *Slovnici hrvatskoga jezika za selske škole* u nastavku razložiti u tri nazivoslovna potkorpusa: nazivi vrsta riječi, nazivi u potkorpusu imenskih riječi i nazivi u glagolskom potkorpusu.

4.1. Nazivi vrsta riječi

Prvo je morfološko poglavlje u Miloradićevoj (1919: 4–5) gramatici sadržajno usmjereno definiranju devet vrsta riječi za koje rabi sljedeće nazive: *imenica*, *pridivak*, *zaimenica*, *broj*, *glagol*, *prilog*, *predlog*, *veznik* i *uzklik*. Dio naziva (*pridivak*, *prilog*, *predlog* i *uzklik*) Miloradić bilježi po uzoru na hrvatsku jezikoslovnu tradiciju (usp. Simeon 1969: 172; Kolenić 2006: 160–161; Morić-Mohorovičić 2016: 76, 78–79), a ne po uzoru na Maretića.¹¹ I naziv *zaimenica* potvrđen je u hrvatskom nazivoslovlju 19. stoljeća, i to u Parčićevoj rukopisnoj gramatici talijanskoga jezika¹² „kao ‘križanac’ naziva *zaima* i *zamjenice*” (Morić-Mohorovičić 2016: 75) te u trećem izdanju njegova *Rječnika hrvatsko-talijanskoga* (1901) (Morić-Mohorovičić i Vlastelić 2018: 241). Nazive *broj* i *imenica* Miloradić je mogao preuzeti od Maretića,¹³ ali, kao i prethodne nazive, i iz nazivoslovne tradicije. Naime, Babukić sinonimično uz nazive *ime brojno* i *brojnik* bilježi i *broj*, koji je kao naziv potvrđen i u već spomenutoj Parčićevoj rukopisnoj gramatici (Morić-Mohorovičić 2016: 76) u kojoj je i naziv *imenica*, uz *samostavno ime* i *samostavnik*¹⁴ za vrstu riječi. Čak ni naziv *glagol* u gramatici ne mora nužno biti utjecajem Maretićeve (1901: 30) gramatike jer je potvrđen i u Parčićevu leksikografskom korpusu od druge polovice 19. stoljeća (usp. Morić-Mohorovičić i Vlastelić 2018: 240–241). Iz provedene se nazivoslovne analize vrsta riječi stoga može zaključiti da je Miloradić nazivima ponajprije oslonjen na hrvatsku

¹¹ Usp. Maretićeve (1901: 30) nazive za te vrste riječi: *pridjevi*, *zamjenice*, *prijedlozi* i *uzvici*.

¹² O toj gramatici vidi osobito: Morić-Mohorovičić 2015: 25–36.

¹³ Maretić (1901: 30), doduše, nazive bilježi u množini: *imenice*, *brojevi*.

¹⁴ Nazivi *samostavno ime* i *samostavnik* prevladavajući su nazivi za imenice u zagrebačkih slovničara (usp. Brlobaš i Vajs 2007: 12; Morić-Mohorovičić 2016: 71). Naziv *samostavno ime* hrvatsko nazivoslovlje bilježi stoljeće prije; nakon *Nemške gramatike* (1722) Antuna Rajpsa u kojoj je prvi put zabilježen (Morić-Mohorovičić 2016: 71) naziv rabe i drugi gramatičari 18. stoljeća, primjerice Relković (usp. Ptičar 1987: 73) i Lanosović (usp. Lewis, Štebih i Vajs 2006: 188).

nazivoslovnu tradiciju. Od svih naziva za vrste riječi hrvatska nazivoslovna tradicija, ali ni Maretić, ne bilježe samo naziv *pridivak* za pridjeve; naziv se može smatrati ikaviziranom inačicom naziva *priděvak* koji je jedan od triju naziva za tu vrstu riječi potvrđen u Babukićevoj *Ilirskoj slovnici* (usp. Morić-Mohorovičić 2016: 74). Dakako, i tom se ikaviziranom inačicom tvorbeno uklapa u hrvatsku nazivoslovnu tradiciju s obzirom na to da čuva etimologiju prefiksa *prid-* koji upućuje „na riječ koja se javlja ispred neke druge riječi, tj. imenice, odnosno govori da se ta vrsta riječi pridaje (pridijeva) imenici” (Kolenić 2006: 156). Sve navedeno upućuje na autorovo dobro poznavanje hrvatske nazivoslovne tradicije kada je riječ o preuzimanju naziva za vrste riječi.

4.2. Nazivi u potkorpusu imenskih riječi

Za promjenu oblika imenskih riječi Miloradić (1919: 6) rabi naziv *klonitba* koji se može smatrati leksičkom inačicom¹⁵ Mažuranićeva naziva *sklonitba*, potvrđenoga i u Parčićevoj rukopisu gramatike (Morić-Mohorovičić 2016: 72). Za gramatičku kategoriju broja u imenskih riječi bilježi sinonimne nazive *jednbroj* ili *jednina* i *višebroj* ili *množina* (Miloradić 1919: 6); prvi naziv u sinonimnim parovima opet je i Mažuranićev, a drugi i Parčićev¹⁶ i Maretićev (1901: 31). Dvojinu, koju u svojim priručnicima navode zagrebački slovničari premda je već tada bila morfološki arhaizam (Tafra 1993: 87), Miloradić ne navodi čime se udaljuje i od Maretića kao uzora.¹⁷ Za razliku od Maretića (1901: 31) kategoriju roda u imenskih riječi ne naziva samo *rodom* nego i *spolom* (Miloradić 1919: 7)¹⁸ pa je sinonimičnom uporabom tih naziva opet blizak Parčiću (usp. Morić-Mohorovičić 2016: 72; Morić-Mohorovičić i Vlastelić 2018: 238–239). Izuzev naziva *padež* koji je potvrđen i u zagrebačkih slovničara (usp. Morić-Mohorovičić 2016: 72) i u Maretića (1919: 31), u toj se gramatičkoj kategoriji prepoznaje Miloradićev

¹⁵ Pod pojmom leksička inačica „podrazumijevamo fonološke, morfološke i sintagmatske inačice kod kojih su označenici identični” (Lewis i Štebih 2004: 115).

¹⁶ Nazivi *jednina* i *množina* potvrđeni su u Parčićevoj rukopisnoj gramatici (usp. Morić-Mohorovičić 2016: 72) i njegovu leksikografskom korpusu (usp. Morić-Mohorovičić i Vlastelić 2018: 238–239).

¹⁷ U Maretićevoj (1901: 31) gramatici u kategoriji broja imenskih riječi uz dvojinu stoji napomena: „Dvojinu se ponajviše ne razlikuje od množine, a i nemaju je sve riječi; ona se govori samo uz brojeve *dva*, *oba* (*obadva*), *tri*, *četiri*.”

¹⁸ Sinonimična uporaba obaju naziva u metajeziku gramatike potvrda je autorova nedavna prednosti niti jednom nazivu.

djelomičan otklon od jezikoslovne tradicije, ali i od Maretića kao uzora,¹⁹ i to ne samo po nazivima pojedinoga padeža, nego i po sustavu koji broji šest, a ne sedam padeža;²⁰ autor navodi kako u „jednini i množini klonitba ima šestere padeže, ki se zovu 1. *nazivni*, 2. *rodovni*, 3. *dajevni*, 4. *trpni*, 5. *mestovni*, 6. *oružni padež*.” (Miloradić 1919: 6). Za vokativ tek uzgredice napominje kako „*Zovni padež* imamo neg za nike riči: Bože ! človiče ! prételju ! striče, teče, ujče, kume.” (Miloradić 1919: 7). Od naziva za padeže povijesnom je nazivoslovlju pripadan *nazivni* [padež] za nominativ (usp. Simeon 1969: 936). Veći dio ostalih Miloradićevih naziva može se postaviti u kontekst nazivoslovne tradicije kao njezine inačice. Primjerice, *nazivni padež* značenjski je istovjetan Babukićevu, Parčićevu i Mažuranićevu nazivu *imeniteljni padež*, *rodovni* i *dajevni* tvorbeno su bliski nazivima *roditeljni* i *dateljni* koji su potvrđeni u istih slovničara 19. stoljeća (usp. Morić-Mohorovičić 2016: 73), s tim da se *dajevni* u leksičkoj inačici *dajevnik* (usp. Simeon 1969: 208) potvrđuje i u *Grammatik der kroatischen Mundart* Josipa Đurkovečkog (Lewis, Štebih i Vajs 2006: 189). Leksička je inačica Mažuranićeva naziva *městni* (usp. Morić-Mohorovičić 2016: 73) i Miloradićev naziv *mestovni padež* za lokativ. Čak se i vokativ koji Miloradić nazivom *zovni padež* bilježi, ali ne uvrštava u padežni sustav, potvrđuje kao leksička inačica nekolicine naziva potvrđenih u gramatikama i rječnicima 19. stoljeća.²¹ Jedino je naziv *trpni padež* u Miloradićevoj gramatici u otklonu od nazivoslovne tradicije. Nazivoslovlje 19. stoljeća uz *akuzativ* bilježi i nazive *viniteljni*, *tužiteljni* i *tužnik* (usp. Lewis, Štebih i Vajs 2006: 189; Morić-Mohorovičić 2016: 73; Morić-Mohorovičić i Vlastelić 2018: 238–239). Autorova motivacija stvaranja naziva *trpni* za akuzativ mogla bi se dovesti u svezu s osnovnom funkcijom i značenjem toga padeža; najvažnija mu je funkcija dopune prijelaznim glagolima kao izravni objekt pa se takav akuzativ naziva *akuzativ izravnoga objekta* (Silić i Pranjković 2005: 223). Upravo kod prijelaznih glagola koji znače radnju objekt obično ima semantičku ulogu trpitelja pa se u tome može tražiti motivacija stvaranja naziva *trpni* za akuzativ.

¹⁹ Maretićev (1901: 31) padežni sustav kao i pripadni mu nazivi jednaki su suvremenim gramatičkim opisima.

²⁰ U svim sklonidbenim paradigmama imenskih riječi Miloradić (1919: 6–17) izostavlja vokativ. Uzgredice navodimo da je šest padeža i u sustavu Parčićeve rukopisne gramatike, ali ondje ima vokativa – nedostaju lokativ i instrumental pa je ablativ šesti padež (Morić-Mohorovičić 2016: 73).

²¹ Hrvatska jezikoslovna tradicija 19. stoljeća bilježi leksičke inačice naziva *zvateľni*, *zovnik*, *zvanik* (usp. Simeon 1969: 789; Lewis, Štebih i Vajs 2004: 189; Morić-Mohorovičić 2016: 73).

Morfološko obilježje određenosti/neodređenosti pridjeva u Miloradićevoj je gramatici nazivljem u odmaku od tradicije prethodnoga stoljeća koja za tu kategoriju bilježi *izvjestni* i *neizvjestni pridavnici*²² odnosno *opredjeljen* i *neopredjeljen* pridjev²³ pa su nazivi *odredjeni* i *neodredjeni* [*pridivak*] (Miloradić 1919: 10) odgovarajući Maretićevim (1901: 72) u gramatici.²⁴ Nazivi su triju stupnjeva pridjeva imenovani rednim brojevima *pervi*, *drugi*, *treći* [*stepen*] (Miloradić 1919: 12) koji se među sinonimnim nazivima nalaze i u Mažuranića i u Parčića (usp. Morić-Mohorovičić 2016: 74), ali i u Maretića (1901: 78). Naziv *stepen* potvrđen je u Stullija (Simeon 1969: 508)²⁵ i Maretića (1901: 78).

Kada je riječ o nazivima pojedinih razreda zamjenica u Miloradićevoj (1919: 12–13) gramatici, primjetno je da je dio istovjetan Babukićevim i Parčićevim (*povratne, pokazne, upitne, odnosne* [*zaimenice*]) (usp. Morić-Mohorovičić 2016: 75), koje nazivljem bilježi i Maretić (1901: 61–62). Dio je naziva razreda zamjenica pak usporediv samo s Maretićevim (1901: isto) nazivima, a riječ je o *ličnim, posvojnim* i *neodređenim*.

Razvrstavanjem brojeva u semantičke skupine te nazivima Miloradić se potvrđuje nazivoslovno najinovativnijim u ovom nazivoslovnom potkorpusu. Brojeve dijeli u pet semantičkih skupina:²⁶ *nazivni, poredni, odnosni, nadredni, slogovni* [*broji*] (Miloradić 1919: 15)²⁷ što je posvema u otklonu od

²² Nazivi su zabilježeni u Babukićevoj *Ilirskoj slovnici* te u Veberovu i Parčićevu nazivoslovnom sustavu (Morić-Mohorovičić 2016: 75).

²³ U Mažuranića primjerice (Morić-Mohorovičić 2016: 75).

²⁴ Dakako, nazivi su u Maretića sa slovnom zamjenom dvoslova *dj* jednoslovom *đ*: *određeni/neodređeni pridjevi*. Jednako je tako i u nazivu *neodređene* [*zamjenice*] u Maretića (1901: 62) u odnosu na *neodređene* [*zaimenice*] u Miloradića (1919: 13).

²⁵ Hrvatska nazivoslovna tradicija 19. stoljeća ipak češće bilježi nazive *stupanj* (usp. Morić-Mohorovičić i Vlastelić 2018: 254) i *stupaj* potvrđen u kajkavskom gramatičkom nazivoslovju (Brlobaš i Vajs 2007: 25).

²⁶ Brojevi su kao vrsta riječi u slovnicama zagrebačke filološke škole razvrstavani u različit broj semantičkih skupina. Babukić ih razvrstava u pet skupina, Mažuranić u osam (Morić-Mohorovičić 2016: 76), a Veber u devet (Ham 2016: 168). Pri tome je klasifikacija brojeva i u Babukića i u Mažuranića i u Vebera prilično neuspjela (usp. Tafra 1993).

²⁷ Pri razvrstavanju brojeva u semantičke skupine Miloradić (1919: 15) se služi pitanjima kao metajezičnim sredstvom. Usp.: *nazivni* (*koliko?*, npr. *jedan, jedna, jedno*), *posedni* (*koliki-kolika-koliko?*, npr. *prvi, prva, prvo*), *odnosni* (*kolikokart? kolikoputih?*, npr. *jednoč, jednokrat, jednaput*), *nadredni* (*kakov broj?*, npr. *jednica, dvojica, trojica*), *slogovni* (*po koliko? kolikimi? kolikime? kolikima?*, npr. *jedini, jedina, jedino*).

nazivlja u vodećih slovničara zagrebačke filološke škole²⁸ (usp. Morić-Mohorovičić 2016: 76), ali i od naziva u Maretićevoj (1901: 82–87) gimnazijskoj gramatici.

Iz provedene se nazivoslovne analize potkorpusa imenskih riječi može zaključiti Miloradićevo pretežito oslanjanje na nazivoslovnu tradiciju koja se djelomice odražava i u leksičkim inačicama pojedinih naziva (*rodovni, dajevni, mestovni [padež]*). Tradicijski pak nazivoslovni odmak u manjem broju naziva s jedne strane Miloradićev nazivoslovni sustav približava Maretiću, a s druge ga strane potvrđuje i kao nazivoslovnoga inovatora. Inovativnost se u ovom potkorpusu potvrdila nazivom *trpni [padež]* za akuzativ koji je izravno motiviran najčešćom sintaktičkom ulogom koju taj padež ima uz prijelazne glagole te nazivima semantičkih skupina brojeva (*nazivni, poreadni, odnosni, nadredni, slogovni [broji]*).

4.3. Nazivi u glagolskom potkorpusu

Promjenu oblika u glagola Miloradić (1919: 6, 17) imenuje trima nazivima: *zaprega, zaprezanje i sprega*, od kojih je posljednji potvrđen u Mažuranića (usp. Morić-Mohorovičić 2016: 76) i u nekim izdanjima Parčićeva rječnika (usp. Morić-Mohorovičić i Vlastelić 2018: 236). Prema čistoći uporabe naziva *sprega* u gramatici može se pretpostaviti autorovo davanje prednosti upravo tom nazivu. *Zaprega* i *zaprezanje* kao gramatički nazivi koje autor uvodno uz vrste riječi naznačuje, nisu potvrđeni u dosadašnjim istraživanjima hrvatskoga povijesnoga nazivoslovlja (usp. Simeon 1969: 475) i mogu se smatrati autorskim. Kao i naziv *sprega* i Miloradićevi nazivi *zaprega* i *zaprezanje* dolaze od glagola *pregnuti*, a također tvoreni prefiksacijom posve se lako uklapaju u hrvatski nazivoslovni sustav.

U sustavu glagolskih kategorija Miloradićevi (1919: 17) nazivi *način* i *broj* potvrđuju se i u hrvatskom nazivoslovlju 18. stoljeća (usp. Ptičar 1987), a osim toga i u slovnicama zagrebačke filološke škole i u korpusu hrvatskim kajkavskim književnim jezikom pisanih gramatika 19. stoljeća (usp. Lewis, Štebih i Vajs 2006: 190–191).²⁹ U gramatičkoj kategoriji broja u glagolskom sustavu, a za razliku od iste kategorije u sustavu imenskih riječi, uz *jedninu* ne bilježi sinonimično i *jednobroj*, a nazive *množina/višebroj* u sustavu gla-

²⁸ Samo se nazivom *poredni [broji]* značenjski približava Babukićevu i Mažuranićevu nazivu *redni [brojevi]* (usp. Morić-Mohorovičić 2016: 76).

²⁹ Nazive zadržava i Maretić (1901: 87) u gramatici.

golskih oblika zamjenjuje dvočlanim nazivom *viši broj*.³⁰ Tom je nazivu u hrvatskom povijesnom nazivoslovnom sustavu najbliži *većji broj* potvrđen u Relkovića (usp. Ptičar 1987: 67) pa se Miloradićev naziv može smatrati njegovom leksičkom inačicom. Istom je stoljeću u nazivoslovnom smislu pripadan i ikavizirani naziv *vrimе* (usp. Ptičar 1987: 75) koji također preuzima Miloradić (1919: 17). Za kategoriju osobe rabi dva naziva: *lice* i *pršona*,³¹ prvi je naziv i Maretićev (1901: 87), a drugi leksička inačica naziva *peršona* zabilježenoga u *Nemškoj gramatici* Antuna Rajpsa i još dvjema gramatikama kajkavskoga jezika (usp. Lewis, Štebih i Vajs 2006: 190), a mogao bi se pojmiti kao fonološka prilagodba latinskoga naziva *persona* (Brlobaš i Vajs 2007: 30).

U sustavu glagolskih vremena Miloradić (1919: 18) navodi jedno za izricanje sadašnjosti (*sadašnje vrimе*, npr. *nosim, nosiš*), dva buduća (*buduće nezvršeno vrimе*, npr. *nosit ću, ćeš* i *buduće zvršeno vrimе*, npr. *budem nosil*) te dva prošla (*prošlo vrimе*, npr. *sam nosil* i *predprošlo vrimе*, npr. *bil sam nosil*).³² Naziv za prezent u ikaviziranoj inačici (*sadašnje vrimе*) bilježi i nazivoslovlje 18. stoljeća (usp. Lewis, Štebih i Vajs 2006: 191).³³ Dva buduća glagolska vremena (*buduće nezvršeno* i *buduće zvršeno vrimе*) nazivima nisu potvrđena u dosadašnjim istraživanjima hrvatskoga povijesnoga nazivoslovlja, premda bi se naziv za futur drugi (*buduće zvršeno vrimе*) mogao dovesti u svezu s Babukićevim (1854: 284) nazivom *buduće prošlo vrēme* jer oba pridjeva u nazivu – *zvršeno* i *prošlo* – upućuju na kraj radnje. *Prošlo vrimе* za perfekt, izuzme li se ikavizirana inačica, pronalazi se i u Babukićevu i Mažuranićevu nazivoslovnom sustavu (usp. Morić-Mohorovičić 2016: 77–78), a naziv *predprošlo [vrēme]* za pluskvamperfekt također je Mažuranićev (usp. Kolenić 2006: 159). Zamjetno je da nazivima u sustavu prošlih glagolskih vremena Miloradić ne slijedi Maretića (1901: 130, 131), pretpostaviti je, i stoga što nazivi u gimnazijskoj gramatici (*prvo složeno prošlo vrijeme* za perfekt, odnosno *treće složeno prošlo vrijeme* za pluskvamperfekt) proizlaze iz

³⁰ Usp.: „Glagoli imaju *dva broja*, naimre jedninu i viši broj, na priliku: *nosim, nosimo*.” (Miloradić 1919: 19).

³¹ U metajeziku gramatike u opisu glagolskoga sustava uvijek rabi *lice* pa je izgledno da je tom nazivu i sam davao prednost.

³² Miloradić napominje da u sustavu postoje i druga glagolska vremena, no ne imenuje ih, već ih samo, djelomice, oprimjeruje. Usp.: „Va književnom jeziku jesu još i druga vrimena ; pri nas imamo od ovih: biše, rekoše. govoraše i takovih.” (Miloradić 1919: 18).

³³ Jekaviziranu inačicu toga naziva bilježi pak nazivoslovlje 19. stoljeća (usp. Morić-Mohorovičić 2016: 77) što preuzima i Maretić (1901: 87) u gimnazijskoj gramatici.

metodološke podjele glagolskih oblika na jednostavne i složene koja izostaje u Miloradićevoj gramatici. Uzme li se u obzir i to da Miloradić ne imenuje jednostavna prošla glagolska vremena (aorist i imperfekt), jasno je da je bez metodološki uspostavljene dihotomije glagolskih oblika atributna odrednica (*složeno/jednostavno vrime*) u gramatici zalihosna. Glagolskih je načina u Miloradićevoj (1919: 18–25) gramatici šest: *povidajući, zapovidni, pogodbeni (sadašnji i prošli), priložni (sadašnji i prošli), pridivni (tvorni i trpni)* i *neodredjeni način*. Danom se razdiobom razlikuje od Maretićeve (1901: 87, 132) u gimnazijskoj gramatici s obzirom na to da Maretić u glagolske načine ne ubraja glagolske priloge i pridjeve. Uočiti je i to da Miloradić u sustavu glagolskih načina izostavlja optativ, u Maretića (1901: 87) *željni način*, ali mu pribraja infinitiv (*neodredjeni način*) za koji Maretić u predgovoru drugoga izdanja gramatike navodi da ga više ne naziva „neodređeni način”, jer on nije nikakav ‘način’ (modus)“ već *neodređeni oblik*. Osim *zapovidnoga načina* koji u jekaviziranoj inačici bilježi Maretić (1901: 87), a obje inačice nazivoslovna tradicija od 18. stoljeća (usp. Ptičar 1987: 76; Lewis, Štebih i Vajs 2006: 191), ostali su u odmaku od Maretićevih³⁴ i tek dijelom prispodobivi hrvatskom povijesnom nazivoslovlju. Tako je, primjerice, Miloradićev *povidajući način* za indikativ najbliži *pripovedajućem načinu* zabilježenom u *Nemškoj gramatici* Antuna Rajpsa (usp. Lewis, Štebih i Vajs 2006: 191), *pogodbeni način* (bez atributne oznake *sadašnji/prošli*) bilježi i Babukić (1854: 267), dok su nazivi glagolskih priloga (*priložni sadašnji način* i *priložni prošli način*) i pridjeva (*pridivni tvorni način* i *pridivni trpni način*) samo Miloradićevi. Motivacija za stvaranje naziva glagolskih pridjeva može se opet pronaći u nazivoslovnoj tradiciji. Naime, nazivima *tvorna* i *trpna forma (sprega)* Mažuranić (1869: 72) označuje dva stanja, aktiv i pasiv (usp. Simeon 1969: 641, 648), a nazive u inačici *tvorni*, odnosno *trpni lik* preuzima i Maretić (1901: 88) u gimnazijskoj gramatici. Pretpostaviti je da je ih je Miloradić uvrstio u nazive glagolskih pridjeva (*pridivni tvorni način* i *pridivni trpni način*) naznačujući njihovu uporabu u aktivnim, odnosno pasivnim rečeničnim ustrojstvima premda glagolska stanja ne spominje u priručniku. S gramatikoografskom ga tradicijom veže i navođenje konjunktiva za koji tek uzgredice navodi da se javlja samo „kod nikih glagolov” (Miloradić 1919: 18), pri čemu se naziv *spojni način* može smatrati leksičkom inačicom naziva *vezni potvrđenoga* u Babukićevoj *Ilirskoj slovnici* i Parčićevoj rukopisnoj gramatici

³⁴ Usp. nazive u Maretića (1901: 87, 131): *izjavni način, prvi i drugi pogodbeni način, željni način*.

(usp. Morić-Mohorovičić 2016: 78), odnosno inačicom *vežučega načina* zabilježenoga u hrvatskim kajkavskim književnim jezikom pisanih gramatika (usp. Lewis, Štebih i Vajs 2006: 191). U sustavu glagolskih oblika Miloradić (1919: 18–19) oprimjeruje još samo *prelazne, neprelazne* i *povratne glagole*, a navedenim se nazivima ponovno naslanja na hrvatsku nazivoslovnu tradiciju (usp. Simeon 1969).³⁵

Analizirano je nazivlje i u glagolskom potkorpusu *Slovnice hrvatske za selske škole* potvrdilo autorovo oslanjanje ponajprije na hrvatsku nazivoslovnu tradiciju 18. i 19. stoljeća kojoj je pripadna većina naziva (*sprega, način, broj, vrime, sadanje, prošlo, predprošlo, neodredjeni, zapovidni način, prelazni, neprelazni i povratni glagoli*), a nekolicina je naziva u gramatici zabilježena i kao njezine leksičke inačice (*viši broj, pršona, povidajući način, pogodbeni način sadašnji i prošli, spojni način*). Dijelom je ista tradicija odraza našla i u Maretićevoj gimnazijskoj gramatici. Pri tome se Maretićev nazivoslovni utjecaj najizrazitije potvrdio nazivom *lice* kojemu Miloradić i sam daje prednost u metajeziku priručnika. I u sustavu je glagolskih oblika nazivoslovna analiza potvrdila Miloradićevu inovativnost (*zaprega, zaprezanje, buduće nezvršeno i zvršeno vrime, priložni način sadašnji i prošli, pridivni način tvorni i trpni*), znatno veću nego u prethodnim dvama analiziranim morfološkim potkorpusima. Stoga se upravo u nazivlju glagolskoga sustava Miloradić značajnije potvrđuje kao nazivoslovni inovator.

5. Zaključna razmatranja

Iz provedene se nazivoslovne analize Miloradićeve *Slovnice hrvatskoga jezika za selske škole* mogu izvesti sljedeći zaključci:

- odrazi hrvatske nazivoslovne tradicije

Najveći je dio morfološkoga nazivlja u gramatici autor preuzeo iz hrvatske nazivoslovne tradicije 18. i 19. stoljeća, i to ne samo gramatikografske nego i leksikografske. Miloradićevu poznavanju hrvatskoga povijesnoga nazivoslovlja ide u prilog i činjenica da je dio naziva u slovnici pripadan i gramatičkim nazivima kajkavskoga korpusa. To s jedne strane potvrđuje da su „gramatičari i leksikografi svih triju hrvatskih književnih jezika poznavali radove svojih prethodnika i suvremenika te svjesno gradili jedinstvenu gramatičku, pa time i lingvističku, terminologiju hrvatskoga jezika” (Lewis

³⁵ Maretić (1901: 88) pak glagole dijeli samo na *prelazne* i *neprelazne*.

i Štebih 2004: 117), a s druge da su njezinu širenju izvan granica hrvatskoga (etničkoga i jezičkoga) prostora pridonosili i prekogranični autori,³⁶ među njima i Miloradić. Nazivoslovna se tradicija izvan granicama omeđenoga hrvatskoga prostora čak izrazitije očuvala u početnim desetljećima 20. stoljeća koje je smjenom filoloških škola u to vrijeme već bilježilo i značajnije (vukovske) nazivoslovne promjene.

- vukovski nazivoslovni utjecaj

Premda je u jezikoslovnoj filologiji istaknuto Miloradićevo oslanjanje na Maretićevu gimnazijsku gramatiku, njezin se nazivoslovni utjecaj tek rubno potvrdio (nazivima *lice* i *lične* [*zaimenice*] naizrazitije). Odmaci su se od Maretića kao uzora potvrdili i u metodološkom, ne samo nazivoslovnom smislu, što ga svakako isključuje kao jedinoga mogućega Miloradićeva uzora. Dapače, slovno (uporabom dvoslova *dj*, bilježenjem popratnoga *e* uz slogotvorni *r*), pravopisno (morfonološkim pravopisnim načelom) i uporabom naziva *slovnica*, a ne *gramatika* u naslovu priručnika bliži je tradiciji zagrebačkih slovničara 19. stoljeća nego hrvatskim vukovcima.

- novi nazivoslovni prinosi

Osim kao nasljedovatelj hrvatske nazivoslovne tradicije i kao sljedbenik tek dijelom Maretićevih nazivoslovnih rješenja Miloradić se potvrdio i kao nazivoslovni inovator. Nazivi *trpni padež*, *nazivni*, *poredni*, *odnosni*, *nadredni* i *slogovni broji*, *zaprega*, *zaprezanje*, *buduće nezvršeno* i *zvršeno vrime*, *priložni način sadašnji* i *prošli*, *pridivni način tvorni* i *trpni* nisu zabilježeni u dosadašnjim istraživanjima hrvatskoga povijesnoga nazivoslovlja i smatramo ih autorovim prinosom gradbi hrvatskoga nazivoslovnoga sustava i izvan granica hrvatskoga (etničkoga i jezičkoga) prostora.

Na kraju zaključujemo kako je morfološkim nazivljem u slovnici Miloradić slijedio, nadograđivao i prilagođavao nazivlje svojih prethodnika, često ga ikavizirajući kako bi bilo blisko korisnicima u zapadnoj Ugarskoj. Bio je duboko uvjeren da „jezik kojim piše i kojim se trebaju obrazovati gradišćanski Hrvati nije zaseban već dio zajedničkoga jezika cijeloga hrvatskoga naroda” (Vidmarović 2018: 10). Njegova je gramatika pripadna upravo toj cjelini – povijesti hrvatske gramatikografije i povijesti njezina nazivoslovlja.

³⁶ O gramatičkom nazivlju u priručnicima hrvatskoga jezika u ugarskom dijelu Podunavlja druge polovice 19. stoljeća i njihovu mjestu u sustavu hrvatskoga povijesnoga nazivoslovlja vidi osobito: Mlikota i Lehocki-Samardžić 2021: 243–280.

Literatura

- Babukić, Vjekoslav (1854) *Ilirska slovnica*, Berzotiskom nar. tiskarnice Dra. Ljudevita Gaja, Zagreb.
- Benčić, Nikola (1963) *Mate Meršić Miloradić (1850 – 1928). Das Leben eines burgenländisch-kroatischen Dichters*, doktorska disertacija, Institut für Slavistik – Universität Wien.
- Benčić, Nikola (1998) *Književnost gradišćanskih Hrvata od 16. stoljeća do 1921. (Die Literatur der Burgenland-Kroaten vom 16. Jahrhundert bis 1921)*, Sekcija DHK i Hrvatskoga centra P.E.N.-a, Zagreb.
- Benčić, Nikola (2006) „Krivudanja gradišćanskohrvatskoga jezika u 20. stoljeću”, *Hrvatski jezik u XX. stoljeću*, ur. Marko Samardžija i Ivo Pranjković, Matica hrvatska, Zagreb, 265–274.
- Benčić, Nikola (2018a) „Sitnarije o Miloradiću”, *Matičina bilježnica br. 1. Prilozi s okruglog stola posvećenom Mati Meršiću Miloradiću*, ur. Marin Knezović, e-izdanje, 12–13.
- Benčić, Nikola (2018b) *Miloradić. Život, djelo i poslovanje Mate Meršića Miloradića (1850. – 1928.)*, 2. izdanje, Vlastita naklada i HKD u Gradišću, Željezno.
- Brlobaš, Željka, Nada Vajs (2007) „Hrvatsko kajkavsko gramatičko nazivlje u gramatici latinskoga jezika Antuna Rožića”, *Filologija*, 49, 1–36.
- Domini, Mirjana (1990) „Gradišćanski Hrvati – zajedništvo usprkos granica”, *Migracijske teme*, 6, 3, 325–334.
- Gulešić, Milvia (1998) „Gradišćanskohrvatske gramatike 19. i 20. stoljeća”, *Riječki filološki dani. Zbornik radova s Međunarodnoga znanstvenog skupa Riječki filološki dani održanoga u Rijeci od 5. do 7. prosinca 1996.*, ur. Maria Turk, Rijeka, 105–112.
- Hajszan Panonski, Robert (2016) „O suvremenoj gradišćanskohrvatskoj književnosti. Aspekti i teze”, *Zadarska smotra*, 3-4, 183–197.
- Ham, Sanda (2016) „Sklonidba brojeva u jeziku Josipa Kozarca”, *Studia Slavica Savariensia*, 1-2, 168–178.
- Hirschler, Michael (2016) „Kratok pregled o znanstvenom djelovanju Mate Meršića Miloradića s točnijim obzirom na njegova latinska djela”, *Novi glas: časopis Hrvatskog akademskog kluba*, 4, e-izdanje, 21–23.
- Hirschler, Michael (2017) „Die Lateinischen Arbeiten von Mate Meršić Miloradić”, *Znanstveni članci gradišćanskih Hrvatic i Hrvatov III*.

- Wissenschaftliche Aufsätze der Burgenlandkroatinen und -Kroaten III, Österreich*, e-izdanje, 36–52.
- Holjevac, Željko (2001) „Od Hrvatskoga Židana do Hrvatskoga Groba. Bilješke iz prošlosti Hrvata na gradišćanskohrvatskom govornom području”, Čakavska rič: Polugodišnjak za proučavanje čakavske riječi, 29, 1, 73–87.
- Jembrih, Alojz (2016) „Benčićev doprinos poznavanju života i djela Mate Meršića Miloradića”, *Zbornik o Nikoli Benčiću*, ur. Petar Tyran, Eisenstadt, e-izdanje, 1–8.
- Karagić, Mijo (1990) „O razvoju pismenosti Gradišćanskih Hrvata”, *Migracijske i etničke teme*, 6, 3, 349–353.
- Kinda-Berlaković, Zorka (2011) „Razvojni put književnog jezika gradišćanskih Hrvata do regionalnog hrvatskog standardnog jezika”, *Croatia et Slavica Iadertina*, 7, 2, 377–387.
- Kolenić, Ljiljana (2006) „Pogled u tvorbu staroga hrvatskoga gramatičkog nazivlja”, *Filologija*, 46-47, 151–164.
- Krekić, Tomislav (2013) „Preporodni pokušaji bačkih i gradišćanskih Hrvata u drugoj polovici 19. stoljeća”, *Studia Slavica Savariensia*, 1-2, 323–326.
- Lewis, Kristian, Barbara Štebih (2004) „Nazivi za vrste riječi u hrvatskome kajkavskome književnom jeziku”, *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, 30, 107–119.
- Lewis, Kristian, Barbara Štebih, Nada Vajs (2006) „Gramatičko nazivlje u hrvatskome kajkavskome književnom jeziku”, *Filologija*, 46–47, 183–201.
- Mažuranić, Antun (1869) *Slovnica Hèrvatska za gimnazije i realne škole. Dio I. Rěčoslovje*, Troškom knjižare Fr. Župana (Albrechta i Fiedlera), Zagreb.
- Mlikota, Jadranka, Marijana Bošnjak (2021) „Fonološko nazivlje u *Slovnici hrvatskoga jezika selske škole Mate Meršića Miloradića*”, *Zbornik u čast Zlatku Kramariću*, ur. Kristina Peternai Andrić i Tatjana Ileš, Osijek, u tisku.
- Mlikota, Jadranka, Ana Lehocki-Samardžić (2019) „Sintaktičko nazivlje u hrvatskim gramatikama na mađarskom (etničkom i jezičnom) prostoru početkom 20. stoljeća”, *XIV. Međunarodni kroatistički znanstveni skup. Zbornik radova*, ur. Stjepan Blažetin, Pečuh, 360–375.

- Mlikota, Jadranka, Ana Lehočki-Samardžić (2021) *Mađarska sastavnica hrvatske gramatikografije 19. stoljeća*, Filozofski fakultet Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Hrvatska sveučilišna naklada, Osijek, Zagreb.
- Morić-Mohorovičić, Borana (2015) „Rukopisna slovnica talijanskoga jezika Dragutina Antuna Parčića”, *Fluminensia*, 27, 1, 25–36.
- Morić-Mohorovičić, Borana (2016) „Parčićevo morfološko nazivlje u kontekstu morfološkoga nazivlja zagrebačke filološke škole”, *Fluminensia*, 28, 1, 69–81.
- Morić-Mohorovičić, Borana, Anastazija Vlastelić (2018) „Morfološko nazivlje u gramatikama i rječnicima Dragutina Antuna Parčića”, *Od fonologije do leksikologije. Zbornik u čast Mariji Turk*, ur. Diana Stolac, Rijeka, 229–243.
- Piskač, Davor (2017) „Filozofski diskurs u pjesništvu Mate Meršića Miloradića”, *Kroatologija*, 8, 1–2, 269–296.
- Ptičar, Adela (1987) „Gramatička terminologija u gramatici M. A. Relkovića”, *Rasprave Zavoda za jezik*, 13, 65–78.
- Samardžija, Marko (2015) „Gradišćanski Hrvat i gradišćanskohrvatski”, *Poznańskie studia slawistyczne*, 8, e-izdanje, 167–182.
- Silić, Josip, Ivo Pranjković (2005) *Gramatika hrvatskoga jezika za gimnazije i visoka učilišta*, Školska knjiga, Zagreb.
- Simeon, Rikard (1969) *Enciklopedijski rječnik lingvističkih naziva na 8 jezika: hrvatskosrpski, latinski, ruski, njemački, engleski, francuski, talijanski, španjolski, I. dio: od A do O, II. dio: od P do Ž*, Matica hrvatska, Zagreb.
- Tafra, Branka (1993) *Gramatika u Hrvata i Vjekoslav Babukić*, Matica hrvatska, Zagreb.
- Valentić, Mirko (1977) „Obilježja povijesnog razvitka Gradišćanskih Hrvata”, *Časopis za suvremenu povijest*, 9, 1, 95–107.
- Vidmarović, Đuro (2018) „Mate Meršić Miloradić – njegovo književno djelo namijenjeno djeci”, *Matičina bilježnica br. 1. Prilozi s okruglog stola posvećenom Mati Meršiću Miloradiću*, ur. Marin Knezović, e-izdanje, 2–10.
- Vulić, Sanja (2018) „O pjesništvu i pjesničkom jeziku Mate Meršića Miloradića iznova”, *Čakavska rič: Polugodišnjak za proučavanje čakavske riječi*, 1-2, 169–178.

Vrela

Maretić, Tomo (²1901) *Gramatika hrvatskoga jezika za niže razrede srednjih škola*, Tisak i naklada knjižarnice L. Hartmana, Zagreb.

Meršić Miloradić, Mate (1919) *Slovnica hrvatskoga jezika za selske škole*, Naše novine, Győr.

SUMMARY

Jadranka Mlikota, Marijana Bošnjak

MORPHOLOGICAL TERMINOLOGY IN MATE MERŠIĆ MILORADIĆ'S "SLOVNICA HERVATSKOGA JEZIKA ZA SELSKE ŠKOLE" (Croatian Grammar Book for Village Schools)

This paper analyses morphological terminology in Mate Meršić Miloradić's "*Slovnica hrvatskoga jezika za selske škole*" (Croatian Grammar Book for Village Schools). This is a Burgenland Croatian grammar book published in Győr in 1919, and its central part deals with the morphological level of linguistic description. Morphological terminology used in the grammar book is placed in the context of the grammatical (morphological) terminology in Croatian (ethnic and linguistic) area at the beginning of the 20th century. The paper also compares the results of previous research on historical grammatical terminology in order to gain insight into the contribution Miloradić has made to the linguistic material and to the spread of Croatian grammatical terminology outside the borders of Croatia.

Key words: *Mate Meršić Miloradić; Burgenland Croatian grammar books; Croatian grammatography in the 20th century; morphological terminology*

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

Ovaj rad dostupan je za upotrebu pod međunarodnom licencom Creative Commons Attribution 4.0.

<https://doi.org/10.31820/f.33.2.6>

Andrea Radošević, Marija-Ana Dürrigl

TRI POJMA ZA JEDAN: EKSEMPL, PELDA I PRILIKA. POKUŠAJ ZNAČENJSKOGA I VRSNOGA NIJANSIRANJA U PRIJEVODU LATINSKOGA LEKSEMA EXEMPLUM

dr. sc. Andrea Radošević, Staroslavenski institut, Zagreb
aradosevic@stin.hr orcid.org/0000-0001-8695-0573
dr. sc. Marija-Ana Dürrigl, Staroslavenski institut, Zagreb
duerrigl@stin.hr orcid.org/0000-0002-7715-1953

izvorni znanstveni članak

UDK 091:003.349.1

811.124'373:091

rukopis primljen: 15. siječnja 2021; prihvaćen za tisak: 21. listopada 2021.

U radu se analizira odnos prema višeznačnosti latinskoga leksema exemplum. Problematika žanrovskog pitanja exemplum-a i njegove uporabe još i danas predstavlja izazov raznim istraživačima. Riječ je o pojmu kojim su se u srednjemu vijeku najčešće označavali kratki narativni oblici (egzempl u užem značenju) i retoričke figure. Autori srednjovjekovnih tekstova, uključujući i Johanna Herolta kao autora zbirke propovijedi prema kojoj su nastali glagoljski Disipuli, njime su označavali ona mjesta u tekstu koja su bila obuhvaćena egzemplifikacijom. U glagoljskim Disipulima na mjestu lat. exemplum-a pojavljuju se leksemi iz triju idioma: eksempl, pelda, prilika. Istraživanje podznačenjskih valera navedenih triju bliskoznačnica pokazalo je postojanje određene dosljednosti u njihovoj uporabi. Exemplum se prevodi kao pelda kada se odnosi na paradigmatički primjer, znatno rjeđe na retoričku figuru. Prilika se pojavljuje na mjestima na kojima je exemplum označavao retoričku figuru, biblijsku parabolu, samo katkad paradigmatički primjer. Srednjovjekovni exemplum kao kratki narativni oblik prevodi se isključivo

latinizmom eksempl. U radu se istražuje pokušaj razlikovnoga terminološkoga obilježavanja latinskoga pojma u glagoljskom rukopisu s ciljem utvrđivanja načela na temelju kojih se provodio izbor triju bliskoznačnica.

Gljučne riječi: exemplum; srednji vijek; glagoljski rukopis; zbirka propovijedi

1. Uvod

U srednjovjekovnoj književnosti *exemplum* je kao (mala) književna vrsta među najzastupljenijima ili najbrojnijima, i na latinskom i na vernakularnim jezicima, ali njegova definicija i žanrovsko određenje još su u velikoj mjeri otvoreno pitanje. O pitanjima što je to *exemplum*, što ga razlikuje od drugih žanrova, je li to uopće žanr ili alat (kao svojevrsno pripovjedno pomagalo) napisano je mnogo studija i postoje razna mišljenja.¹

Najvažnija je razlika između *exemplum*-a kao termina u retoričkoj teoriji gdje se odnosi na dokaz dobiven analogijom (povijesna istina) i egzemplja kao kratkoga didaktičnog narativa (Palmer 1996: 582; Demoen 1997: 152). Povijest egzemplja počinje s Aristotelom koji ga opisuje kao jednu od dvije metode uvjeravanja: egzempl ili primjer (*parádeigma*) i *entimem* (Lyons 1989: 6; Demoen 1997: 128). Aristotel razlikuje dvije vrste primjera: one koji su se dogodili u prošlosti (povijesni egzempl) i one fikcionalne, koji se pak dijele na parabole i basne (Lyons 1989: 7). Pri tome su parabola i basna „izmišljeni primjeri”, a *parádeigma* obuhvaća historijski potvrđene događaje i osobe (Pšihistal 2001: 142; Tucker 1998: 334).

¹ Pitanjem *exemplum*-a još od 19. stoljeća bavili su se brojni istraživači. Zbog prostorne ograničenosti nismo u mogućnosti navesti veći broj radova, no zato smo nastojali iznijeti popis barem onih najvažnijih studija posvećenih pitanju rasvjetljavanja ovoga pojma, a koje sadrže i detaljan popis istraživanja posvećenih problematici antičkoga i srednjovjekovnoga *exemplum*-a. Detaljan pregled znanstvenih studija v. u: Crane 1890; Tubach 1969; Schenda 1969; Kemmler 1984; Vitale-Brovarne 1980; Lenhoff 1989; Lyons 1989; Schmitt 1985; Le Goff 1989; Bremond, Le Goff i Schmitt 1996; Palmer 1996; Demoen 1997; Tucker 1998; Louis 2011, 2013; Berlioz 1980; Berlioz i Polo de Beaulieu 1994, 1998; Tilliette 1998; Moos 1988, 1998; *Rhétorique et histoire* 1980; *Les Exempla médiévaux* 1992, 1998; *Le Tonnerre des exemples* 2010. Ovdje je potrebno spomenuti kako su pod vodstvom Jacquesa le Goffa vodeći svjetski medievisti stvarali golemu digitalnu bazu srednjovjekovnih egzemplja koja se nalazi na adresi <http://gahom.ehess.fr>. U sklopu te mrežne stranice u bazi *Thesaurus Exemplorum Medii Aevi* (ThEMA), koju vode Jacques Berlioz, Marjorie Burghart, Pascal Collomb i Marie Anne Polo de Beaulieu, a u čiju je izradu bilo uključeno 30-ak svjetskih medievista, nalazi se ukupno oko 10000 egzemplja pretraživih prema više od 2000 ključnih riječi. Više o samom projektu v. u Polo de Beaulieu i Berlioz 2005; Collomb i Marie Polo de Beaulieu 2009.

U klasičnoj se retorici parabola (*similitudo*) smatrala podvrstom *exemplum*-a (primjera), tj. njegovom varijantom kao *exemplum fictum* (Morabito 2000: 436). Kao retorička figura, tj. vrsta proširene usporedbe (*comparatio, similitudo, homoiosis*), katkad se teško razlikovala od srodnih figura kao što su *collatio, exemplum (parádeigma)* ili *imago* (Pšihistal 2001: 141). Kvintilijan je *exemplum* smatrao dijelom umjetničkoga dokaza, tzv. *probatio artificialis*, zajedno s *argumenta* i *signa* (Demoen 1997: 129). Razgraničavajući *exemplum* i *similitudo*, *exemplum* je koristio u značenju parabole i paradigme (Lyons 1989: 243; Demoen 1997: 138–139). Nakon Kvintilijana postalo je uobičajeno *exemplum* pripisivati svim egzemplarnim formama narativnog karaktera, neovisno o tome jesu li historijski potvrđene ili fiktivne, dok je riječ *similitudo* bila rezervirana za deskriptivna ili atemporalna uspoređivanja (Aragüés Aldaz 2019: 265).

Neki istraživači, poput Ericha Faschera (1924), izjednačuju paradigmu i parabolu smatrajući ih retoričkim modelima za osvjetljavanje misli. Drugi pak, kao Gerhard Sellin (1974), govore kako se paradigma ne odnosi na formu, nego isključivo na funkciju te se stoga kao paradigma pojavljuju citati, povijesni primjeri, parabole i sl. Treći, poput Klause Bergera (1984), parabolu (*similitudo*) dijele na četiri podžandra: egzempl (paradigma), parabolu u užem smislu, fiktionalne narative i alegoriju (Tucker 1998: 160–162).

U srednjem vijeku između *similitudo* i *exemplum*-a nije bilo velike razlike te je najčešće dolazilo do njihova prožimanja. Lyons na temelju etimologije razlikuje egzempl i paradigmu govoreći kako egzempl dolazi od riječi *eximere* što znači izdvojiti, za razliku od grčkog pojma *parádeigma* što znači prikazati, upozoriti, osvijetliti (Lyons 1989: 9–10). Srednjovjekovni egzempl okrenut je tome da konvertira i transformira, tj. poopćuje stvari te je u odnosu na antički više induktivan nego analogijski, a ornamentalna funkcija rijetko se pojavljuje (Demoen 1997: 153). Le Goff razlikuje antički i srednjovjekovni egzempl prema modelu uvjeravanja (antički se temelji na ugledu heroja, a srednjovjekovni na iskustvu ili doživljaju pojedinoga lika koji može i ne mora biti heroj), prema odnosu između pošiljatelja i primatelja (srednjovjekovni, koji se ipak najčešće vezuje uz propovijedi, ima za cilj obratiti i transformirati recipijente), zatim prema logičkoj metodi (srednjovjekovni za razliku od antičkoga generalizira) i ornamentalnoj funkciji koja je u odnosu na antički egzempl, znatno rjeđe zastupljena u onome srednjovjekovnom (Bremond, Le Goff i Schmitt 1996: 27–38; 44–48; Demoen 1997: 152–153).

Egzempli su se koristili ne samo kako bi se ilustrirala moralna pouka, nego kako bi se zabavila i stimulirala publika. Oni su osim za edifikaciju, unošeni i za rekreaciju (Lyons 1989: 247). Ta njegova uloga *ornatus* (Demoen 1997: 132), podcrtana je u popularnom i tijekom srednjovjekovlja vrlo utjecajnom retoričkom priručniku *Rhetorica ad Herennium*² u kojem se *exemplum* smatra figurom misli (*exornationes sententiarum*), točnije u kojem se *exemplum* i *similitudo* tumače u poglavlju o uljepšavanju misli (*exornationes sententiarum*) (Tucker 1998: 321–336). U tom djelu *exemplum* i *similitudo*, koji se pak tumači kao figura riječi i figura misli, dijele četiri iste funkcije: uljepšati, dokazati, objasniti i oživjeti (Tucker 1998: 335; Hilder 2015: 93–94), a *exemplum* se opisuje kao didaktično sredstvo i retorička tehnika. **Upravo u ovim raznim funkcijama vidi se kako uvjetno rečeno možemo reći da *exemplum* preuzima funkcije *similitudo* kada se njime neka stvar želi ne samo dokazati (*causa probandi*),³ nego učiniti ljepšom (*causa ornandi*), jasnijom (*apertius dicendi*) i vjerojatnijom tako da se čini da se odigrava pred očima (*ante oculos ponendi*) (Reynolds 1996: 131–132; Hilder 2015: 93). Upravo time što se ističe demonstrativna funkcija, a ne više primarno ona dokazna, ovim se retoričkim tekstom zapravo napušta grčko shvaćanje egzemplja kao isključivo dokaza ili argumenta (*exemplum probationis*) (Hilder 2015: 92). Naime, još od antičkih vremena prepoznato je nekoliko temeljnih funkcija egzemplja: uvjeravateljska, retorička i ornamentalna. Egzempl se rabio kao didaktički alat za ekspoziciju ili demonstraciju apstraktnijih koncepata, kao retorička tehnika, ali i kao model ornamentalnoga diskursa (Aragües Aldaz 2019: 228). Ipak, antički su autori (Aristotel, Ciceron, Kvintilijan) posebno isticali upravo njegovu dokaznu moć. *Exemplum* je mogao, prema Ciceronovu retoričkom priručniku *De Inventione*,⁴**

² Riječ je o jednome od najpopularnijih i najutjecajnijih srednjovjekovnih i renesansnih retoričkih priručnika koji je sastavljen još u prvom stoljeću poslije Krista. Danas se smatra anonimnim, no u prošlosti se pripisivao Ciceronu i Kvintu Kornificiju. Tako se smatra da je upravo stoljetno pripisivanje autorstva Ciceronu usko povezano s popularnošću traktata. Osim toga, taj se priručnik (traktat) u velikom broju rukopisa pojavljuje zajedno s Ciceronovim ranim priručnikom *De Inventione* (Kennedy 2001: 24; Ward 2018: 56–68, Hilder 2015: 13–24).

³ Jean-Michel David govori kako je glavna uloga *exemplum*-a dokazati i potaknuti (Hilder 2015: 91–92).

⁴ Riječ je o nedovršenu Ciceronovu priručniku nastalu još u njegovoj mladenačkoj dobi. U srednjem vijeku i renesansi bio je smatran jednim od temeljnih i najutjecajnijih retoričkih traktata. Od kraja 12. stoljeća zajedno s traktatom *Rhetorica ad Herennium* nerijetko se po-

vrlo popularnom u srednjem vijeku i renesansi, podjednako ojačati ili oslabiti dokaz, ovisno o važnosti pojedinca (autoriteta) ili događaja na koji se odnosi (Hilder 2015: 103–104). Unutar *exemplum probationis* tako razlikujemo dvije funkcije: uvjeravanje i poticanje, ovisno o tome rabi li se egzempl kao dokaz ili kao model imitacije (Demoen 1997: 130).

Upravo je fokusiranje isključivo na pragmatičnu funkciju, a što nije rijetkost u studijama o egzemplu, nešto što Kemmler dijelom zamjera drugim istraživačima. Tako primjerice navodi kako se Karl-Heinz Stierle suviše usredotočio na demonstraciju, ilustraciju i dokaz kao temeljne značajke egzempla (Kemmler 1984: 62). Uzrok tomu je što je egzempl kao srednjovjekovni kratki narativni oblik najčešće imao pragmatičnu funkciju, iako ona nije uvijek dominantna. Naime, većina srednjovjekovnih egzempla, u značenju „kratkog narativnog oblika”, nalazila se u zbirka propovijedi ili egzempla te ne čudi što je moć uvjeravanja i poticanja bila prepoznata kao važna značajka. Tako su se u čuvenoj monografskoj studiji o egzemplu koju potpisuju Bremond, Le Goff i Schmitt (1996), autori ponajviše usredotočili na egzempl kao ilustrativnu priču, po uzoru na Cranea koji je još prije više od stotinu godina napisao vrijedno djelo o ovome srednjovjekovnom obliku.⁵ Njihova je definicija srednjovjekovnoga egzempla, kako i sami navode na kraju uvoda, provizorna, radna i otvorena: to je kratak tekst koji se uzima da je istinit, odnosno kao potvrda neke misli i /ili poruke koja se ‘umeće’ u veći tekst (najčešće u propovijed) da uvjeri primatelje kroz blagotvornu pouku (Bremond, Le Goff i Schmitt 1996: 36–38). Slične poglede imao je ranije i Welter (1927) koji u svojoj studiji egzempl opisuje kao tekst koji ima narativnu formu, koji služi kao model za izravnu imitaciju te se koncentrira isključivo na etičku instrukciju. Ovdje se ne smije zaboraviti ni Tubachovo stajalište kako svaki narativ, neovisno o formi, može postati egzempl ako se tumači na određeni način. Odnosno, svaki egzempl sadrži događaj, karakter, situaciju ili paradigmatski znak koji će potkrijepiti religijska vjerovanja ili ocrtati društvene bolesti i ljudske slabosti (Lyons 1989: 244; prema Tubach 2008: 523). Ove općenite tvrdnje o egzemplu, u kojima se ne spominje užitek u smislu olakašavanja recepcije, donekle ograničuju njegovu uporabu na ilustraciju ili davanje moralne pouke (Lyons 1989: 245).

javljuje u priručnicima iz područja *artes poetriae*, *artes dictaminis* i *artes praedicandi* (Ward 2018: 56–63; Kennedy 2001: 25).

⁵ Naime, Crane govori (1890: 18) kako riječ *exemplum* ima dvojako značenje: kao primjer i kao ilustrativna priča s tim da je potonja uporaba znatno mlađa (usp. Lyons 1989: 244).

Dakle, nije lako odrediti što bi *exemplum* bio u smislu oštro ograničenoga bilo (maloga) žanra, bilo retoričkoga pomagala. Terminološke nejasnoće i preklapanja još jasnije dolaze do izražaja tijekom srednjega vijeka, u kojem ionako nije lako – a katkad ni moguće – razaznati razrađen vrsni ili žanrovski, pa niti terminološki sustav. Ovdje nećemo ulaziti u dublju analizu, već ćemo izdvojiti nekoliko ilustrativnih pogleda. Curtius (1971: 65) smatra kako bismo trebali razlikovati umetnutu priču *egzempl* sa zadaćom da bude „uzoran primjer ljudskih odlika i slabosti” – kojemu je u antičkoj književnosti odgovarala i *parádeigma*, a u srednjovjekovnoj književnosti služio je egzempl poticanju pobožnosti – od srednjovjekovnog žanra što se uvjetno ga može zvati *parabolom*, gdje je fabula duboko isprepletana s didaktičnom, moralističnom niti u jedinstveno tkivo. No, i takvo razlikovanje nije moguće sasvim dosljedno provesti.

Zbog svega toga Vitale-Brovarne (1980) ističe općenitu prilagodljivost egzempla, njegovu ne-žanrovsku kvalitetu ističući da je egzempl egzemplaran po svojoj funkciji, a ne po svom promjenjivom žanrovskom obliku (usp. Lyons 1989: 245). Znakovito je da kao očigledan primjer problema tipologije starih *slavenskih pripovjednih tekstova* Lenhoff (1989: 111) uzima upravo egzempl. Na primjerima iz stare ruske književnosti ona pokazuje kako je teško odrediti egzempl kao sinkronu pripovjednu strukturu, jer opseg pripovijedanja u sačuvanim spomenicima može biti vrlo raznolik – od jednostavnoga uzročno-posljedičnog iskaza do opsežnih tekstova koji se mogu mjeriti s novelom. Stoga predlaže da se egzempl odredi kao funkcija, a ne kao zaseban prepoznatljiv žanr.

Exemplum je osobito mjesto zauzimao u srednjovjekovnim zbirkama tematskih propovijedi, ali i brojnim propovjednim priručnicima koji se pojavljuju od kraja 12. stoljeća.⁶ U tim se priručnicima predstavlja nova retorika propovijedanja (*ars praedicandi*) te se opisuje način izvođenja propovijedi, odabir tematike, raspored građe. Kao jedan način oblikovanja argumenata i sastavljanja pojedinih odlomaka propovijedi spominje se i

⁶ Navedimo samo *De modo praedicandi* Aleksandra iz Ashbyja (†1208. ili 1214.), *Summa de arte praedicandi* Thomasa iz Chobhama (oko 1160.–1233./1236.), *De arte praedicandi* Guillauma iz Auvergne (1180./1190.–1249.), *Forma praedicandi* Johna iz Walesa (†1302), *De eruditione praedicatorum* Humberta iz Romansa (oko 1194.–1274./1277.), *Forma praedicandi* Roberta od Basevorna (12./13. st.), *Libellus artis praedicatorie* Jacoba iz Fusignana (†1333.), *Tractatus solennis de arte et vero modo predicandi* Pseudo-Tome Akvinskoga (usp. Briscoe 1992; Roberts 2002; Murphy 1974; Grzybowska 2019).

egzemplifikacija⁷ u smislu propovjednikove uporabe raznih vrsta primjera, kratkoga narativa, parabole (*similitudo*) i obične usporedbe s ciljem osvjetljavanja teme, pridobivanja pozornosti publike i jačanja argumentacije (Johnston 1996: 111; Wenzel 2015: 111). *Exemplum* tako stoji u suodnosu s pojmovima *parabola*, *narratio*, *miraculum*, *factum*, *similitudo*, *figura* (Louis 2013: 53). U smislu kratkoga narativnoga oblika,⁸ najčešće propovjednoga egzempla (*sermon exempla*), bio je smatran najprikladijim alatom za podučavanje priproste publike (*rudes et simplices*). Persuazivna i adhortativna snaga njegova je važna funkcionalna karakteristika, istaknuta kod patriističkih autoriteta i kod autora prvih propovjednih priručnika. Tipični propovjedni egzempli funkcionirali su kao paradigme u širem aristotelovskom smislu, tj. iako su imali sličnu funkciju kao retorički egzempli, dio njih mogao bi se opisati kao ilustrativne parabole. Drugim riječima, usmjerenost egzempla prema duhovnoj (moralnoj/pragmatičnoj) lekciji proizlazi iz njegove retoričke funkcije unutar homiletskog konteksta što ga razlikuje od drugih narativnih oblika (Palmer 1996: 583). Egzemplom se nešto dokazivalo, ilustriralo i demonstriralo, a katkad je služio i za razbuđivanje/zabavljanje recipijenta.⁹ Naime, upravo je poticanje nekakova „užitka” imalo za cilj pojačati učinak na primatelje (Kemmler 1984: 162).

Sagledaju li se definicije ili barem opisi ne samo sermona/propovijedi kao bitno usmenoga žanra, već i egzempala (Kienzle 2000; Bremond, Le Goff i Schmitt 1996) vidljivo je da su oba zapravo „usmena”. Egzempli su trebali poslužiti nekoj svrsi – dakle stoje doista na granici *književnosti* i *praktičnoga, uporabnoga* – trebali su kao dio propovijedi podučiti i ilustrirati, potvrditi i oživjeti, podcrtati i dramaturgirati određenu temu ili dogmu ili

⁷ Spomenut ćemo jedan od poznatih traktata o umijeću propovijedanja, točnije *Libellus artis praedicatorie*, koji je napisao talijanski dominikanc Jacobus iz Fusignana (†1333.), a u kojem se u uvodu ističe kako propovjednik mora upotrebljavati citate raznih autoriteta, raznovrsne egzemple, usporedbe i parabole (Wenzel 2013: 12). U njegovu traktatu 15. poglavlje posvećeno je pitanju egzemplifikacije pri čemu se izdvajaju tri načina. Prvi se odnosi na navođenje egzempla (primjera) iz života uzornih pojedinaca, primjerice onih iz Biblije, Marijinih mirakula, Života svetih otaca i sl. Drugi se odnosi na preuzimanje egzempla iz svijeta prirode, a treći na fiktivne priče, primjerice Ezopove basne.

⁸ Razrada događaja u egzemplu pojavljuje se u rasponu od kratkog spominjanja (katkad čak i samo aluzije) pa sve do duge detaljne naracije (Demoen 1997: 141–142).

⁹ Tako Jacques iz Vitryja (1160./1670.–1240.), istaknuti francuski pisac, prelat i povjesničar, u prologu *Sermones vulgares* kaže kako egzempli trebaju zabaviti publiku kako bi je potom mogli podučiti (usp Lyons 1989: 247 prema Crane 1890: XLI–XLII).

način poželjnoga ponašanja. Ako se egzempli i ne promatraju kao žanr „podređen” sermonu (kako to čini Kienzle), oni su ipak bitno usmjereni na to da budu komunicirani, i da budu upamćeno sredstvo argumentacije.¹⁰ Egzempli su sjajan primjer preklapanja pismenoga/pisanoga i usmenoga u srednjovjekovnoj kulturi pri čemu vrijedi istaknuti kako su se neke „prilike” i *gledale!*¹¹

2. Cilj istraživanja triju bliskoznačnica

U ovome radu pozornost je posvećena postupku koji je ostao nezamićen u dosadašnjim istraživanjima hrvatskih glagoljskih srednjovjekovnih tekstova. Riječ je o istraživanju odnosa prema višeznačnosti lat. pojma *exemplum* u zbirci glagoljske propovjedne književnosti iz 16. st. S obzirom na to da u hrvatskoj latiničnoj književnosti već bilježimo istraživanja semantičke višeznačnosti nekih leksema kojim su se označavali parabole i egzempli, točnije riječi *prilika* u Marulićevim djelima,¹² odlučili smo razmotriti sličnu tematiku i to na primjeru glagoljskih *Disipula*.

Glagoljski *Disipuli*¹³ odnose se na ukupno četiri rukopisa i jedan fragment u kojima je sačuvan hrvatski prijevod u izboru latinske zbirke propovijedi *Sermones Discipuli de tempore et de sanctis cum Promptuario exemplorum et de miraculis beatae Mariae Virginis*, jednoga od najpopularnijih njemačkih propovjednika 15. stoljeća, dominikanca Johannes Herolta (†1468).¹⁴ Tri je rukopisa, *Disipule A* (sredina 16. st.), *B* (1558.) i *C* (1541.) u Vinodolu pisao pop Mihovil, koji se navodi i kao mogući tvorac hrvatske matice prijevoda (Petrović 1977: 154). Najmlađi *Disipul D* (1600.) pisao je Ivan Brozović iz Selaca, svećenik i župnik u Bribiru do 1618. godine i jedan

¹⁰ U studiji o egzemplu o *Nezahvalnom sinu* u senjskome *Korizmenjaku* iz 1508. godine Zadržija Kiš (2012: 116) na temelju radova Petera von Moosa (1998: 69), Marcusa Schürera (2005), Jean-Yvesa Tilliettea (1998), Claudea Bremonda (1998), Christophax Daxelmüllera (1984) i drugih proučavatelja srednjovjekovnih egzempla navodi kako egzempl ima komunikacijsku namjeru, što znači da je njegov oblik u kontekstu pučke književnosti isključivo namjenski te da predstavlja nezaobilazan strukturalni dio propovijedi.

¹¹ Usp. primjerice prijepor između dobrog i zloga anđela oko duše umirućega čovjeka: „kako ćete ... /ovdi vidit po priliki” (rukopis iz 1614. g., HAZU, sign. IV a 77, 11a).

¹² Sa sličnom se problematikom u hrvatskoj književnosti bavila Ružica Pšihistal (2001: 139) analizirajući višeznačnost riječi *prilika* u Marulićevoj *Juditi*.

¹³ Više o *Disipulima* v. Strohal 1911, 1917, 1917b, 1918; Milčetić 1911: 247–256; Štefanić 1960: 240–246, 1969: 224–237; Petrović 1977; Radošević 2015, 2016, 2020.

¹⁴ Johannes Herolt veći dio života proveo je u Nürnbergu kao ispovjednik sestara u dominikanskome samostanu sv. Katarine. Godine 1438. postaje prior, a 1451. generalni vikar.

od naboljih pisara „bribirske škole”.¹⁵ Golemu popularnost na širem europskom tlu latinsko je djelo uživalo zbog svojega jednostavnog stila, širokoga tematskoga spektra kojim je bila obuhvaćena glavna kršćanskoga morala i učenja, te zastupljenosti opsežnih zbirka egzempla i Marijinih mirakula povezanih s propovjednim dijelom zbirke iscrpnim i razvedenim tematskim kazalima. Johannes Herolt samo je jedan od mnoštva zapadnoeuropskih propovjednika koji je riječju *exemplum* označavao razna mjesta obuhvaćena egzemplifikacijom (propovjedni egzempl, paradigmu, parabolu, usporedbu i sl.).¹⁶ Upravo na tim mjestima u hrvatskoglagoljskim *Disipulima* pojavljuje se nekoliko leksema uzetih iz triju jezičnih sfera: *prilika*, *pelda*, *eksempl*. Kako bismo utvrdili postoji li u *Disipulima* određena dosljednost u njihovoj uporabi ili je riječ samo o stilizaciji dijelova teksta i demonstriranju poznavanja leksema iz raznih idioma, prije same analize glagoljskih propovijedi, u nastavku donosimo pregled pojavljivanja navedenih triju leksema u hrvatskoj leksikografiji i odabranim književnim izvorima.

U hrvatskoj starijoj književnosti koristili su se različiti nazivi za *exemplum* kao narativni oblik: *prilika*, *egzempl*, *eksempl*, *iženpal* i *pelda*. U hrvatskoj znanosti o književnosti nalazimo pak nazive: *prilika*,¹⁷ *egzempl*, *primjer*, *pelda*,¹⁸ *prispodoba*,¹⁹ *gatka*,²⁰ *priča*.²¹ Najrašireniji je naziv *prilika* dok je naziv *pelda*, u značenju *exempluma* kao narativnog oblika, bio najpopularniji u kajkavskoj književnosti. *Egzempal*, *pelda*, *prilika* – to su bliskoznačnice jer imaju

¹⁵ Petrović 1989.

¹⁶ U ovom kontekstu vrijedi spomenuti i primjer čuvenoga dominikanca Vinka Fererskoga (1350.–1419.) koji u svojim propovijedima nedosljedno rabi nazive *egzempl*, *mirakul* i *similitudo* (Johnston 1996: 100).

¹⁷ U svojoj studiji Kekez (1989: 25) opisuje priliku kao važan dio propovijedi ističući kako se njome oblikuju argumenti, ali se i *začinja* sam tekst.

¹⁸ Pajur (2009, 2012) navodi kako su Ivan Belostenec i Juraj Habelić često koristili leksem *pelda* u svojim propovijedima.

¹⁹ *Prispodobama* ih, uz termine *prilika* i *pelda*, naziva Rudolf Strohal, najzaslužniji sakupljač i objavljivač hrvatskoglagoljskih egzempla (Zaradija Kiš 2009: 162–163). U radu o prevodenju riječi *parabola* Dragutin Hren (1924) smatra kako su nazivi *prispodoba*, *prilika* ili *spodoba* dobri prijevodi (tako parabolu u *Gazofilaciju* prevodi Ivan Belostenec), dok naziv *priča*, koji nalazi u prijevodima Vuka Karadžića, Đure Daničića, Franje Ivekovića i Josipa Stadlera, ne smatra dobrim izborom. Pri tome se osvrće na staroslavensku liturgijsku tradiciju u kojoj je potvrđena uporaba leksema *priča* na mjestu grč. *parabola*.

²⁰ Naziv *gatka*, odnosno *pripovijest*, za egzempl nalazimo u Milčetićevo (1904: 4) radu o egzemplu o rajskoj ptici u glagoljskim izvorima.

²¹ Mužinić, Ferber Bogdan i Zaradija Kiš 2012: 434.

isto temeljno značenje, no preuzete su iz tri jezika: hrvatskoga (*prilika*), latinskoga (*egzempl*) i mađarskoga, odnosno njemačkoga (*pelda*).

Uporaba leksema iz raznih jezika ili idoma nije novost u hrvatskoj starijoj književnosti. Često se javljaju kao kontaktni sinonimi ili kada se želi izbjeći suvišno ponavljanje određene riječi. Vješto baratanje bliskoznačnicama i istoznačnicama iz različitih idioma prilikom prevođenja tekstova odavno je prepoznato, no ono se uglavnom vezalo uz pitanja stilizacije tekstova. Odras je to sposobnosti prevoditelja/pisara da izbjegnu suvišna ponavljanja iste riječi, ali i da se kontaktnim sinonimima podcrtaju različiti valeri značenja. Pojava tuđica u starijim glagoljskim tekstovima najčešće se dvojako tumači: ili kao povezivanje s pojedinim mjestom nastanka ili kao posljedak *namjere* prevoditelja/kompilatora da se unošenjem riječi iz različitih idioma poveća prihvaćenost/razumljivost teksta na širem prostoru (Hercigonja 1983: 365–366; Damjanović 2014: 35; Radošević 2016: 247). Međutim, ovdje analiziramo upravo suprotnu uporabu, tj. postupak koji nije motiviran stilizacijom teksta, nego nastojanjem da se pokuša provesti dosljedno *terminološko obilježavanje*.²² Cilj je istražiti „podznačenjske” valere bliskoznačnica kako bi se utvrdio sam kontekst njihove uporabe. Pretpostavlja se kako ih je glagoljaški prevoditelj/kompilator očito svjesno rabio i želio njima nešto signalizirati; uporabom različitih izraza želio je usmjeriti pozornost publike i njezin emotivni odgovor. Postoji li među njima hijerarhija? U nekim rukopisima, kao što su *Disipuli* postoji.

²² Pritom valja ponoviti poznatu činjenicu kako je u srednjem vijeku žanrovska slika bila fluidna. Stoga je i proučavanje problematike *terminologije* u srednjovjekovnoj književnosti u pravom smislu riječi – problem. Naime, pojmovlje kojim teorija književnosti barata „kroje-no” je prema značajkama novovjeke književnosti i prema zasadama antičke tradicije, a srednji vijek se pokazuje zaista kao neka „sredina”, nešto između, pa je u nekim situacijama vrlo teško primijeniti postojeće termine na srednjovjekovne tekstove. Ne čudi stoga što se dosta često mora znatan dio prostora posvetiti tumačenju ili „opravdavanju” u vezi s upotrijebljenim terminima, konceptima, izrazima. To osobito vrijedi za hrvatskoglagoljsku književnost.

Nastojanje oko ujednačavanja teorijske terminologije ograničeno je ne samo današnjim stanjem znanosti o književnosti, već i zatamnjem u području srednjovjekovne porabe termina – bolje bi bilo reći, izraza, jer se teško može govoriti o uobličenom i dosljednom terminološkom sustavu. U nastojanju usustavljenja, pokušaja da se u taj „nered” unese „red, nužno se primjenjuju kategorije (kalupi, modeli) koje se također na neki način opiru podvođenju pod *jedan* zajednički nazivnik. Krug se zatvara; i mi smo, baš kao i srednjovjekovni autori, nedosljedni. A je li njima uopće bilo stalo do neke dosljednosti do koje je nama (zbog toga što pristupamo s aspekta znanosti) stalo i koju mi možemo/umijemo prepoznati?

2.1. Leksem *prilika*

Uvid u starije hrvatske leksikografske izvore pokazao je kako se latinska riječ *exemplum* najčešće prevodila leksemom *prilika*, te da je taj isti leksem još u 16. stoljeću imao široki spektar značenja. U Vran. (43) njime se prevode lat. leksemi *comparatio* (21), *effigies*, *exemplum* (33), *figura* (36), *imago*, *similitudo* (98), *simulacrum*, *statua*. U VitezH. (886–887) označava lat. *circumstantia*, *commoditas*, *exemplar*, *figura*, *idea*, *imago*, *occasio*, *parabola*, *species*, *specimen*, *tempus*, *documentum*. U Jamb. *prilika* se pojavljuje kao prijevod lat. *exemplo* (275), *effigies* (241), *figura* (307), *imago* (382), *parabolice* (666), *similiter* (922), a kod Bel. (424–425) *prilika* označuje prijevode riječi: *exemplo* (522), *exemplum*²³ (522), *figura* (564), *parabola* (865), *occasio* (833), *similitudo*, *allegoria* (67). U Mikalj. (336) se pojavljuje kao prijevod *similitudo*, *parabola*, *exemplum*, *imago*, *effigies*, *simulacrum*, *figura*, *species*, *exemplar*. Prema ARj leksem *prilika* u značenju ‘sličnost’ nalazimo kod Vran., Mikalj., Bella, Bel., u značenju ‘slika, kip’ kod Vran., Mikalj., Bella, Bel., Jamb., Volt. StuL, ‘poređenje’ u Vran. i Bele, ‘primjer’ u Vran., Mikalj., Bella, Bel., ‘priča’, odnosno parabola u Mikalj, Bella, Bel., Štul, ‘pripovijetka’ odnosno egzempl u Kol. (ARj XII: 29–32). Prevoditelj *Disipula*, razne je latinske riječi prevodio leksemom *prilika* nasljeđujući time hrvatsku književnu tradiciju koju je obilježila višeznačnost te riječi (*forma*, *similitudo*, *imago*, *comparatio*, *allegoria*). Na nju već dovoljno upućuje količina teksta koja joj je posvećena u ARj, ali i uvodno tumačenje riječi koje glasi: „Riječ *prilika* veoma se razgranala u svojim značenjima kao malo koja druga imenica u jeziku našem” (ARj XII: 28).

Iako tumačenje leksema *prilika* nije tema ovoga rada navest ćemo samo primjere u kojima se ona spominje u hrvatskom prijevodu promatranih zbirki propovijedi, a kao i kod Marulića²⁴ riječ pokriva cijeli niz značenja.

U kontekstu glagoljske propovjedne književnosti riječju *prilika* obilježavale su se različite retoričko-stilske figure (parabole, paradigme, usporedbe), ali i egzempl kao kratki narativni oblik što potvrđuju primjeri iz *Koluničeva*

²³ Uz lekseme *pelda*, *muštra*, *način*, *izgled*.

²⁴ Marulićev leksem *prilika* redovito se tumači kao usporedba, uz sinonimne ili srodne pojmove: slika, prilika, poredba, lik, oblik. *Prilika* je zapravo Marulićev ekvivalent za retoričku figuru, tj. ona je sinegdoha za figuru općenito. Više o značenjima leksema *prilika* v. Pšihistal (2008: 162–163).

zbornika,²⁵ senjskoga *Korizmenjaka* (Zaradija Kiš 2008: 71–72)²⁶ i *Blagdana-ra popa Andrije*.²⁷ Za razliku od navedenih glagoljskih zbirka propovijedi, u *Disipulima* se leksemom *prilika* nikada ne označava tipični srednjovjekovni kratki narativni egzempl, nego se u tom kontekstu sustavno upotrebljava latinizam *eksempl*. U ovoj se zbrici leksemom *prilika* prevode izrazi različita značenja kao što su: *in figura bestie* (v *priliku zvira*, B 8c), *representasium istius honoris* (*priliku toga pošten'ê*, D 197r), *assimilari* (*na priliku*, B 196c), *in signum* (*priliku toga*, B 196b), *comparabilis* (*prilikovano*, B 210b) i dr.

2.2. Leksem *pelda*

Leksem *pelda* stigao je u hrvatske tekstove iz mađarskoga jezika,²⁸ no izvorno je u mađarski ušao preko njemačkog (njem. *Bild* preko mađ. *pelda*). Mađarska riječ *példa* pokriva više značenja: to je čin, vladanje, osoba koju valja oponašati, to je poučno i moralno djelo, događaj, držanje.²⁹ U mađarskom je jeziku *példa* zasvjedočena u drugoj polovici 14. stoljeća, a izvedena je od srednjonjemačke riječi *bilde* (Hadrovics 1985: 409–411). U značenjima *uzor*, *primjer*, *parabola* nalazimo je u raznim tekstovima/žanrovima, a u značenju *slika* samo u rječnicima. Prema Páp. (285) leksemom *pelda* (*példa*) prevodio se lat. *exemplar*, *exemplum*, *typus*, *ein Mußter*, *Model*, *Form*, *Exempel*. U MIL (462) izraz *példa* upućuje na natuknicu *parabola*, koja je kratko definirana kao poučna priča. *Példa-beszéd* mađarski je prijevod za parabolu, ali i *proverbium* i *sentientia* u Páp. (285). Zanimljivo je da jedna mađarska kompilacija egzempla *Példák könyve* (doslovce: *Knjiga primjera*) iz 16. stoljeća, koja većinom okuplja one nastale iz pera Johanna Herolta, u nazivu i samoj zbrici koristi leksem *példa* u značenju kratkoga narativa. Osim toga, u prošlosti se lat. *exemplum* upravo prevodio tim leksemom, što potvrđuje Páp. (226).

Hungarizam *pelda*, kako navodi Skok (II: 632), u značenju 'primjer/kip/uzor' pojavljuje se u hrv.-kajk., slovenskome te u Lici. U Vran. (33) *pelda*³⁰ se

²⁵ *Kako e to is'to, imašb priliku od krala Davida*, Kol 13; *Četvrto znamen'e es'tb, v' komb morešb poz'nati, ako človikb more spasenb biti, i estb nailipla prilika, ka se more razmisliti*, Kol 122.

²⁶ Jedan se egzempl najavljuje riječima: *Čte se edna prilika čudna*.

²⁷ *Od' toga imamo priliku v' Tobii*, Blag 85v; *prilika č'te se od' nega*, Blag 37r.

²⁸ To je posljedak kulturnoga posuđivanja (Dürriegl 1988: 98).

²⁹ „1. Követendő cselekvés, magatartás, személy, közösség [...] 2. Tanulságul szolgáló tett, esemény, helyzet, személy” (MÉK, 1096).

³⁰ U istom rječniku tvorenica od riječi *pelda*, tj. *peldabeszéd* stoji kao mađarski prijevod lat. leksema *adagium*, *parabola*, *proverbium*.

pojavljuje samo kao mađarski prijevod lat. leksema *exemplum*, dok se na istom mjestu kao hrvatski prijevod pojavljuje *prilika*. Riječ se navodi u Habd. (O 8v), Bel. (345), Jamb.³¹ (275), VitezH.³² (738), VitezL³³ (168) i Miklošič (1886: 236). U VitezL *pelda* je prijevod za *documentum* (147), *exemplar/exemplum* (168) i *specimen* (421). U StuL. *pelda* (573) se navodi kao jedan od leksema kojim se prevode lat. riječi *figura*³⁴ i *imago*,³⁵ dok se pridjev *peldan*, uz pridjev *izgledan*, pojavljuje kao jedan od prijevoda leksema *exemplaris* i *exemplum* (528). U Habd. *peldom* se prevodi lat. *exemplum* i *forma*, a u istom se Habledićevu izvoru *prilika* (S 4v) koristi samo za prevodenje lat. *occasio*, *opportunitas* i *similitudo*. U Jamb. (275) kao prijevod lat. *exemplum* uz *pelda* pojavljuju se *način*, *prilika*, *spodoba*, a kao *exempel* samo *pelda*. Najširu uporabu riječi *pelda* nalazimo u Bel. (345) u kojem se njome prevodi lat. *exemplo*, *exemplum* (522),³⁶ *exemplar*,³⁷ *figura* (564),³⁸ *specimen* (1134), *spec-tamen*, *simulacrum* (1121), *typus* (1237), *authoritas*, *paradigma* (865). Osim toga, taj rječnik sadržava više tvorenica nastalih prema leksemu *pelda*: *pelden*, *peldorèzecz*, *peldújem*, *pelduványe*, *peldo kaza*, *peldo-kàzni*.³⁹ Bel. ne koristi *peldu* kao prijevod lat. leksema *parabola*, nego tu navodi lekseme *spodoba* i *prilika* (865), a za *similitudo* riječi *spodobnost*, *prilichnost* i *prikladnost* (1120). U slovenskom *pild*, odnosno *pelda*, označava figuru (Ahačić 2007: 296).

³¹ Pojavljuje se kao jedan od prijevoda leksema *exemplar*, uz *ogled*, *vidilo*, *način*, *prilika*, *spodoba*.

³² Prijevod lat. riječi *documentum*, *exemplar*, *specimen*.

³³ Ovdje se *pelda* navodi kao jedan od prijevoda lat. leksema *exemplar/exemplum*: *slika*, *prilika*, *priklad*, *spodoba*, *pelda*.

³⁴ Ostali leksemi koji se navode su: *slika*, *prilika*, *izobraženje*, *naličje*, *lice*, *prikaz*, *izgled*, *sličnost*, *prilichnost*, *prilikovanje* i dr.

³⁵ V. ARj (IX: 763).

³⁶ Uz *prilika*, *muštra*, *način*, *izgled*, *nauk*, *ugled*.

³⁷ Uz *prilika*, *muštra*, *izgled*, *kalup*

³⁸ Uz lekseme *prilika*, *spodoba*, *kip*, *obraz*.

³⁹ Bel. je najčešći izvor u tumačenju leksema *pelda* u RHKKJ (10: 4–5). Tamo se navodi u značenju *primjer*, *uzor*, *muštra*; *slika*, *kip*, *lik*, *izgled*.

2.3. Leksem *eksempl*

U starijim hrvatskim tekstovima nalazimo više izvedenica lat. leksema *exemplum*: *eženpal*, *ežempal*, *iženpal*, *eksemp(a)l*, *ezemplo*,⁴⁰ *egžemplum*⁴¹ (ARj III: 24, 38; Zaradija 2006: 243; RHKKJ 1: 537). Potvrde oblika *eksemp(a)l*, koji se pojavljuje u *Disipulima*, zasad nalazimo u nekim glagoljskim rukopisima (npr. u *Trakatastu o sedam smrtnih grijeha* u značenju primjera: *eksempal: edan vitez igraše ... eksempal: drugi vitez*, Kol 242; zatim u *Blagdanaru popa Andrije* u kojem se u značenju kratkog narativnog oblika izmjenjuje s leksemom *prilika*: *Eksempal čte se od nega*, Blag 6v, ali i *prilika č'te se od' nega*, Blag 37r),⁴² u Marulićevim djelima (*jeli tuj eksempal potriban*) te u više djela protestantske književnosti (u uvodu *Spovidi* gdje stoji: *ako vidiš va ovom zdola pisanom eksemplu* (Blažević Kezić 2019: 58.) i u predgovoru regensburškoj *Postili: eksemplom i naukom, ovi eksempal i nauk k' sardcu prijeli* (Lukežić 1996: 104–105). S obzirom na to da je u ARj (III: 24) opis navedenoga latinizma vrlo kratak, ne možemo zasad točnije tvrditi pojavljuje li se ovaj oblik latinizma i u drugim djelima. Vrijedi spomenuti da je leksem *eksempl* (uz *eksempel*) vrlo čest u slovenskoj protestantskoj književnosti, i to u djelima Jurja Dalmatina i Primoža Trubara (Stanonik 2007: 302; BSKJ 101). U slovenskom jeziku dio je širega pojma parabole ili priglike (prilike), 'uzorna riječ', odnosno 'uzor za etični način življenja' (Ahačič 2007: 293). *Eksempl*, inače jedan od retoričkih termina slovenskoga protestantizma, u tom se obliku i danas koristi u značenju lat. *exemplum*-a.

3. Analiza višeznačnosti leksema *exemplum*

3.1. Lat. *exemplum* kao narativni oblik

Exemplum se kao srednjovjekovni narativni oblik u *Disipulima* označava ili riječju *eksempel* i/ili samo sintagmom *čte se* uz koju može i ne mora biti dodana atribucija teksta. Upravo ovoj skupini pripadaju egzempli koji su u *Disipule* posredno, i to preko latinskoga predloška, uneseni iz poznatih zbirka: *Vitae Patrum*, *Dijaloga* Grgura Velikoga (†604.), *Alphabetum narrationum* Arnolda iz Liègea (†1308.), *Liber de Dono timoris* Humberta iz Romansa

⁴⁰ U ARj (III: 38) navodi se primjer iz djela Bartola Kašića (*kažući ezemplom od začetja*).

⁴¹ U ovom se obliku u značenju primjera nalazi u Vramčevoj *Postili: v vsem tebe daj peldu i egžemplum v dobro dele*.

⁴² U *Blagdanaru popa Andrije* unutar kratkih narativa najčešće se pojavljuju odlomci iz života svetaca, a najavljuju se izrazima *eksempal*, *prilika* i *čte se*.

(oko 1194.–1274./1277.), *Dialogus Miraculorum* Cezarija iz Heisterbacha (oko 1170. – oko 1240.), *Bonum Universale de Apibus* Tome iz Cantimpréa (1201.–1272.), *Speculum Historiale* Vincenta iz Beauvaisa (†1264.), *Zlatne legende* Jakova iz Varazzea (oko 1228.–1298.) i drugih izvora (Petrović 1977: 152–153). Propovjedni egzempl⁴³ pojavljuje se u funkciji dokazivanja, oslikavanja i poticaja unutar argumentacijskoga postupka u središnjem dijelu teksta te kao treći dio teksta u kojem se zaokružuje poruka propovijedi. Na kraju propovijedi o ufanju pojavljuje se kao najava kratkoga narativa, unesenoga iz zbirke *Dialogus Miraculorum*, čije čitanje tek slijedi:

Eksem'pal⁴⁴ čte se da b(og) dae pokorečim' se ki su dlgo zlo živili
(...) Čte se v Diêlogu Cezarie. Bil' e niki muž bogat' i velik' grišnik',
A 117d;

Naiposlii zamiri eks(empl)⁴⁵ od' imena Is(u)sova. Č'te se da,
B 180b.

Povezanost *eksempla* upravo s procesom čitanja možda najbolje pokazuje nekoliko primjera iz propovijedi *Na križevicu* u kojoj se svaki put netom prije iznošenja egzemplja naglašava kako se tekst „čita”: *Na to čt(e)mo ek(sempl); po tom eks(empl) čt(e) se eks(e)mpl; Oče čt(e) se eks(e)m(pl)*, B 157a–158a. Čak i na mjestima na kojima je naracija svedena na svega jednu rečenicu, kao što je slučaj u propovijedi *Dominica secunda post octavas pasche* o tome kako su u prošlosti ljudi dulje živjeli, prevoditelj rabi latinizam *eksempl*. S obzirom na to da se *exemplum* nalazi na samom kraju sermona, inače mjestu koje je u *Disipulima* predviđeno za kratke narativne oblike, između ostaloga i Marijine mirakule,⁴⁶ te da se rečenica odnosi na parafrazu izvorno duljeg teksta, prevoditelj se oba puta odlučuje za *eksempl*. Potvrda je to kako je taj latinizam prije svega vezan za narativnu formu, tj. riječ je o narativnom primjeru kojim se najčešće najavljuje čitanje ili se podsjeća na već poznati pročitani (odslušani) sadržaj.

⁴³ Pitanjem *exemplum*-a bavi se više hrvatskih istraživača: Darko Novaković 1987; Andrea Zlatar 2001; Neven Jovanović 2011; Gorana Stepanić 2001; Irena Bratičević 2016; Antonija Zaradija-Kiš 2006, 2008, 2008b, 2010, 2012, 2014; Marija-Ana Dürrigl 2002; Andrea Radošević 2016b (v. Radošević 2019).

⁴⁴ *Exemplum quod Deus (...) Legitur in dialogo Caesarii*, SD 463.

⁴⁵ *Nota exemplum de illo nomine Iesus. Legitur*, SD 71.

⁴⁶ Više o odnosu mirakula i egzemplja kao poučnih kratkih narativa v. Polkowski 2016.

Na to eks(e)m(pl)⁴⁷ *Nika divica tancaûci pala e mrtva ka ni mislila um'riti nego tan'cati*. Drugi eks(empl) çt(e) se⁴⁸ *niki piênac' držal' e pehar v ruki i okolo ga e obraçal gov(o)reçi ki ga ne popie tri plaça i tako e mrtav' pal a tovariši su pobigli od str(a)ha*, B 39c.

3.2. Lat. *exemplum* kao retorička figura

Lat. *exemplum* u značenju retoričke figure prevodi se kao *prilika*, *eksempl*, a katkad i kao *pelda*.

U sljedećem primjeru koji se temelji na analogiji između komentara Knjige Postanka i prirodnog svijeta, odnosno između tzv. *moralia* i *naturalia*,⁴⁹ lat. *exemplum* prevodi se kao *eksempl* i *prilika*. Interpretativni dio ove usporedbe kojim se eksplicitno izražava analogija vjerojatno je utjecao na odabir latinizma *eksempl* u *Disipulu B*. S druge strane, u *Disipulu A* naglasak je stavljen na samu retoričku figuru, tj. *na priliku od' vrutka i potočca*. U ovoj propovijedi *exemplum* se pojavljuje kao pojednostavnjeno objašnjenje netom iznesenog citata (*confirmatio*) unutar argumentacijskog postupka. *Exemplum* ovdje nije izravan dokaz, nego figura koja približuje i pojašnjava, ilustrira, oživljuje navod crkvenog pisca uspoređujući ga sa svakodnevnim primjerom iz prirode.

Prvi e(st) po En(e)r(i)ku od Asie v'rh' En(e)z(i)s zač' nih' natura e bila e blizu Adamu plemenitu mužu od' b(og)a stvorenu da mi smo začeti od' slabe is'tlen'ne pos'tave i vr'hu toga prodžili smo se od' začetiê našego to e(st) od Adama. Prilika od' vrut'ka i potočca⁵⁰ ere koliko e potočac' bliže studen'cu toliko e voda friš'çiê da v' studen'ci naif'riš'çiê, A 53v–54r // Eks(e)m(pl) od' studen'ca i potočca negova ere koliko e s'tudenac bliže potočcu toliko e voda frič'çiê a v' studen'ci bolša, B 37d

Latinizam *eksempl* u značenju retoričke figure pojavljuje se gotovo isključivo onda ako ona sadržava uvjetno rečeno minimalna narativna obilježja, odnosno ako *exemplum* prati interpretacija narativa: biblijske pa-

⁴⁷ *Exemplum habemus in invencula quae in chorea cecidit (...)*, SD 231.

⁴⁸ *Aliud exemplum de bibulo (...)*, SD 231.

⁴⁹ Upravo takve usporedbe preporučuju se primjerice u djelu *Rhetorica nova* (3.1.1.) katalonskoga pisca i teologa Ramona Llulla (1232.–1316.) (Johnston 1996: 108).

⁵⁰ (...) *Exemplum de fonte et rivulo eius (...)*, SD 228.

rabole, analogije iz prirode i sl. Upravo ova, makar i povremena uporaba navedenog latinizma, upućuje kako je prevoditelj riječ *eksempl* vezao uz narativne oblike neovisno o tome je li se njihova narativnost ocrtavala u prepričavanjima ili dodanim objašnjenjima (*explicatio*). Drugim riječima, prevoditelju je upravo obilježje narativnosti bilo ključno pri prevođenju lat. riječi *exemplum* latinizmom *eksempl*.

Znatno rjeđe u svojstvu retoričke figure na sličnim mjestima na kojim se provode određene analogije sa stvarnošću nalazimo i hungarizam *pelda*. Navest ćemo primjer iz drugoga dijela propovijedi o lakšim (*prihodnim*) grijesima u kojim se navodi njihovih *sedam škoda*, pri čemu se druga škoda uspoređuje s *peldom* zamračenja neke pojave ili slike. Stupanj zamračenja slike analogan je stupnju grešnosti duše: od neznatnog zatamnjenja pa sve do potpunog crnila, tj. od sitnoga pa sve do teškoga smrtnoga grijeha. Osim toga, vjerodostojnost *pelde* dodatno se oznažuje navodima dvojice crkvenih otaca (Grgura Velikoga i Augustina).

Druga e(st) da dušu oskvrnûe i stavi se na to pel'da⁵¹ kada se niki kip' počrni ki e pisan' da se ne more vidêti, a drugi se poš'kuri da se ne more poznati. Vrh u toga Grg(u)r gov(o)ri: prihod'ni poš'kuri a sem'rtni poč'rni. Oče Avgu(stin) gov(o)ri od života h(rst)ên'na d(u)ša ka v' grihu prebiva črniê e od' kav'rana, A 99a

3.3. Lat. *exemplum* kao biblijska parabola

Lat. *exemplum* koji se nalazio na mjestu biblijskih parabola,⁵² u *Disipulima* se najčešće prevodio leksemom *eksempl*. Naime, zbog ipak očuvane minimalne narativnosti na ove se parabole gledalo kao na biblijske narativne egzemple koji su se u propovijedi unosili prema analogiji s određenom tvrdnjom. Oni su katkad uključivali i interpretacijske dijelove koji su recipiente usmjeravali na ispravno čitanje. Ako je spominjanje biblijskih imena podsjećalo na parabolu, na svojevrsni dobropoznati hipotekst, pa čak i ako se radilo o izrazu od svega nekoliko riječi, na tim se mjestima nerijetko posezalo za leksemom *eksempl*. I dok neki istraživači negoduju kada se biblijske parabole opisuju kao egzempli, Tucker s druge strane napominje da je u prošlosti određivanje parabole kao egzempla bilo donekle smatrano

⁵¹ (...) *Et ponatur tale exemplum* (...), SD 417.

⁵² U starijim tekstovima kao hrvatski prijevodi za parabolu pojavljivale su se riječi *prilika*, *priča*, kod Marulića *pričač* (Pšihistal 2001: 143).

poželjnim. Naime, prema antičkim retoričkim traktatima, takva je klasifikacija bila primana širokih ruku jer je egzempl kao retorički alat bio visoko cijenjen (Tucker 1998: 39). Osobito su omiljene bile parabole iz Lukina evanđelja kao što su parabola o farizeju, bogatašu i sl., ali i neke starozavjetne poput one o Datanu i Abironu iz Knjige Brojeva.⁵³ Obje parabole iz Lukina evanđelja koje nalazimo u *Disipulima* (*eksempl od epulona, eksempl od pariseê*), prema Jülicherovoj⁵⁴ klasifikaciji pripadaju egzemplarnim pričama (njem. *Beispiel Erzählungen*).

Drugo vsaki bude daval račun od sega svitnega blaga kako e stratil do naimanega (...) Čte se eks(e)m(pl) od epulona.⁵⁵ Piše se po Luki na 16 k(a)p(itu)l da biše niki bogatac ki živiše obil'no i ob'lačaše se v pur'piru i va uson i pr(o)č(aê). Ov'di se ne s'pomina da bi bil ožurni'k ili raz'boinik' nego da bl(a)go svoje z'lo strati i da ubogomu Lazaru ni pomogal'. Zato bi pokopan' v pak'li, A 8d

Starozavjetna parabola o Juditi u 3. dijelu sermona na 3. nedjelju došćašća pojavljuje se kao drugi dokaz (*confirmatio*) prve od ukupno pet dobrota koje donosi *oštra svita*. Judita je ovdje izdvojeni primjer biblijske osobe, koji se pojavljuje neposredno prije poopćenih iskaza o skromnosti u odijevanju koji se temelje na trima citatima crkvenih pisaca: Bernarda iz Clairvauxa, Ciprijana i Grgura Velikoga. Argumentacijski postupak ovdje polazi od pojedinačnog prema općem, tj. od psalamskoga iskaza u prvom licu jednine koji je stilski obilježen uporabom riječi 'az' kao hrvatskoga crkvenoslavenskoga oblika zamjenice prvog lica jednine, preko Juditina primjera skromnosti pa sve do općeg načela. Kao što vidimo u sljedećem primjeru najave biblijskih parabola katkad su se sastojale samo od izraza „čte se” i imena njezina središnjega protagonista, u ovom slučaju Judite (*Čte se od Iûdite*).

⁵³ Riječ je o paraboli koja u čuvenom ispovjednom priručniku *Summa confessionis* talijanskoga biskupa Antonina Pierozzija (1389.–1459.), poznatoga i kao Antonino iz Firenze, točnije u poglavlju o omraženom grijehu oholosti (gordosti), zauzima visoko 3. mjesto u skupini sastavljenoj od 12 odabranih biblijskih parabola (Howard 2010: 43).

⁵⁴ Parabole iz Lukina evanđelja prema Jülicherovoj podjeli dijelimo na: usporedbe (*Gleichnisse*), parabole (*Parabeln*) i egzemplarne priče (*Beispiel Erzählungen*). (prema Tucker 1998: 16).

⁵⁵ (...) *Exemplum de epulone, ut habetur Lucae 16.* (...), SD 10.

Na to e z'nati da svita oš'tra prnaša 5 dobrot. Naiprvo zlobu pl'ti ugašue.

Ps(ala)m govori az' že v'negda oni ogavie tvorahu oblačah' se va vritiče.

Čte se eks(e)m(pl) od Iûdite⁵⁶ v'dovice ka e nosila cilicii va d'ne i v noči za kaš'tigati t(ê)lo svoe da meh'ka svita v'zbuê grihe pltene, A 11d // Čte se od Iûdite ka e nosila va d'ne i v' noči cilicii za kaš'tigati t(ê)lo s'voe da meh'ka s'vita v'zbuê grihe pl'tene, B 7b

3.4. Lat. *exemplum* kao paradigmatski primjer

Kada se lat. *exemplum* pojavljuje u značenju *paradigmatskog primjera* tada ga najčešće prevodi riječju *pelda*, iako je zabilježen i manji broj primjera uporabe leksema *prilika* i *eksempl*. U tome je dosljedan čak i ako se u lat. tekstu riječ *exemplum* u kratkom odlomku pojavljuje i po desetak puta, primjerice u sermonu o suživotu dobrih i zlih ljudi. Prema načelu upozoriti/osvijetliti naš je glagoljaš osvjetljavao modele imitacije, ali nije zaobilazio niti modele izbjegavanja (*pelde dobrih i pelde zlih*) (Van der Blom 2010: 68). Takve modele za ispravno ponašanje Rudolf Bultmann⁵⁷ naziva egzemplarnim narativom. Pojam egzemplarne priče, koji John Dominic Crossan razvija prema Bultmannu, ne sadržava u sebi nikakav figurativni element, nego samo nudi modele koje treba oponašati ili izbjegavati (v. Crossan 1972; Tucker 1988: 154, 170).

Paradigmatski primjeri dijelom bi se mogli opisati i kao historijski egzempli, onako kako ih deфинira Van der Blom govoreći da je riječ o referenci na pojedinca ili događaj iz prošlosti koji treba biti moralno-didaktični model uzornog ponašanja (Van der Blom 2010: 68; Hilder 2015: 95). Upravo su te povijesne reference imale funkciju moralno-didaktičnih vodiča u ponašanju jer su recipijente poticale na oponašanje velikih djela predaka (Van der Blom 2010: 67–68). Lat. *exemplum* prevodi se kao *pelda* uglavnom

⁵⁶ (...) *Exemplum de Iudith vidua* (...), SD 25.

⁵⁷ Bultmann (1921) razlikuje egzempl (paradigmu) i egzemplarni narativ. „The exempla narratives are not paradigmata (exempla) that serve to illustrate or make vivid some thought; rather, the example narratives serve to provide Beispiele (examples), which he equates with models for the right conduct” (v. Tucker 1998: 154) (Egzemplarni narativi nisu paradigme (egzempli) koji služe ilustraciji ili oživljavanju neke misli; egzemplarni narativi služe za pružanje primjera koje on (op. a. Bultmann) izjednačuje s modelima za ispravno ponašanje.

kada je riječ o nekom paradigmatском primjeru (uzoru) najčeće vezanom za određene moralne vrijednosti, točnije uz modele poželjnoga kršćanskog ponašanja. *Pelde* su dijelom paradigme u aristotelovskom shvaćanju s obzirom da se odnose na historijski potvrđene događaje i osobe. Odnosno, najbliže su onome što kod Marulića poznajemo kao ‘*exempla sanctorum*’⁵⁸ te ih nerijetko susrećemo upravo u sermonima *de sanctis*. Da se upravo leksem *pelda* povezuje s temeljnim kršćanskim vrijednostima i njegovanjima vrlina pokazuje prvi dio propovijedi na sv. Mariju Magdalenu, inače omiljenu biblijsku ličnost dominikanskih propovjednika. Ovdje se čak četiri puta spominje riječ *pelda*, tj. ona se ne izmjenjuje s drugim leksemima koje je prevoditelj poznao (*prilika, eksempl*). Ona je uzor (*paradigma*) svim recipientima, a tu svoju značajku temelji na *peldi pokore*. *Pelde* su uzori koje treba oponašati, tj. one su paradigme (primjeri) kreposti i vrlina: *pelda ponzinosti, pelda strplen’ja*.

V prvom d(ê)lu M(a)rê M(a)gd(a)l(ena) imela e 7 dos(toênstvi). Prvo e(st) ere dana e v’ peldu vs(e)m griš’nikom k(a)ko M(a)rê d(ê)va v’ peldu nekrivosti ere deva putas’ta ka pelata v život’ večni nekrivost’ i pokorna. Zato nam’ e b(og) dal dvi M(a)rrii ednu v peldu nevinnos’ti a drugu M(a)rû Magd(a)l(enu) v peldu pokore⁵⁹ ere e učinila pravu pokoru i čim e bila b(og)a uridila tim’ mu e zadovolno učinila, B 147a

U leksemu *pelda* isprepleću se zapravo dvije od tri vrste dokazivanja *exempla* i *auctoritas*, pri čemu se *auctoritas* ostvaruje u dostojanstvu i veličini, odnosno moralnome autoritetu biblijske ili svetačke osobe. Osim toga, i *auctoritas* i *paradigma* dva su značenja uz koja Belostenec veže riječ *pelda*. U sljedećim dvama primjerima vidimo kako se u propovijedi o djelima milosrđa kao paradigma pojavljuje sv. Elizabeta (*Zato bogate žene imaû presti i odivati uboge a peldu*⁶⁰ imaû od b(la)ž(e)(e)ne El(i)z(a)b(e)ti ka e prela s svoimi divicami činila e sukne ubogim, B 51c), a u onoj o djevicama izdvaja se poniznost Djevice Marije (*Zato zaručenica H(rst)ova ima biti*

⁵⁸ Upravo se izrazom *pelde svetih* prevodi *exempla sanctorum* u jednom od citata Izidora Seviljskoga (†636): *Na to Izidor od Viš’nega dobra gov(o)ri ka obračeniû zalih vele prude pelde s(ve)tih, A 44d* prema lat. *exempla sanctorum*, SD 115.

⁵⁹ (...) *exemplum ipsis peccatoribus* (...) *exemplum innocentiae* (...) *exemplum innocentiae* (...) *exemplum poenitentiae*, SD/SS 88.

⁶⁰ (...) *exemplo beatae Elisabeth* (...), SD 338.

poniz'na po pel'di M(a)rie⁶¹ ka gov(o)ri êko prizre g(ospod) na smerenie rabi-ne svoje, B 212b).

Razmjeri vezanja *pelda* uz obrasce ponašanja do izražaja dolazi pogotovo u propovijedi o suživotu dobrih i zlih ljudi. U sljedećem primjeru vidimo kako prevoditelj *peldu* ne zamjenjuje niti s *prilikom* niti s *eksempлом*. Ponavljanjem leksema *pelda* podcrtava se analogija između propovjednikova tumačenja, citata te primjera iz prirode i svakodnevice. *Zle pelde* tako metonimijski označavaju sva zla ponašanja, općenito sve neispravnosti.

T(a)ko duhovno vs(a)ki č(lovê)k ima dati dobru pel'du iskrnemu v koi pobol'sha se i B(og) počtue se i ki to čini prostira rizi svoje (...) I to e B(og)u vele prieto dati lûdem dobru pel'du i tako e sebi vele zasluženno. Na to Cez(a)rii kolikim' pel'du istinne poniz'nosti s'kažeš' s' tolikimi večne maz'de primesš' (...) Pita se zač' e toliko zlih lûdi na s(ve)ti Odgov(o)r se da cića zlih' pel'di ere od' vola staroga uči se mladi orati, tako mladi uče se zlu i prevratnu živ'len'û od starih' ere edan drugoga otrue po z'li pel'di zač' k(a)ko ug'len'e vžiže se meû sobu t(a)ko pelde zalih'⁶², B 195d

Kada se *exemplum* odnosi na nešto općenito, na učenje, kada se njime podrazumijeva sadržaj u širem značenju tada se također pojavljuje leksem *pelda*. Od sva tri leksema u *Disipulima* upravo *pelda* označuje daleko najšira generalizirana značenja kojim se sintetiziraju razna učenja. U propovijedi na prvu korizmu nedjelju nalazimo ga u prvoj rečenici koja slijedi nakon uvodnoga biblijskog citata (thema): *H(rst) pos'til' e nam' v peldu i v nauk*,⁶³ B 30a. Zanimljivo je da se ovdje Isusove parabole ne prevode kao *eksemplici*, nego kao *pelde*. Naime, s obzirom da se ne navode pojedinačne parabole, nego se općenito aludira na Isusovo poučavanje u parabolama, prevoditelj se odlučio za leksem *pelda* koji ovdje funkcionira kao pojam širega značenja. Da je prevoditelj pod *peldom* zaista podrazumijevao skup poučnog sadržaja govori i sljedeći primjer: *Na to čte se v' zrcali od' peldi eks(e)m(pl)*, A 96d, prema lat. *Unde legitur in speculo exemplorum*, SD 411.

Pelda kao paradigma (obrazac) katkad se ističe već u uvodnim dijelovima sermona, neposredno nakon biblijske perikope, kao što je slučaj u

⁶¹ (...) *debet habere humilitatem exemplo Mariae* (...), SD 589.

⁶² (...) *bonum exemplum praeberere proximo suo* (...) *bonum exemplum* (...) *exemplum verae humilitatis* (...) *malum exemplum* (...) *mala exempla* (...) *malum exemplum*, SD 232.

⁶³ *Christus ieiunavit nobis in exemplum et doctrinam*, SD 144.

uvodu propovijedi o poštovanju redovnika: *Idite i pokazite se ereom'. Luka na 17. V tom' (evan)j(e)l(ie) da H(rst) gubave po očišćen'û k ereom poslal' dal' e n(a)m peldu počtovati redovnike,*⁶⁴ B 85d.

Peldom se u *Disipulima* često označuju primjeri pojedinaca iz Svetoga pisma, koji nisu moralni autoriteti u punom smislu riječi, ali čiji postupci služe za podučavanje recipijenata. Tako se primjerice preporučuje da se carinikov način obraćanja Bogu prihvati kao ispravan model u svakodnevним molitvama. Iako se u *Disipulima*, kao ni u latinskome izvorniku, izrijeком ne navodi samo podrijetlo carinikova (*mitarova*) iskaza, a riječ je o citatu iz Lk 18,13, upravo izbor leksema *pelda* upućuje da iza riječi stoji određeni autoritet, u ovom slučaju Novi zavjet: *V tretom d(e)lu znati e da grihi prihodni po ž(=8) z(a)koni odpućaû se (...)* *Drugo po devotnoi bien'û v' prsi po peldi mitara*⁶⁵ *ki biûći se rekal' e: „B(ož)e milost(i)v budi mani grišniku.”*, B 84d–85a.

Prevoditeljeva jasna distinkcija između *pelde* i *eksempla*, odnosno između sadržaja i forme tijekom prevođenja lat. *exempluma* možda najzornije prikazuje sljedeći primjer iz propovijedi na Duhove. Tijekom parafraziranja lat. rečenice prevoditelj je *exemplum* razdvojio na *peldu* koja označava učenje (primjer) i *eksempl* (narativni oblik) koji slijedi nakon iznesenog stajališta. *Pelda* se zapravo odnosi na sadržaj: model oponašanja/izbjegavanja, određeno učenje ili primjer, dok s druge strane *eksempl* najavljuje početak kratkoga narativa: *i ta pelda more se reći k slovu b(o)žû po m(i)losti se duha s(ve)ta. Eks(e)mpl. Bil' e niki vitez'*,⁶⁶ B 191d. Prevoditeljevo podcrtavanje razlike između *pelde* i *eksempla* pokazuje sljedeći primjer s kraja propovijedi na Božić u kojem se na mjestu lat. *exemplum*, a koji se odnosi na paradigmatički primjer pozniznosti i skromnosti, prvo pojavljuje *pelda*, a *eksempl* nalazimo neposredno uoči čitanja narativnoga oblika.

Šes'to potribuû mehku pos'telû a ta e dite v' êsle na seno pos'tavila a to e vse trpela da bi se lûdi sramovali oholi biti i dala nam'e peldu smereniê i poniznosti v' svitah ne nositi se oholo i b(og)u ne sagra(e)š(i)t Naiposlil zamiri eks(e)mp(l)⁶⁷ *Čte se*, A 20a.

⁶⁴ (...) *dat nobis exemplum honorandi sacerdotes*, SD 420.

⁶⁵ (...) *exemplo publicani* (...), SD 418.

⁶⁶ *Exemplum de gratia Spiritus Sancti et quomodo verbum Dei illuminat animam, et ab aeterna morte liberat. Quidam miles*, SD 266.

⁶⁷ *Ut exemplum humilitatis nobis daret* (...) *Ultimo nota exemplum de infantia Christi*, SD 43.

Kolebanje oko izbora leksema *eksempl* i *pelda* uočava se katkad u onim odlomcima u kojima se tumači *pelda* određenog uzora. Tako je paradigmatski primjer Isusa Krista pri tumačenju oprosta neprijatelju, a koji se temelji na kratkoj parafrazi biblijskoga teksta, u jednom *Disipulu* preveden kao *eksempl*, a u drugom kao *pelda*. Ovo pokazuje povremeno razilažanje kod prevođenja paradigmatskih primjera utemeljenih na kratkoj naraciji: tako se katkad pri prevođenju polazi od narativnosti (*eksempl*), a katkad od paradigmatičnosti (*pelda*).

Drugo odpus'titi i lûbiti nepriêt(e)le imaš tako da ti ne bi otel biti maćen' po drugih. Po eks(e)m(pli) Is(u)h(rsto)vi⁶⁸ koga krivicu otihi uč(e)nici otihi mas'titi. Odg(o)vor(i)l e nim karaûći nih' ne znate koga duha es'te s(i)n č(lovê)č(a)ski ni prišal' duš pogubiti da sp(a)s(i)ti, A 123d //

Drugo odpustit i lûbiti imamo nepriêtele t(a)ko da se ne mastii po drugih' po pel'di H(rsto)vi za koga se otihi uč(e)n(i)ki mastiti gov(o)r(e)çi nim' ne znate li da s(i)n č(lovê)č(a)ski ni prišal d(u)šu pogubiti nego sp(a)s(i)ti, B 107b.

Sljedeći primjer pokazuje kako na nekim mjestima nailazimo na razmimoilaženja u uporabi leksema *pelda* i *prilika*⁶⁹ (lat. *exemplo* kao *primjer, ilustracija, paradigma*), a kada se radi o paradigmatskim primjerima.

Drugo d(a)n(a)šni d(a)n ima se čas'tno i devoto č(a)stiti na priliku sreteniê H(rsto)va⁷⁰ na cvit'nicu od' pl'ka kada e jiz'dil' v' Erusolim', B 195c //Drugo d(a)n(a)šni bl(a)gd(a)n častno i devoto ima se ob'služevati na peldu sreteniê H(rsto)va na c'vit'nicu od plka kada e jizdil v' Er(u)s(o)l(i)m, C 136r

Hungarizmom⁷¹ *pelda* u *Disipulima* su se uglavnom prevodili paradigmatički primjeri, pogotovo uz kreposti i vrline svetaca u sermonima *de*

⁶⁸ (...) *Exemplo Christi cuius iniuriam cum discipuli* (...), SD 487.

⁶⁹ U ovom se značenju u mnogim djelima starije književnosti pojavljuje upravo riječ *prilika*: *vzimljući priliku od matere Hristove* (Kol, 66b); *Na to nas uči Isus svoju priliku* (Naručnik, 101a), *priliku posluha skazao jesi* (Bandulavić, 150b), *priliku vernosti pustimo* (Vitezović, Odi-ljenje, 35); *koji nam daju zlu priliku* (Banovac, Pred., 13). Prema ARj (XII: 32).

⁷⁰ (...) *exemplo occursus et honors Christo*, SD 292.

⁷¹ To nije jedini hungarizam, odnosno germanizam u *Disipulima*. Također u *Disipulima* ne nalazimo tvorenice od riječi *pelda*.

sanctis. Upravo ta uporaba, uz gotovo dosljedno razlikovanje *exempluma* kao narativnog oblika od *exempluma* kao retoričke figure, ono je što izdvaja *Disipule* iz konteksta hrvatske srednjovjekovne propovjedne književnosti. Naime, u *Blagdanaru popa Andrije* koji sadržava razne svetačke sermone, njihove se kreposti i vrline redovito pojavljuju uz riječ *prilika*, koja istodobno označava i kratke narativne oblike (najčešće unesene iz hagiografskih tekstova), tj. njihovi paradigmatički primjeri navode se kao prilike: *Tako i mi nih' prilikom' imamo se boriti protivu grihom' i napastem' देंवlim'*, Blag 90r. Iako je paradigmatičke primjere prevodio svim trim leksemima, veliku prevlast ovdje ima upravo hungarizam *pelda*. Dok je s jedne strane prevoditelj, što potvrđuju navedeni primjeri, pokazao kako je leksem *prilika* smatrao prikladnim za označavanje raznih latinskih leksema, na mjestima na kojima se *exemplum* veže uz određene moralne autoritete, gotovo je redovito posezao isključivo za leksemom *pelda*.

3.5. Sintetski pogled na uporabu leksema *eksempla/pelda/prilika*

U prevoditeljevu odnosu prema lat. leksemu *exemplum* ocrta se distinkcija između *exempluma* koji se odnosi na egzemplarne narativne forme i *similitudo* koji se odnosi na deskriptivna i atemporalna uspoređivanja. Ako se leksem pojavljuje kao najava kratkoga narativnog oblika tada se isključivo koristi latinizam *eksempl*. Možda najzorniji primjer nalazimo u kratkom odlomku jedne propovijedi u kojem se lat. *exemplum* tijekom tumačenja poniznosti Djevice Marije prevodi svim trima leksemima. U najavi teme koja se u njemu obrađuje prvo se pojavljuje leksem *pelda* (*ciča pelde*⁷² *poniznosti*, C 139v), i to u značenju paradigmatičkoga modela. Suprotstavljajući Marijine poniznosti i oholosti brojnih žena, nerijetko sklonih raznim čaranjima, zaključuje se unosom kratkoga narativa koji se najavljuje latinizmom *eksempl*: *Ot toga se č'te eksempl*.⁷³ *Bil' e niki negromant ki se e bil obratil na veru*, C 140r. U tome se pak narativu Evin primjer prevodi riječju *prilika*: *Na to e prilika Eva e*.⁷⁴ Paradigma poniznosti označena je leksemom *pelda*, kratki narativ latinizmom *eksempl* povezanim s glagolom „čte se” te leksemom *prilika* koja se pojavljuje u svojstvu retoričke figure. Ako bi se stoga pokušalo usustaviti promatrani materijal iz *Disipula*, može se ponuditi sljedeće tumačenje. U promatranoj zbirci izrazi *eksempl*, *prilika* i *pelda* ne koriste se

⁷² *Secundo propter exemplum humilitatis*, SD/SS 28.

⁷³ *Et de hoc quare exemplum in promptuario*, SD/SS 29.

⁷⁴ (...) *exemplo Evae* (...), SD/P 172.

uvijek u istim okolnostima, već se rabe za različite značenjske valere. Korištenjem leksema iz različitih idioma za latinski *exemplum* prevoditelj je pokazao kako razlikuje višestruko značenje te riječi.

Pelda je uglavnom paradigmatiski primjer, tj. model oponašanja ili izbjegavanja onoga što je grešno, neprihvatljivo, samo katkad označava retoričku figuru. Leksem *pelda* aludira na metonimijski izraz koji označava neko više, općeprihvaćeno učenje (Isusova *pelda* kao *imitatio Christi*), *pelda* zlih ili dobrih kao svojevrsna sinteza osnovnih zapovijedi i traktata. Ovim leksemom bila je obuhvaćena sadržajna komponenta nekoga primjera. Značenje koje ima u *Disipulima* podudara s dvama navedenim značenjima koja navodi Bel.: *auctoritas* i *paradigma*.

Prilika se najčešće odnosi na retoričku figuru (najčešće usporedbu), samo se katkad pojavljuje u značenju paradigmatškoga primjera. *Prilika* je, iako rijetko, primjer (paradigma) iza koje ne stoji određeni *auctoritas*. Riječju *prilika* uglavnom se provodilo demonstriranje i prisposobljavanje. Pokazatelj je toga i širok spektar značenja toga pojma kojim se također prevode riječi *figura*, *ilustrando* i sl.

Leksem *eksempl* u *Disipulima* u svijest priziva postojane narativa koji se ili izlaže ili se na njega podsjeća kraticom, svojevrsnom ligaturom pri čemu se u naslovu pojavljuju njegovi uvjetno rečeno protagonisti: katkad je riječ o osobama iz biblijskih parabola, a katkad o poznatim pojavama iz prirodnog svijeta. Možemo zaključno reći da taj latinizam pokriva pojam srednjovjekovnoga kratkoga narativnog oblika, usporedbe i biblijskih parabola. Načelom narativnosti, čak i one minimalizirane, kondenzirane prevoditelj/kompilator vodio se kada je prevodio lat. riječ *exemplum*.⁷⁵ Već sama pojava ove riječi naznačava da se nešto čita, slijedi prepričavanje ili tumačenje. Drugim riječima, ili se aludira na događaje iz Biblije pri čemu se navode samo oni dijelovi usko povezani s temom propovijedi ili se tumači neka usporedba, tj. eksplicitno se iznosi moralno značenje i povezanost s prethodnom točkom ili učenjem. Upravo je narativnost temeljno razlikovno obilježje prema kojem se vršilo odabiranje termina, no granica se nije postavljala samo između kratkoga narativa i retoričke figure, nego između svih egzemplarnih oblika s obilježjem narativnosti i onih u kojima to obilježje izostaje.

⁷⁵ Vrijedno je spomenuti kako se u jednom srednjovjekovnom glosariju izjednačuju pojmovi *exemplum* i naracija – *exemplum narrare*. No, iako ovo nije često leksikografsko značenje čini se da je u crkvenom kontekstu naracija bila osnovna prepoznatljiva značajka *exemplum*-a (Lyons 1989: 11).

4. Zaključak

Istraživanje odnosa prema višeznačnosti lat. pojma *exemplum* u glagoljskim *Disipulima* pokazalo je kako se prevoditelj/kompilator vodio nekolikim načelima pri izboru blisko značnica iz triju idioma. Riječ je o latinizmu *eksempl*, hungarizmu *pelda* i hrvatskom leksemu *prilika*. U hrvatskom prijevodu utvrđena je određena dosljednost u njihovu odabiru. Prvo, leksem *eksempl* u ovdje promatranom izvoru redovito se pojavljuje na mjestu tipičnoga srednjovjekovnoga kratkoga narativnog oblika, dakle tim se izrazom signalizira barem rudimentarno pripovijedanje. Odnosno, propovjedni egzempl (tzv. *sermon exempla*) ovdje se isključivo označuje leksemom *eksempl*, katkad izrazom kojim se naglašava da se nešto čita: *čte se*. Drugo, istim se latinizmom označuju i biblijske parabole. Naime, ako je određeni dio teksta zahvaćen leksemom *exemplum* odavao najmanje naznake narativnosti, glagoljaš je odabirao latinizam *eksempl*. Ovdje pod narativnošću ubrajamo i razna objašnjenja, kao i vrlo sažete rečenice iz biblijskih parabola. Samim time pojava riječi *eksempl* potiče da se iz pamćenja posegne za nekim poznatim narativom; *eksempl* se čita, ali se i pamti. Treće, *exemplum* koji se odnosi na pojedinu retoričku figuru najčešće se prevodi kao *prilika*, samo iznimno kao *eksempl* i *pelda*. *Prilika* se osim toga pojavljuje i na raznim drugim mjestima kao prijevod drugih latinskih riječi i retoričkih figura. Valja naglasiti da, iako leksem *prilika* pokriva razna značenja, za razliku od drugih glagoljskih propovijedi, u promatranjoj se zbirci njime nikada ne označava srednjovjekovni narativni egzempl. Četvrto, ako je *exemplum* označavao paradigmatički primjer, tada se najčešće pojavljuje hungarizam *pelda*, uz napomenu kako u prijevodu nalazimo nekoliko primjera uporabe leksema *prilika* i *eksempl*. Zaključujemo da je paradigmatičnost bilo temeljno načelo prema kojem je odabran leksem *pelda*. On se gotovo isključivo rabio na mjestima iznošenja svetačkih i biblijskih uzora, moralnih autoriteta. Taj se leksem rabi i u određivanju lošeg i nepoželjnog ponašanja, onoga što valja izbjegavati – dakle, on je takav da podnosi krajnja generaliziranja. *Pelda* je primjer koji je ovjeren, potvrđen, čiji se *auctoritas* ostvaruje ili u imenu biblijske ili svetačke ličnosti, ili u učenjima o vrlinama i grijesima. *Pelda* katkad ima i prenesena, najviše metonimijska generalizirana značenja.

Utvrđeno je kako se *pelda* odnosi na sadržaj. Njome se ne upućuje ni na kakva formalna obilježja, za razliku od *eksempla* koji upućuje na narativnu formu. Uz *priliku* se veže načelo prikladnosti/prilichnosti. U prevoditeljskom se postupku, dakle, prepoznaje nijansiranje značenja, pri čemu *eksempl* uglavnom naznačuje ili nešto što je narativno u propovijedi ili ima narativno

podrijetu (hipotekst), dok je *pelda* uglavnom paradigma ili figura. Kao opće načelo izdvajamo uporabu izraza *pelda* na razini *auctoritas* (poznat biblijski prizor ili osoba, svetac/svetica), a uporabu *eksempla* na razini *narativnog* (dakako, s mogućom funkcijom oslikavanja, djelomično i oživljavanja pouke, kroz pripovijedanje i postupke likova). Možda bi se smjela napraviti vizualna paralela: dok je *pelda* poput fotografije, dotle je egzempl kao kratak film.

Valja istaknuti kako uporaba leksema iz različitih idioma u *Disipulu* nije pokazatelj stiliziranja prijevoda, izbjegavanja suvišnih ponavljanja ili oblikovanja kontaktnih sinonima. Upravo suprotno, njihova pojava na mjestu na kojem u latinskom tekstu stoji leksem *exemplum* upućuje na glagoljaševo upuštanje u rješavanje terminološke problematike. Ovom je analizom utvrđeno kako se tijekom prevođenja *jedne* latinske riječi *trima* leksemima prevoditelj vodio sljedećim *trima* načelima: narativnošću, paradigmatičnošću i prikladnošću. Uporaba različitih leksema na mjestu lat. *exemplum*-a odraz je povremenog preklapanja dvaju načela: npr. narativnošću i paradigmatičnošću kada je riječ o biblijskim parabolama (*eksempl* i *pelda*), ili pak narativnošću i priličnošću ako se radi o uspoređivanju primjera iz prirodnog svijeta s moralnim naukom (*eksempl* i *prilika*). Za razliku od mađarskoga prijevoda Heroltovih egzempla u zbirci *Példák könyve*, u kojem se *pelda* pojavljuje kao neodređena oznaka za primjer i za egzempl kao kratki narativni oblik, u *Disipulima* je leksem *pelda* ponajprije oznaka za paradigmatički primjer, samo katkad za retoričku figuru, ali nikad za kratki narativ.

Promatrani rukopis potječe iz vremena kada se nije rabila stroga i općeprihvaćena terminologija u književnosti, a koja bi se odnosila na tekstne skupine i žanrove, ili su se izrazi/termini/nazivi koristili dosta slobodno pa su pokrivali različita značenja. Nasuprot tomu, hrvatski prevoditelj *Disipula* nastojao je izabrati i dosljedno primjenjivati određene riječi za *exemplum* kao književni žanr i za retoričku figuru. Pritom te izraze koristi kao „pomoćne” signale ne samo za primatelje, već i za onoga koji treba tekst čitati naglas, propovijedati, poučavati. Time se olakšava usmjeravanje pozornosti, ali i indirektno upućuje na način govorenja, kazivanja, čitanja. Prevoditelj je očito pred očima imao cijelu čitateljsku zajednicu. Dakle, ovdje promatrani izvor je vrijedan, jer donosi primjer – iako usamljen – nastojanja hrvatskoga pisca-prevoditelja oko uspostave barem nekakve razlikovne terminologije u korpusu sačuvane srednjovjekovne hrvatske vernakularne pismenosti. Po tome je *Disipul* jedinstven u dosad proučenom materijalu iz hrvatske srednjovjekovne glagoljske tradicije.

Izvori

1) Rječnici

- ARj – *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* (1880–1976) JAZU, Zagreb.
- Bel. – Belostenec, Ivan (1740) *Gazophylacium seu latino-illyricorum aerarium. Gazpophilacium illyrico-latinum*, J. B. Weitz, Zagrabiae.
- BSKJ – Kozma Ahačić, Andreja Legan Ravninar, Majda Merše, Jožica Narat, France Novak (2011) *Besedje slovenskega knjižnega jezika 16. stoletja*, ZRC SAZU, Ljubljana
- Habd. – Habelić, Juraj (1670) *Dictionar ili rechi szlovenszke*, ur. Josip Turčinović (Pretisak 1989.), Kršćanska sadašnjost, Zagreb.
- Jamb. – Jambrešić, Andrija (1742) *Lexicon Latinum interpretatione Illyrica, Germanica et Hungarica locuples: in usum potissimum studiosae juventutis*, dodatak uredio Antun Šojat, (Pretisak 1992), Zavod za hrvatski jezik Hrvatskoga filološkoga instituta, Zagreb.
- MÉK – *Magyar értelmező kéziszótár* (1987), sv. 1, ur. J. Juhász i sur., Akadémiai kiadó, Budapest.
- Mikalj. – Mikalja, Jakov (1649./1651.) *Blago jezika slovinskoga. Transkripcija i leksikografska interpretacija*, prir. Darija Gabrić-Bagarić, Marijana Horvat, Sanja Perić Gavrančić i Ivana Lovrić Jović. Autorica koncepcije i uvodne studije Darija Gabrić-Bagarić, (Pretisak 2011), Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb.
- MIL – *Magyar irodalmi lexikon* (1965), sv. II., gl. ur. Marcell Benedek, Akadémiai kiadó, Budapest.
- Páp. – Pápai Pariz, Francisco (1768) *Dictionarium Latino-Hungaricum & Dictionarium Hungarico-Latinum*, Samuelis Sárdi Typographi, Cibinii.
- RHKJ – *Rječnik hrvatskoga kajkavskoga književnog jezika* (1984–2014), ur. Božidar Finka (sv. 1–10), Radoslav Katičić (sv. 11–13), HAZU – Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb.
- SD – Herolt, Johannes (1603) *Sermones Discipuli de tempore et de sanctis cum Promptuario exemplorum ac miraculis Beatae Mariae Virginis*, Petrus Maria Bertanus, Venice.
- Skok, Petar (1972) *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, knj. 2: K–Poni*, ur. Mirko Deanović i Ljudevit Jonke, JAZU, Zagreb.
- StuI – Stulli, Joakim (1810) *Vocabolario Italiano-Illirico-Latino*, Antonio Martecchini, Dubrovnik.

- StuL – Stulli, Joakim (1801) *Lexicon Latino-Italico-Illyricum*, Typis, ac sumptibus typographiae regiae Universitatis Pestanae, Budimpešta.
- VitezH. – Ritter Vitezović, Pavao (2009) *Lexicon Latino-Illyricum*, sv. 3, Hrvatsko-latinski rječnik, priredile i pogovor napisale Nada Vajs i Zrnka Meštrović, Artresor naklada i Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb.
- VitezL. – Ritter Vitezović, Pavao (2010) *Lexicon Latino-Illyricum*, sv. 2, prijepis i obrada, rukopis kritički pročitale i rječnik upisale Zrnka Meštrović i Nada Vajs, priredio i predgovor napisao Bojan Marotti, Artresor naklada, Zagreb.
- Vran. – Vrančić, Faust (1595) *Rječnik pet najuglednijih europskih jezika latinskog, talijanskog, njemačkog, hrvatskog i mađarskog*, (Pretisak 1971), Liber, Zagreb.

2) Glagoljski izvori

- A – *Disipul A* (sredina 16. st), Arhiv Krčke biskupije
- B – *Disipul B* (1558.), Arhiv HAZU, sign. VIII 126
- C – *Disipul C* (1541.), Arhiv HAZU, sign. IV a 95
- D – *Disipul D* (1600.), Arhiv HAZU, sign. III b 13 (Kuk. 5)
- Kol – *Kolunićev zbornik: hrvatski glagoljski rukopis od godine 1486.* (1892), Djela JAZU 12, prir. Matija Valjavec, Zagreb, V-XXVIII, 1–276.
- Blag – *Blagdanar popa Andrije* (1506.), Arhiv HAZU, sign. IV a 99.

Literatura

- Ahačić, Kozma (2007) *Zgodovina misli o jeziku in književnosti na Slovenskem: protestantizem*, Založba ZRC, ZRC SAZU, Ljubljana.
- Aragués Aldaz, José (2019) „Ephemeral Stories: Lull and Medieval Exemplary Literature”, *A Companion to Ramon Llull and Llullism*, ur. Amy M. Austin i Mark D. Johnston, Brill's Companions to the Christian Tradition, vol. 82, Brill, Leiden i Boston, 215–304.
- Berger, Klaus (1984) „Hellenistische Gattungen im Neuen Testament”, ANRW, 25, 2, 1031–1432, 1231–1245.
- Berlioz, Jacques (1980) „Le récit efficace : l'exemplum au service de la prédication (XIIIe-XVe siècles)”, *Mélanges de l'École française de Rome*, 92, 1, 113–146.

- Berlioz, Jacques, Marie-Anne Polo de Beaulieu (1994) „Les recueils d'exempla et la diffusion de l'encyclopédisme médiéval”, *L'enciclopedia medieval. Atti del convegno San Gimignano, 8-10 ottobre 1992*, ur. Michelangelo Picone, Longo Editore Ravenna, 179-212.
- Berlioz, Jacques, Marie Anne Polo de Beaulieu (ur.) (1998) *Les exempla médiévaux: nouvelles perspectives*, Honoré Champion, Paris.
- Blažević Kezić, Vera (2019) „Grafetička i grafematička obilježja protestantske Spovidi (1564) u kontekstu hrvatskoga književnog jezika 16. stoljeća”, *Fluminensia*, 31, 2, 49-86.
- Bratičević, Irena (2016) „De exemplis illustrium virorum Euzebija Kaboge”, *Colloquia Maruliana*, 25, 71-99.
- Bremond, Claude, Jacques Le Goff, Jean-Claude Schmitt (1996) *L'exemplum (= Typologie des sources du Moyen Âge occidental 40)*, Brepols, Turnhout.
- Bremond, Claude (1998) „L'Exemplum médiéval est-il un genre littéraire?”, *Les Exempla médiévaux. Nouvelles perspectives*, ur. Jacques Berlioz i Marie-Anne Polo de Beaulieu, Honoré Champion, Paris, 21-28.
- Briscoe, Marianne G. (1992) *Artes praedicandi*, Typologie des sources du Moyen Âge occidental, 61, Brepols, Turnhout.
- Bultmann, Rudolf (1921) *Die Geschichte der synoptischen Tradition*, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht.
- Collomb, Pascal, Marie Anne Polo de Beaulieu (2009) „The Thesaurus Exemplorum Medii Aevi (ThEMA): An Introduction”, *Medieval Sermon Studies*, 53, 45-52.
- Crane, Thomas Frederick (1890) *The exempla or illustrative stories from the Sermones vulgares of Jacques de Vitry*, London.
- Crossan John, Dominic (1972), „Parable and Example in the Teaching of Jesus”, *New Testament Studies*, 18, 285-307.
- Curtius, Ernst Robert (1971) *Evropska književnost i latinsko srednjovjekovlje*, prev. Stjepan Markuš, Matica hrvatska, Zagreb.
- Damjanović, Stjepan (2014) *Novi filološki prinosi*, Matica hrvatska, Zagreb.
- Daxelmüller, Christoph (1984) „Exemplum”, *Enzyklopädie des Märchens*, t. 4, De Gruyter, Berlin i New York, 627-649.
- Demoen, Kristoffel (1997) „A Paradigm for the Analysis of Paradigms: The Rhetorical Exemplum in Ancient and Imperial Greek Theory”, *Rhetorica: A Journal of the History of Rhetoric*, 15, 2, 125-158.

- Dürrigl, Marija-Ana (1988) „Hungarizmi u hrvatskom književnom jeziku”, *Jezik*, 35, 4, 97–100.
- Dürrigl, Marija-Ana (2002) „O hrvatskoglagoljskim srednjovjekovnim egzemplima”, *Umjetnost riječi*, 3, 121–137.
- Fascher, Erich (1924) *Die formgeschichtliche Methode: Eine Darstellung und Kritik: Zugleich ein Beitrag zur Geschichte des synoptischen Problems*, Alfred Töpelmann, Giessen.
- Grzybowska, Lidia (2019) „Arbor Praedicandi. Some Remarks on Dispositio in Mediaeval Sermons (on the Example of Sermo 39 „Semen Est Verbum Dei” by Mikołaj of Błonie)”, *Terminus*, 21, 169–195.
- Hadrovics, László (1985) *Ungarische Elemente im Serbokroatischen*, Akadémiai kiadó, Budapest.
- Hercigonja, Eduard (1983) *Nad iskonom hrvatske knjige. Rasprave o hrvatskoglagoljskom srednjovjekovlju*, SNL, Zagreb.
- Hilder, Jennifer Claire (2015) *Recontextualising the Rhetorica ad Herennium*, doktorska disertacija, School of Humanities College of Arts University of Glasgow, Glasgow.
- Howard, Peter (2010) „Painters and the Visual Art of Preaching: the „Exemplum” of the Fifteenth-century frescoes in the Sistine Chapel”, *I Tatti Studies in the Italian Renaissance*, 13, 33–77.
- Hren, Dragutin (1924) „Hrvatski prijevod imenice parabola”, *Bogoslovska smotra*, 2, 233–236.
- Johnston, Mark D. (1996) *The Evangelical Rhetoric of Ramon Llull: Lay Learning and Piety in the Christian West Around 1300*, Oxford University Press, New York i Oxford.
- Jovanović, Neven (2011) *Stilističko čitanje Marulićeva Evanđelistara*, Filozofski fakultet FF Press, Zagreb.
- Kekez, Josip (1989) *Leukorn i djevojka bez grijeha: slike i prilike, propovijedanje u Hrvata: prilog općoj teoriji književnosti i povijesti starije hrvatske proze*, Hrvatsko filološko društvo, Zagreb.
- Kemmler, Fritz (1984) „*Exempla*” in context : a historical and critical study of Robert Mannyng of Brunne’s „*Handlyng synne*”, G. Narr, Tübingen.
- Kennedy, George A. (2001) „Historical survey of rhetoric”, *Handbook of Classical Rhetoric in the Hellenistic Period 330 B. C. – A. D. 400*, ur. Stanley E. Porter, Brill, Boston i Leiden, 3–41.

- Kienzle, Beverly Mayne (2000) „Introduction”, *The Sermon (= Typologie des sources du Moyen Âge occidental 81–83)*, ur. Beverly Mayne Kienzle, Brepols, Turnhout.
- Le Goff, Jacques (1989) „L'exemplum et la rhétorique de la prédication au XIIIe et XIVe siècles”, *Rhetorica e Poetica trai i secoli XII e XIV*, Atti del secondo Convegno indenzionale di studi dell'Associazione per il Medioevo e l'Umanesimo latini (AMUL) in onore e memoria di Ezio Franceschini, Trento e Rovereto 3–5 ottobre 1985, ur. Claudio Leonardi i Enrico Menesto, Centro italiano di studi sull'alto Medioevo, Pérouse i Florence, 3–28.
- Lenhoff, Gail (1989) „Problems of Medieval Narrative Typology: The Exemplum”, *Gattung und Narration in den älteren Slavischen Literaturen*, ur. Klaus Dieter Seemann, Otto Harrassowitz, Wiesbaden, 109–118.
- Les Exempla médiévaux* (1992) Introduction à la recherche, suivie des tables critiques de l'*Index exemplorum* de Frederic C. Tubach, ur. Jacques Berlioz i Marie-Anne Polo de Beaulieu. Predgovor Claude Bremond, Jacques le Goff i Jean-Claude Schmitt, Carcassonne, Garae/Hésiode.
- Les Exempla médiévaux : nouvelles perspectives* (1998), ur. Jacques Berlioz i Marie-Anne Polo de Beaulieu, Champion, Paris.
- Le Tonnerre des exemples. Exempla et médiation culturelle dans l'Occident médiéval* (2010), ur. Polo de Beaulieu, Marie Anne Jacques Berlioz i Pascal Collomb, Presses universitaires de Rennes (coll. Histoire), Rennes.
- Louis, Nicolas (2011) „Exemplum ad usum et abusum: définition d'usages d'un récit qui n'en a que la form”, *Le récit exemplaire (1200–1800)*, ur. Véronique Duché-Gavet i Madeleine Jeay, Éditions classiques Garnier, Paris.
- Louis, Nicolas (2013) *L'exemplum en pratiques : production, diffusion et usages des recueils d'exempla latins aux XIIIe-XVe siècles*, doktorska disertacija, Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales (EHESS), Facultés Universitaires Notre Dame de la Paix.
- Lukežić, Iva (1996) „Protestantska književnost gradišćanskih Hrvata”, *Fluminensia*, 8, 1–2, 93–112.
- Lyons, John D. (1989) *Exemplum: The Rhetoric of Example in Early Modern France and Italy*, Princeton University Press, Princeton, NJ.
- Miklošič, Franz, Ritter von (1886) *Etymologisches Wörterbuch der slawischen Sprachen*, Wilhekm Braumüller, Wien.

- Milčetić, Ivan (1904) „Sitniji prilozii. Rajska ptica”, Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena, 9, 1–4.
- Milčetić, Ivan (1911) *Hrvatska glagoljska bibliografija*, I. dio, opisi rukopisa, Starine, 33, Zagreb, JAZU.
- Morabito, Rossana (2000), „Marulićeve parabole i njihov talijanski prijevod”, *Colloquia Mariuliana*, 9, 431–439.
- Moos, Peter von (1988) *Geschichte als Topik. Das rhetorische Exemplum von der Antike zur Neuzeit und die Historiae im „Policraticus” Johanns von Salisbury*, Georg Olms Verlag, Hildesheim, Zurich i New York.
- Moos, Peter von (1998) „L'exemplum et les exempla des prêcheurs”, *Les Exempla médiévaux. Nouvelles perspectives*, ur. Jacques Berlioz i Marie-Anne Polo de Beaulieu, Honore Champion, Paris, 67–82.
- Murphy, James J. (1974) *Rhetoric in the Middle Ages: a History of Rhetorical Theory from Saint Augustine to the Renaissance*, University of California i Press Berkley, Los Angeles i London.
- Mužinić, Jasmina, Jasenka Ferber Bogdan, Antonija Zaradija Kiš (2012) „Rajska ptica: od vizualne percepcije u Klovićevu Časoslovu Farnese do simbolične predodžbe Raja kroz egzemple”, *Književna životinja, Kulturni bestijarij II. dio*, ur. Suzana Marjanić i Antonija Zaradija Kiš, Hrvatska sveučilišna naklada i Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb, 419–447.
- Novaković, Darko (1987) „Generički kontekst Marulićeve Institucije”, *Marulić, Marko: Institucija II*, Split, Književni krug, 9–31.
- Pajur, Franjo (2009) „Juraj Habelić u kontekstu srednjoeuropske barokne propovjedne književnosti”, *Kolo*, 5–6, <https://www.matica.hr/kolo/312/juraj-habelic-u-kontekstu-srednjoeuropske-barokne-propovjedne-književnosti-20635/>, posjet 2. ožujka 2021.
- Pajur, Franjo (2012) „Ranobarokna prodečtva patra Belostenca”, *Kaj*, 45, 1–2, 41–59.
- Palmer, Nigel (1996) „Exempla”, *The Medieval Latin. An Introduction and Bibliographical Guide*, ur. Frank Anthony Carl Mantello i A. G. Rigg, CUA Press, 582–588.
- Petrović, Ivanka (1977) *Marijini mirakuli u hrvatskim glagoljskim zbirkama i njihovi europski izvori*, Zagreb (= Radovi Staroslavenskoga instituta 8).

- Petrović, Ivanka (1989) „Brozović, Ivan Selčanin”, *Hrvatski biografski leksikon*, sv. 2., gl. ur. Aleksandar Stipčević, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža”, Zagreb, 375–376.
- Példák könyve* (1510) *Hasonmás és kritikái szövegkiadás*, ur. A. Bognár, F. Levárdy, Akadémiai kiadó, Budapest.
- Polkowski, Marcin (2016) „The Exemplum in the Literary and Religious Culture of the Late-Medieval Netherland”, *Literatura renesansowa w Polsce i Europie. Studia dedykowane profesorowi Andrzejowi Borowskiemu*, ur. J. Niedźwiedz, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków, 403–430.
- Polo de Beaulieu, Marie Anne, Jacques Berlioz (2005) „Introduction. Le ThEMA: l’avenir d’une base de données sur Internet”, *Les Cahiers du Centre de Recherches Historiques*, 35, 1–2.
- Pšihistal, Ružica (2001) „Značenjsko i retoričko-argumentacijsko ustrojstvo Marulićevih parabola”, *Colloquia Maruliana*, 10, 137–166.
- Pšihistal, Ružica (2008) „Razvijene usporedbe u Juditi: o Marulićevim prilikama”, *Colloquia Maruliana*, 17, 157–188.
- Radošević, Andrea (2015) „Signale der Mündlichkeit in der kroatischen Übersetzung der lateinischen Sammlung von Predigten *Sermones Discipuli* des deutschen Dominikaners Johannes Herolt († 1468)”, *Germanoslavica*, 26, 2, 18–40.
- Radošević, Andrea (2016) „Kajkavizmi u hrvatskome prijevodu *Disipula* Johannes Herolta (†1468)”, *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, 42, 1, 245–266.
- Radošević, Andrea (2016b) „Motiv pro(daje) duše vragu u glagoljskim egzemplima”, *XLII Međunarodna naučna konferencija na XLVIII međunaroden seminar za makedonски јазик, литература и култура*, ur. Велева Славица, Универзитет »св. Кирил и Методиј«, Скопје, 203–221.
- Radošević, Andrea (2019) „Egzempl o ožurniku i sinu u paklu (Tubach 5027) iz Oxfordskoga zbornika (Ms. Can. Lit. 414)”, *Memorabilika*, 2, 11–30.
- Radošević, Andrea (2020) „*Vitae Patrum* u egzemplima glagoljskih knjiga *Disipula* iz 16. stoljeća”, *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, 46, 1, 249–286.
- Reynolds, Suyanne (1996) *Medieval Reading: Grammar, Rhetoric and the Classical Text*. Cambridge University Press.

- Rhétorique et histoire* (1980) *L'exemplum et le modèle de comportement dans le discours antique et médiéval. Table ronde organisée par l'École française de Rome le 18 mai 1979*, ur. Jacques Berlioz i Jean-Michel David, École française de Rome, Rome.
- Roberts, Phyllis B (2002) „The *ars praedicandi* and the medieval sermon”, *Preacher, Sermon and Audience in the Middle Ages*, ur. Carolyn Muessig, Brill, Leiden, Boston i Köln, 41–62.
- Schenda, Rudolf (1969) „Stand und Aufgaben der Exemplarforschung”, *Fabula*, 10, 69–85.
- Schmitt, Jean-Claude (1985) *Prêcher d'exemples, récits de prédicateurs du Moyen Age*, Stock, Paris.
- Schürer, Markus (2005) *Das Exemplum oder die erzählte Institution. Studien zum Beispielgebrauch bei den Dominikanern und Franziskanern des 13. Jahrhunderts*, LIT Verlag, Berlin.
- Sellin, Gerhard (1974) „Lukas als Gleichniserzähler”, *ZNW*, 65, 166–189.
- Stanonik, Marija (2007) „Začetki in spremembe slovenske terminologije pri posameznih folklornih žanrih”, *Obdobja 24 – Metode in zvrsti, Razvoj slovenskega strokovnega jezika*, ur. Irena Orel, Filozofska fakulteta, Oddelek za slovenistiko, Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik, Ljubljana, 301–323.
- Stepanić, Gorana (2001) „Karakterizacija likova u Instituciji i Evanđelistaru – može li lik probiti granice žanra?”, *Colloquia Maruliana*, 10, 87–100.
- Strohal, Rudolf (1911) „Rajska ptica u istarskoga popa glagolaša Mihovila Burića”, *Prosvjeta*, 19, 197.
- Strohal, Rudolf (1917) „Prilike iz stare hrvatske glagolske knige”, *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena*, 21, 239–272.
- Strohal, Rudolf (1917b) „Prilike iz stare hrvatske glagolske knige”, *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena*, 22, 257–288.
- Strohal, Rudolf (1918) „Prilike iz stare hrvatske glagolske knige”, *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena*, 23, 64–124.
- Štefanić, Vjekoslav (1960) *Glagoljski rukopisi otoka Krka*, Djela JAZU, knj. 51, JAZU, Zagreb.
- Štefanić, Vjekoslav (1969) *Glagoljski rukopisi Jugoslavenske akademije*, I dio, JAZU, Zagreb.

- Tilliette, Jean-Yves (1998) „L'Exemplum rhétorique questions de définition”, *Les Exempla médiévaux. Nouvelles perspectives*, ur. Jacques Berlioz i Marie-Anne Polo de Beaulieu, Honore Champion, Paris, 43–65.
- Tubach, Frederic C. (1969) *Index Exemplorum. A Handbook of Medieval Religious Tales*. Suomalainen Tiedekatemia, Helsinki.
- Tucker, Jeffrey Z. (1998) *Example Stories: Perspective on Four Parables in the Gospel of Luke*, Sheffield Academic Press.
- Van der Blom, Henriette (2010) *Cicero's Role Models. A Political Strategy of a Newcomer*, Oxford University Press, Oxford.
- Vitale-Brovarne, Alessandro (1980) „Persuasione e narrazione: l'exemplum tra due retoriche (VI–XII sec.)”, *Mélanges de l'École française de Rome*, 92, 1, 87–112.
- Welter, J.-Th. (1927) *L'Exemplum dans la littérature religieuse et didactique du Moyen Âge*, Guitard, Paris i Toulouse.
- Wenzel, Siegfried (2013) *The Art of Preaching. Five Medieval Texts and Translations*, The Catholic University of America Press, Washington D. C.
- Wenzel, Siegfried (2015) *Medieval Artes Praedicandi: A Synthesis of Scholastic Sermon Structure*, University of Toronto Press, Toronto.
- Zaradija Kiš, Antonija (2006) „Pseudoanimalistički egzempli u glagoljskom senjskom Korizmenjaku iz 1508. godine”, *Senjski zbornik*, 33, 243–258.
- Zaradija Kiš, Antonija (2008) „Egzempli u senjskom Korizmenjaku”, *Senjski zbornik*, 35, 55–90.
- Zaradija Kiš, Antonija (2008b) „Egzempli kao srednjovjekovni bestijarij: animalistički egzempli u hrvatskoglagoljskom književnom korpusu”, *Vidjeti Ohrid*, ur. Marko Samardžija, Hrvatsko filološko društvo i Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 117–140.
- Zaradija Kiš, Antonija (2009) „Književne minijature u glagoljaškim istraživanjima Rudolfa Strohal”, *Rudolf Strohal i njegovo djelo*, ur. Alojz Jembrih, Družba Braća Hrvatskoga Zmaja, Zagreb, 161–170.
- Zaradija Kiš, Antonija (2010) „Motiv rajske ptice u auditivnoj percepciji raja u glagoljskim egzemplima”, *Kroatologija*, 1, 339–363.
- Zaradija Kiš, Antonija (2012) „Nezahvalni sin ili čovjek s krastačom na licu”, *Narodna umjetnost*, 49, 2, 115–138.
- Zaradija Kiš, Antonija (2014) „Est' ptica epopsa: jedan hrvatskoglagoljski egzempl i njegov kulturološki kontekst”, *Slovo*, 64, 183–206.

Zlatar, Andrea (2001) „Transformacije hagiografske matrice u Marulićevu djelu *De institutione bene beateque vivendi per exempla sanctorum*,” *Colloquia Maruliana*, 10, 77–85.

Ward, John O. (2018) *Classical Rhetoric in the Middle Ages. The Medieval Rhetors and Their Art 400–1300, with Manuscript Survey to 1500 CE*, International Studies in the History of Rhetoric, vol. 10. Brill, Leiden i Boston.

SUMMARY

Andrea Radošević, Marija-Ana Dürriĝl

THREE TERMS FOR ONE: *EKSEMPL*, *PELDA* AND *PRILIKA*.

AN ATTEMPT AT SEMANTIC AND GENRE NUANCING IN THE TRANSLATION OF THE LATIN TERM *EXEMPLUM*

One of the largest text groups preserved in medieval written sources can be identified as *exempla*. Yet, their definition as a (small) genre remains open with respect to many aspects. Some of their traits show a certain degree of overlapping with the parable, paradigm, and simile. *Exempla* are often incorporated into medieval sermons, as is the case in the analysed source: the Glagolitic collection *Disipul* (the Croatian translation from Latin of Johannes Herolt's *Sermones Discipuli*). Medieval authors, among them Herolt, used the term *exemplum* in various places in texts which had the general function of exemplification. *Exemplum* is a term which in the Middle Ages was used to denote short narrative forms (*exemplum* in the narrower sense) and rhetorical figures. The Croatian Glagolitic *Disipul* has three lexemes from various idioms (*eksempl*, *pelda*, *prilika*) that were used to translate the single Latin term *exemplum*. The study of different semantic connotations of these lexemes showed that they were used with a certain degree of consistency. *Exemplum* is translated by the lexeme *pelda* when it denotes a paradigmatic example, but rarely when it denotes a rhetorical figure. The lexeme *prilika* is used in places where *exemplum* pertains to a rhetorical figure, a Biblical parable, but rarely when it pertains to a paradigmatic example. Yet where the Latin *exemplum* denotes a short narrative form, it is translated exclusively as *eksempl*. It was possible to determine that short narratives (*eksempl*) were clearly differentiated from the person/act/virtue to be admired and imitated (*pelda*, *prilika*).

The analysis of the effort of the Croatian Glagolitic translator to use certain terms consistently also indicates which principles he was guided by when deciding which of the three lexemes to choose when translating the Latin *exemplum*. This allows us to draw the conclusion that, in the context of the ambiguity of the Latin term *exemplum*, the Croatian translation of the sermon collection *Disipul* is unique, as it is among the earliest testimonies to a Croatian translator's effort to introduce a measure of accuracy and stability in the use of terminology.

Key words: *exemplum*; Middle Ages; Glagolitic manuscript; sermon collection

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

Ovaj rad dostupan je za upotrebu pod međunarodnom licencom Creative Commons Attribution 4.0.

<https://doi.org/10.31820/f.33.2.9>

Munir Drkić

PRIJEVODI POEZIJE HAFIZA ŠIRAZIJA NA ZAPADNOM BALKANU

dr. sc. Munir Drkić, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu
munir.drkic@ff.unsa.ba orcid.org/0000-0001-5468-1276

izvorni znanstveni članak

UDK 821.222.1.09Hafiz-1

rukopis primljen: 15. listopada 2021; prihvaćen za tisak: 15. prosinca 2021.

Predmet ovoga članka jesu dosad objavljeni prijevodi poezije klasičnog perzijskog pjesnika Hafiza Širazija (XIV st.) na geografskom prostoru zapadnoga Balkana. Istraživanje pripada oblasti studija prevođenja, s posebnim naglaskom na ponovljene i posredne prijevode. Prvi prijevod Hafiza iz pera Jovana Jovanovića Zmaja objavljen je 1861. godine i predstavlja najraniji prijevod jednog perzijskog teksta na južnoslavenske jezike. Ukupno devet prijevoda objavljenih u Bosni i Hercegovini, Srbiji i Hrvatskoj podijeljeno je u dva kraća perioda: prvi krajem XIX i početkom XX stoljeća i drugi početkom XXI stoljeća. Svaki od dva različita povijesna trenutka, omeđena dominantnim kulturnim narativima, donio je novo čitanje, novu vrijednost Hafizovoj poeziji u ciljnoj kulturi. U prvom je periodu Hafiz Širazi predstavljen kao hedonist i vinopija, dok su prevoditelji s početka XXI stoljeća prepoznavali dublji smisao i mistički, odnosno gnostički sadržaj u njegovoj poeziji. Prema tome, svi su prijevodi imali snažan evaluativni aspekt. Svega su dva prijevoda integralni, a ostali su izbori ili adaptacije pojedinih dijelova izvornika. Prevoditelji su prevodili s perzijskog, njemačkog i engleskog jezika. Zahvaljujući raznovrsnim pristupima prevoditelja, poezija Hafiza Širazija očuvala je i učvrstila kanonski status među starim i novim recipijentima na zapadnom Balkanu što ga je još u osmanskom periodu stekla među obrazovanom muslimanskom elitom.

Ključne riječi: *Hafiz Širazi; zapadni Balkan; ponovljeni prijevodi; posredni prijevodi; nova vrijednost*

1. Uvod

Šemsuddin Muhammed Hafiz Širazi (1315–1389) smatra se jednim od najvećih lirskih pjesnika u perzijskoj književnosti. Autor je tek jedne zbirke od oko pet stotina lirskih pjesama jednostavnog naziva *Divan*, ali je, uprkos tome, stekao glas jednog od velikih svjetskih liričara. Njegovi se *gazeli* i danas smatraju nenadmašnim primjerima ljubavne lirike u orijentalno-islamskim književnostima. (Navaey 2009: 91) Osnovna karakteristika Hafizove poezije jeste višeznačnost i višeslojnost, odnosno mogućnost njene dvojake interpretacije. Naime, raniji klasični perzijski pjesnici osnovnim simbolima lirske poezije dali su specifičan sufijski smisao, a Hafizova genialnost ogleda se u tome što je pregršt termina i simbola u njegovoj poeziji moguće tumačiti doslovno, kao profanu liriku, i u prenesenom, gnostičkom smislu.

Veoma je brzo postao priznat pjesnik širom islamskoga svijeta. Kasniji su pjesnici od Indije do zapadnih granica Osmanskog carstva imitirali Hafizovu poeziju. Drugi su je prevodili, dok su treći pisali komentare kako bi olakšali njeno razumijevanje. Prvi prijeviđi Hafizove poezije u zapadnoj Evropi javljaju se krajem XVIII stoljeća, a prevoditeljska aktivnost snažno je intenzivirana tokom XIX i XX stoljeća. Naročito su brojni prijeviđi, pa čak i imitacije Hafizove poezije na engleskom i njemačkom jeziku. Uporedo su s prijeviđima i imitacijama njegove poezije nastajale brojne studije o stvaralaštvu ovog perzijskoga pjesnika.¹

Hafizova poezija u Evropu prvo dolazi preko Balkana, geografskog prostora koji je dobrim dijelom od XV do XIX stoljeća bio pod političkom vlašću i kulturnim utjecajem Osmanlija. Perzijski je, uz arapski i osmanski turski jezik, zauzimao povlašten status u odnosu na druge jezike u Osmanskom carstvu. S tim u vezi, nekolicina klasičnih perzijskih pjesnika imala je visoko mjesto u osmanskoj kulturi, posebno Dželaluddin Rumi, Sadi Širazi i Hafiz Širazi. Djela ovih pjesnika bila su izvor nadahnuća osmanskim pjesnicima, važno štivo na koje su brojni osmanski autori pisali komentare, te knjige koje su krasile brojne javne i privatne kolekcije rukopisa. Pjesme iz Hafizovog *Divana* čitane su u različitim prilikama, od carskih prijema na

¹ Informativni članci o različitim aspektima stvaralaštva Hafiza Širazija dostupni su u enciklopediji *Iranica* (<https://www.iranicaonline.org/articles/hafez>), te studiji Leonarda Lewisohna (2010). Iscrpu kritičku bibliografiju o ovome pjesniku i podatke o brojnim engleskim prijeviđima donosi Loloi (2003). O Hafizu Širaziju još vidjeti: Džaka 1997: 397–417; Yahaqı 2018: 93–96.

dvoru do sufijskih okupljanja, a brojni osmanski pjesnici pisali su imitacije na poznate Hafizove *gazele* (pjesme lirskoga karaktera). Osmanski su čitatelji u Istanbulu i drugim središtima Carstva čitali Hafiza zbog njegove gnostičke erudicije, tragajući za mudrošću islamske duhovnosti (sufizma) u njegovoj poeziji. Knjiga izvorno napisana na perzijskom jeziku čitana je često uz pomoć komentara na turskom jeziku satkanih za potrebe osmanskih čitatelja. (Inan 2020: 161)

Budući da je veći dio zapadnog Balkana² bio integralni dio Osmanskog carstva, perzijska pismenost činila je značajan segment opće kulture i pismenosti i na ovome prostoru. Prisustvo Hafizove poezije u tom smislu moguće je sagledavati u trima aspektima: imitacijama Hafizovih *gazela* što su ih pisali lokalni pjesnici u osmanskome periodu, pisanim komentarima, te tradiciji javnog čitanja i usmenog tumačenja *Divana* u različitim prilikama. Među pjesnicima se ističu dvojica mostarskih autora, Hasan Zijai Mostarac (XVI st.) i Derviš-paša Bajezidagić (u. 1602). Zijai je napisao imitaciju prvoga *gazela* iz *Divana*, dok je Bajezidagić napisao vanredno lijepu pjesmu kao imitaciju čuvenog trećeg *gazela* o širaskoj Turkinji.³ Obojica su svoje lirske pjesme napisali na perzijskom jeziku. S druge strane, najpoznatiji komentatori Hafizovog djela bili su dvojica suvremenika iz druge polovine XVI i početka XVII stoljeća, albanski autor Mustafa Šem'i i bošnjački autor Ahmed Sudi. Osnovna razlika među ovim dvama komentarima jeste to što se Sudi zadržao na filološkom tumačenju, dok je Šem'i obilato koristio sufijski diskurs u objašnjavanju stihova i pjesama iz *Divana*, naglašavajući višeslojnost Hafizove poezije. Obojica su pisali na osmanskome turskom jeziku. Konačno, o javnom čitanju i usmenom tumačenju Hafizove poezije svjedoči bošnjački autor iz XVIII stoljeća Fevzi Mostarac. Pišući o osmanskome pjesniku Bakiju, Fevzi navodi da mu je poezija bila veoma cijenjena na perzijskom govornom području te da se čitala pred učiteljima „kao što mi Hafiza čitamo”. (Karahalilović 2014: 113)

Premda je Hafizov *Divan*, uz druga klasična djela islamske kulture, više puta preveden u Osmanskom carstvu – zbog čega se osmanska kultura naziva

² Zapadni Balkan u ovome članku treba razumjeti kao geografsku, a nikako političku odrednicu.

³ *Gazel* o širaskoj Turkinji jedan je od najpopularnijih u klasičnoj perzijskoj književnosti, ali i omiljena pjesma evropskih prevodilaca i istraživača Hafizovog opusa. O ovome *gazelu* vidjeti: Hillman 1975; Bashiri 1979; Ingenito 2018. O ovim dvjema imitacijama mostarskih pjesnika vidjeti: Drkić 2017.

„kulturom ponovnog prevođenja” (vidjeti: Albachten, Gürçağlar 2019) – ciljni jezik tih prijevoda bio je uglavnom osmanski turski. Prijevodi klasičnih perzijskih tekstova na druge jezike u Carstvu, pa tako i na južnoslavenske, nisu zabilježeni do polovine XIX stoljeća. To praktično znači da je Hafizova poezija u osmanskom periodu na prostoru zapadnog Balkana ostala ograničena uglavnom na obrazovanu elitu koja je učila turski i perzijski. Većim utjecajem austrougarske vlasti, naročito od okupacije Bosne i Hercegovine 1878. godine, zapadni Balkan u potpunosti prelazi iz istočnog u zapadni kulturološki krug, a pismenost i stvaralaštvo na turskom, arapskom i perzijskom jeziku postepeno zamjenjuju prijevodna aktivnost i kasnije naučno istraživanje tih jezika. Među prijevodima poezije na prijelazu iz XIX u XX stoljeće najznačajnije mjesto zauzimaju upravo prijevodi Hafiza Širazija.

1.1. Dosadašnja istraživanja

Prijevedi poezije Hafiza Širazija na zapadnom Balkanu bili su predmet relativno brojnih studija i članaka. Neki su autori upoređivali više prijevoda (Džaka 2001; Karahalilović, Drkić 2017; Šemsović 2017), drugi su opet tretirali pojedinačne prijevode i pristupe. Najviše je pažnje izazvao prvi prijevod na južnoslavenskim jezicima iz pera Jovana Jovanovića Zmaja (Kostić 1902; Skerlić 1935; Milović 1978; Hadžiosmanović 2006 i drugi), a studije se ne ograničavaju samo na prijevod, već naglašavaju utjecaj istočnjačkog pjesništva na ukupan Zmajev poetski opus. Prijevodi Hafizove poezije iz pera Safvet-bega Bašagića na razmeđu XIX i XX stoljeća također su bili predmetom analize kasnijih istraživača (Rizvić 1971; Džaka 2001; Karahalilović, Drkić 2017; Šemsović 2017), koji su Bašagićev pristup poeziji perzijskog liričara dovodili u vezu s njegovim boravkom u Beču i očaranošću njemačkim romantičarima. Ostali prijevodi pobudili su znatno manju pažnju istraživača.

Spomenuti i drugi kraći osvrti na prijevode Hafizovog *Divana* po svome su pristupu parcijalni, te tradiciju prevođenja ovoga djela ne posmatraju kao cjelinu. Osim toga, ni jedno ranije istraživanje nije zasnovano na suvremenim studijama prevođenja.

1.2. Teoretska pozadina

Višestruki prijevodi jednoga izvornog teksta u studijama prevođenja izučavaju se u okviru *ponovljenog prevođenja* (engl. *retranslation*). Ponovljeni prijevod jeste drugi ili kasniji prijevod jednoga izvornog teksta na isti ciljni

jezik. Ponovljeno prevođenje istoga izvornog teksta ostvaruje se u određenom vremenskom periodu, iako se u praksi nekad istovremeno javljaju dva prijevođa istoga izvornog teksta. Studije višestrukog prevođjenja uglavnom tretiraju književno prevođenje, a ponovljeni se prijeviđi u književnosti općenito smatraju pozitivnim fenomenom jer vode ka raznolikosti i potpunijem razumijevanju izvornoga teksta. (Gürçağlar 2020: 485)

Prema Bermanovoj „hipotezi ponovnog prevođjenja”, prevođenje je nedovršena aktivnost, a može se upotpuniti jedino ponovljenim prijeviđima. (Berman 1990: 1) U pravilu, prvi prijeviđ nastoji izvorni tekst približiti ciljnom jeziku i kulturi, odnosno naturalizirati djelo na stranom jeziku. Za razliku od prvoga, kasniji prijeviđi poklanjaju više pažnje slovu i stilu izvornika te čuvaju kulturološku distancu između prijevođa i njegovog izvora. Drugim riječima, prvi prijeviđi predstavljaju *podomaćivanje* (domesticating), a kasniji *postranjivanje* (foreignising) izvornog teksta u ciljnoj kulturi. Takav pogled pretpostavlja da su prvi prijeviđi nedostatni, a kasniji prevođitelji koriste utrti put prvog prijevođa. Prvi je prijeviđ predstavio izvorni tekst, pa drugi može biti vjeran duhu izvornika. Prema takvom objašnjenju, kasniji su prijeviđi u pravilu bolji i „veći” od prvih. (prema: Gürçağlar 2020: 485; Venuti 2013: 97)

Bermanov je model kasnije kritiziran kao isuviše jednostavan, a najvećim nedostatkom smatra se to što prihvata šemu povijesti kao pravolinijskog napretka. Međutim, stav da su ponovljeni prijeviđi bliži izvorniku postao je doktrina. (Michalycsa, Wawrzycka 2020: 4)

Ipak, postoje i drugi faktori koji određuju prirodu višestrukih prijevođa. (Koskinen, Paloposki 2010: 296) Priroda prvih i ponovljenih prijevođa najbolje se može objasniti u posebnim kontekstualnim uvjetima. Prijeviđi su uvijek duboko povezani s datim povijesnim trenutkom, budući da uvijek odražavaju kulturni kontekst u kojem nastaju. Kulturni kontekst posređuje u svakoj fazi procesa prevođjenja, od izbora izvornog teksta, preko upotrebe diskurzivnih strategija i prevođiteljskog pristupa, do recepcije izvornog teksta u ciljnoj kulturi. (Venuti 2013: 105–106) Jer, prijeviđ je evaluativan, a ne samo deskriptivan koncept. Drugim riječima, prijeviđ ne pokazuje samo nešto, već nam govori *kako* bismo to nešto trebali vidjeti i posmatrati. (Blumczynski 2016: 327) Stoga svaki novi prijeviđ kreira neku novu vrijednost.

Brojni su razlozi za višestruko prevođenje, od promjene društvenog konteksta, zastarijevanja prvih prijevođa, zatim boljeg znanja o izvorniku,

autoru i kulturi, do ekonomskih i drugih razloga. (Brownlie 2006: 155; Koskinen, Paloposki 2010: 296–297; drugi razlozi pobrojani su u: Gürçağlar, 2020: 487) Pretpostavlja se i da su ponovljeni prijevod aktivni, odnosno da su svojevrsan odgovor na ranije prijevode, ukoliko nije dokazano suprotno. Međutim, iako rijetko, neki ponovljeni prijevodi mogu biti i pasivni, tj. bez neposrednog kontakta i znanja o postojanju ranijeg prijevoda. (Pym 1998: 82)

Međusobno su ovisni pojava ponovljenih prijevoda i formiranje literarnog kanona: višestruko prevođenje pomaže tekstu da stekne status klasika u ciljnoj kulturi, a taj status klasika često potiče nastanak novih prijevoda istoga teksta. (vidjeti: Koskinen, Paloposki 2010: 295; Venuti 2013; Massardier-Kenney 2015: 78–79) Prema tome, više se i češće prevode tekstovi koji imaju viši status u ciljnoj kulturi.

Ponovnim se prevođenjem nekada tretira i *posredni prijevod* (relay translation, indirect translation) – prijevod ranije prevedenog teksta na treći jezik. Međutim, korisnije je napraviti distinkciju između ovih dvaju termina, jer *ponovljeni prijevod* (retranslation) predstavlja prevođenje ranije prevedenog teksta na isti ciljni jezik. Tradicionalno su posredni prijevodi smatrani kopijom kopije, „neophodnim zlom”, pod pretpostavkom da je uvijek bolje prevoditi neposredno s izvornika. Uvriježeno je mišljenje da se posredni prijevodi javljaju u prvom kontaktu među kulturama, da bi u kasnijoj fazi bili zamijenjeni direktnim prijevodima. (St. André 2020: 470–471) To bi trebalo značiti da su posredni prijevodi u opadanju s prolaskom vremena. Takvu pretpostavku kritizira Alvstad (2017), te pokazuje da je broj posrednih prijevoda u porastu u određenim jezičkim kombinacijama, navodeći ekonomske razloge kao osnovni uzrok.

Posredni prijevodi karakteristični su za međusobno udaljene kulture, a često se opravdavaju nepostojanjem obučениh prevoditelja za direktne prijevode. Mogu imati pozitivne i negativne efekte. S jedne strane, ti su prijevodi doprinijeli prenošenju znanja među kulturama u prošlosti. Primjera radi, grčka filozofska djela prevedena su na evropske jezike s arapskog što je ubrzalo pojavu renesanse u Evropi, dok su drugi posredni prijevodi odigrali važnu ulogu u oblikovanju evropskog znanja o udaljenim kulturama. Istovremeno, posredne je prijevode uvijek pratila briga o njihovoj preciznosti i adekvatnosti. (St. André, 2020: 470–471) Općenito, jezik posrednik u principu je kulturološki ili geografski blizak jezik, odnosno *lingua franca* određenog vremena i prostora. Međutim, odnosi su mnogo kompleksniji u slučajevima kada se posredno prevode književna djela koja su otprije na

druge načine prisutna u lokalnom kulturnom kontekstu. Takav je slučaj s *Divanom* Hafiza Širazija na zapadnom Balkanu.

1.3. Predmet, cilj, metod

Predmet analize ovoga članka jesu dosad objavljeni prijevodi poezije Hafiza Širazija na prostoru zapadnog Balkana. Poezija ovoga perzijskog pjesnika bila je popularna među prevodiocima u dvama periodima. Prvi val popularnosti zabilježen je od šezdesetih godina XIX do dvadesetih godina XX stoljeća, kada četverica prevoditelja – Jovan Jovanović Zmaj, Safvet-beg Bašagić, Fehim Bajraktarević i Dževad Sulejmanpašić – objavljuju više prijevoda u zasebnim izdanjima ili kao priloge u bosanskohercegovačkoj, hrvatskoj i srpskoj periodici. Nakon tog perioda slijedi zatišje, da bi nekoliko novih prijevoda bilo objavljeno od početka XXI stoljeća. Cilj ovoga članka jeste ponuditi cjelovitu sliku procesa prevođenja ovoga djela na osnovu saznanja u oblasti studija prevođenja.

Istraživanje je ograničeno na analizu paratekstualnih i metatekstualnih elemenata, odnosno tekstova oko postojećih prijevoda i tekstova o tim prijevodima. Osnovna pitanja s tim u vezi jesu: Koliko je proces prevođenja Hafizovog *Divana* bio kompleksan, odnosno da li su prijevodi slijedili pravolinijski povijesni progres? Kakav je odnos posrednih i direktnih prijevoda? Jesu li kasniji prijevodi bili odgovori na ranije ili su neki od njih bili pasivni? Posebno važno, koja je uloga povijesnog trenutka u procesu prevođenja te da li su brojni prijevodi u novom društvenom i kulturnom kontekstu ponudili drugačiju recepciju Hafizove poezije?

2. Prvi val prevođenja: na razmeđu XIX i XX stoljeća

S opadanjem osmanskog kulturnog utjecaja, klasični tekstovi na perzijskom jeziku uglavnom gube svoj nekadašnji status na zapadnom Balkanu. Premda su neki od njih (Sadijev *Đulistan* i *Pendnama*, djelo koje se pogrešno pripisivalo Feriduddinu Attaru) ostali zastupljeni programu nekolicine škola u Bosni i Hercegovini do početka XX stoljeća (up. Drkić 2021), proces modernizacije i nova društvena zbilja ostavljaju ta djela na marginama i ograničavaju ih uglavnom na lični afinitet sve manjeg broja recipijenata. Jedini istinski izuzetak u drugoj polovini XIX i početkom XX stoljeća bila je poezija Hafiza Širazija.

Prvi prijevodi Hafizove poezije na prostoru zapadnog Balkana djelo su srpskog pjesnika Jovana Jovanovića Zmaja (1833–1904). Boraveći u Beču i

drugim središtima Austro-Ugarske, te čitajući pjesme njemačkih romantičara s početka XIX stoljeća koji su prevodili perzijske klasike ili su bili nadahnuti njima, Zmaj se zainteresirao za poeziju orijentalno-islamskoga kulturnog kruga. Još u svojim dvadesetima, 1861. godine u Novom Sadu objavio je knjigu *Istočni biser*, u kojoj je sakupio pjesme više istočnih pjesnika, a najveći prostor dao je Hafizu Širaziju. U ovoj se knjizi nalazi trideset i devet Hafizovih pjesama, uz kraću pjesmu posvećenu perzijskom pjesniku. (Jovanović Zmaj 1861: 9–27) Zmajevi su prijevodni posredni, nastali na osnovu njemačkih prijeвода Hafiza iz pera Georga Fridricha Daumera (1848) i Josepha von Hammera Purgstalla (1812). Daumerov prijevod na njemački jezik mnogo je slobodniji od Hammerovog filološkog i vjernog izvorniku, dok su Zmajevi prepjevi na srpski jezik još slobodniji od Daumerovog. Sam o tome u pogovoru svoje zbirke navodi: „Ono što sam u docnije vreme pisao još se manje prevodom smije nazvati, jer sam više puta i ne imajući koga pesnika pri ruci, sećajući se samo njegovih pesama, u duhu njegovom pevao, preporučao – kako li da se izrazim. Daklen ovde ima više mojih misli i izražaja za koje upravo ni sam ne znam jesu li moji ili tuđi.” (Jovanović Zmaj 1861: i–ii). Ocjenjujući takav pristup, Ostojić (1920: xv) piše da se ne može reći kako je Zmaj pravilno shvatio ulogu prevoditelja, ali je ipak „našu” književnost upoznao s istočnom poezijom, naročito s njenim odličnim predstavnikom Hafizom.

Prema tome, Zmajevi prepjevi Hafiza nisu pravi prijevodni, već prije posredne adaptacije ili kreativni prepjevi poezije perzijskog pjesnika. U njima je utkano i razumijevanje njemačkih posrednika. No, premda je čitao Hammerova djela, a Hammer je Hafizovu poeziju prevodio dok je bio austrougarski ambasador u Istanbulu i bio upoznat sa statusom ovoga pjesnika u osmanskoj kulturi, Zmaj se ne referira na osmansku tradiciju čitanja i recepcije Hafizove poezije. Budući da mu je nepoznata, ona za njega nije ni bila relevantna. Tako prvi prijevod Hafizove poezije na zapadnom Balkanu sa sobom donosi i novo čitanje, odnosno novu vrijednost. Hafiz više nije slavitelj božanske ljubavi. Umjesto toga, Zmaj ga ubraja u vinopije i pjesnike hedoniste, ne razumijevajući sakrivenu sufijsku misao i metaforu, i ne sluteći da je ta poezija višeslojna i višeznačna. (up. Hadžiosmanović 2006: 272) O takvom shvatanju zorno svjedoče stihovi naslovljeni „Na Hafisovom grobu”:

*Nakuco se čaša, napevo pesama,
Napio se raja sa mednih usana,
Gde je našo strasti tu joj nije prašto,
Sad gori l' mu duša, barem znade zašto.* (Jovanović Zmaj 1861: 27)

Poezija Hafiza Širazija za Zmaja je bila djelo pjesnika iz daleke kulture, te ju on prepjevava obilato se koristeći razumijevanjem njemačkih romantičara XIX stoljeća. Takav pristup, koji se jedva može nazvati prijevodom, potvrđuje stav da se posredni prijevodi u pravilu javljaju u inicijalnom kontaktu među kulturama, te da su karakteristični za međusobno udaljene kulturne tradicije. Potvrđuje i tezu da prvi prijevodi predstavljaju prilagodbu izvornoga teksta ciljnoj kulturi ili podomaćivanje izvornika.

Ako Zmaj nije znao za status Hafiza u osmanskoj kulturi, sigurno jeste sljedeći prevoditelj njegove poezije, Safvet-beg Bašagić (1870–1934). Bašagić se također u ranim dvadesetim godinama svoga života zainteresirao za perzijsku poeziju, posebno onu Hafiza Širazija, a prevodio ju je pod pseudonimom Mirza Safvet sljedeća tri desetljeća u zagrebačkom časopisu *Prosvjeta* (Safvet 1894), te sarajevskim časopisima *Nada* (Safvet 1895; Safvet 1897), *Behar* (Safvet 1900/1901; Safvet 1903/1904) i *Gajret* (Safvet 1925). Iako ga nigdje ne spominje, Bašagić je bio pod velikim utjecajem Jovana Jovanovića Zmaja, posebno u romantičarskoj lirici i rodoljubnim pjesmama. (Rizvić 1971: 14–15). S tim u vezi, Bašagićevo oduševljenje za Istok nije poteklo samo od njemačkih romantičara; više su na njega utjecali Zmaj, posebno Bašagićevo istočnjačko obrazovanje i porodično naslijeđe. (Rizvić 1971: 17) Naime, Bašagić potječe iz tradicionalne bošnjačke porodice, a osnovno obrazovanje stekao je u Sarajevu, nakon čega je završio studij orijentalnih jezika na Univerzitetu u Beču. Prema tome, imao je tri poveznice s Hafizovom poezijom: porodično naslijeđe (naslijedio je bogatu biblioteku orijentalnih rukopisa; prve prijevode objavio je još kao gimnazijalac 1894. godine), moderno obrazovanje na njemačkom govornom području, gdje je Hafiz i krajem XIX stoljeća još uvijek bio izuzetno popularan i tražen pjesnik, te konačno prvi prijevod iz pera Jovana Jovanovića Zmaja.

To što Bašagić ne spominje Zmaja ne znači da je njegov prijevod Hafizove poezije pasivan u odnosu na prvi. Međutim, ne možemo ga nazvati ni ponovljenim prijevodom u pravom smislu, s obzirom na to da Bašagić prevodi one pjesme koje Zmaj nije prevodio; on ga prije nadopunjuje. Osnovna kvalitativna razlika u odnosu na Zmajeve prepjeve jeste u tome što Bašagić Hafizovu poeziju prevodi neposredno s perzijskog izvornika. Tako su Bašagićevi prijevodi nesumnjivo bliži izvorniku od Zmajevih adaptacija te se uklapaju u dominantni narativ studija prevodenja o približavanju izvorniku, odnosno postranjivanju kasnijeg prijevoda u odnosu na raniji. Osim toga, Bašagićev prijevod sadrži neuporedivo više specifične islamske leksike, pa

čak i terminologije, zbog čega će njegovi prepjevi zadržati boju Istoka. (Šemsović 2017: 60)

Premda se iz Bašagićevih prepjeva bez problema može prepoznati perzijski izvornik, što nije slučaj sa Zmajevim adaptacijama, ti su prepjevi također izuzetno poetični i pitki. Sličnost se ogleda i u interpretaciji Hafizove poezije, budući da i Bašagić perzijskog pjesnika predstavlja kao hedonistu, a njegovu poeziju kao profanu liriku. U raspravi o životu i djelu širaskog poete, Bašagić se, istina, osvrće na tradiciju tumačenja njegove poezije u sufijskom gnostičkom ključu, ali navodi stav njemačkog orijentaliste Paula Horna, koji takvu interpretaciju odbacuje: „Gdje kod njega mistika počima ne dá se reći; pjesnik je to s namjerom ostavio u sumračju. Istočni komentari svi do jednoga džilitnuli su se da ga protumače alegorički i promašili su cilj. Alegorija i realnost neprestano prelaze jedna u drugu, pa nije moguće odrediti tačnu granicu izmegju njih.” Potom navodi da se tom Hornovom stavu nema šta dodati. (Mirza Safvet 1925: 66) Ovakav prevoditeljski pristup slikovito je objasnio Džaka, navodeći da Bašagić nije posmatrao Hafiza iz perspektive kulture klasičnog perzijskog pjesnika, već iz svog, naročito bečkog vremena. (Džaka 2001: 28–29) Tako Bašagić svjesno staje na stranu jednog tumačenja, a odbacuje drugo, priklanjajući se dominantnom kulturnom narativu povijesnog trenutka u kojem prevodi i odmićući se od uvriježene interpretacije Hafizove poezije iz osmanskog perioda. Takvim stavom Bašagić legitimira Zmajevu interpretaciju.

Godine 1913. Fehim Bajraktarević (1889–1970), koji će 1926. godine pokrenuti Katedru za orijentalnu filologiju na Univerzitetu u Beogradu, za vrijeme svoga studiranja u Beču preveo je jednu Hafizovu pjesmu naslovljenu „Nije vrijedna” i objavio je pod pseudonimom Nedžati u sarajevskom časopisu *Gajret*. (vidjeti: Nedžati 1913: 171) Bajraktarević će kasnije objaviti prijevode drugih Hafizovih pjesama, ali je ova značajna zato što dolazi u prvom valu prevođenja, te zato što je veoma slična Zmajevim i Bašagićevim prepjevima.

Dvadesete godine XX stoljeća vrijeme su najintenzivnijeg zanimanja za poeziju Hafiza Širazija na zapadnom Balkanu. Pored ponovnog objavljivanja *Istočnog bisera* 1920. godine u Sarajevu i Beogradu, te nekolicine Bašagićevih prepjeva i osvrta na život i djelo perzijskog liričara, u ovome se desetljeću sa svojim prepjevima javlja Dževad Sulejmanpašić. Sulejmanpašić (1890/1892 – ?) je nakon Prvog svjetskog rata otišao na studij u Beč, ali se morao vratiti u Sarajevo usljed slabijeg imovinskog stanja uzrokovanog

agrarnom reformom. (Rebihić 2019: 202–203) Tokom dvadesetih godina objavljivao je prijevode Hafizove poezije prvo u časopisu *Pravda* (1923. i 1924.) pa potom u *Gajretu* (1928), da bi ih objedinio u jednu knjigu i objavio u Sarajevu pod naslovom *Prepevi iz Hafizovog Divana*. (Sulejmanpašić 1928) U predgovoru knjige navodi da se, pod snažnim dojmom Daumerovih prepjeva na njemački jezik, odlučio na „ovaj retko blagorodan i još ređe lepo primljen posao: prepevati prepeve”. (Sulejmanpašić 1928: 1) Premda, poput Zmaja, za osnovu koristi Daumerov prepjev, Sulejmanpašić odabire različite pjesme, iz čega se zaključuje da je bio upoznat sa Zmajevim prepjevima. Zmaju i Bašagiću priklanja se u razumijevanju prirode poezije perzijskog liričara. To izrijekom navodi u uvodnom tekstu, pišući kako se u Aziji toj poeziji iskrivljuje smisao tako što su u njoj pronađene alegorije mističara, u kojima se pod plaštom čulnoga i zemnoga ima da sakriva nebesko-čeznutljivi zanos. (Sulejmanpašić 1928: 5) Ovaj prevoditelj najvećim kvalitetom Hafizove poezije smatra jednostavnost i lucidnost lirskog izraza, a kao takvu je i prevodi.

Sva četverica prevoditelja Hafizove poezije u drugoj polovini XIX i početkom XX stoljeća na zapadnom Balkanu bili su bečki studenti i poklonici njemačkog romantizma. Stoga ne iznenađuje činjenica da su se kući vratili s novim iskustvom: svojim slobodnim prepjevima popularizirali su poeziju perzijskog lirskog pjesnika, ali istakli i posrednu ulogu njemačkog jezika i kulture. Prvi od tih prepjeva može se smatrati podomaćivanjem izvornika, drugi je direktni prijevod i zadržava specifični kolorit Istoka i islamske kulture, treći je zanemariv, a četvrti pokazuje da se višestruko prevođenje jednog izvornog teksta treba posmatrati kao kompleksan proces te da svaki naredni prijevod ne predstavlja linearni povijesni progres u odnosu na prethodni. Pojava četiriju prevoditelja u vremenskom razdoblju od šezdesetak godina potvrđuje da je poezija Hafiza Širazija stekla kanonski status u kulturi južnoslavenskoga prostora. Prijevodi su kreirali novu vrijednost u odnosu na osmanski period, iako su zanemarili višestoljetnu tradiciju čitanja i utjecaja Hafizove poezije. Naime, pod utjecajem posrednog jezika i kulture i zahvaljujući povoljnom povijesnom trenutku, Hafizova poezija dobila je širi krug recipijenata te stekla poklonike i među nemuslimanima. Tako ovi prepjevi svjedoče o integraciji zapadnog Balkana u zajednički kulturni prostor kao posljedici procesa modernizacije započetog tokom XIX stoljeća. Nova stvarnost i novi povijesni trenutak utjecali su na izbor onoga što je prevođeno, na prevoditeljski pristup, ali i na relativno dobru recepciju ovih prijevoda.

3. Drugi val prevođenja: XXI stoljeće

U narednim desetljećima zanimanje za Hafizovu poeziju opada, iako prijevodna aktivnost nije u potpunosti zaustavljena. Naime, u osvit Drugog svjetskog rata Hafizov *Divan* čitan je i tumačen u užem krugu ljudi u Sarajevu, a čitanje je slijedilo tradicionalni pristup uspostavljen još u osmanskom periodu. (vidjeti: Mujezinović 1941: 194–201) Trideset godina kasnije, Fehim Bajraktarević objavio je knjigu prijevoda pod naslovom *Iz persijske poezije* (1971); knjiga je objavljena u sklopu proslave 2500. godišnjice Perzijskog carstva, a predstavlja samo jedan od brojnih projekata što ih je Iran tada finansirao širom svijeta. Bajraktarević je u ovoj zbirci najviše prostora posvetio upravo Hafizu Širaziju, te preveo ukupno dvadeset i osam njegovih pjesama. (1971: 74–84)

Ipak, drugi val prevođenja Hafizove poezije na zapadnom Balkanu počinje s XXI stoljećem. U razmaku od svega trinaest godina (2004–2017), ukupno pet prevoditelja objavljivalo je svoje prijevode poezije Hafiza Širazija u Bosni i Hercegovini, Srbiji i Hrvatskoj, što je pokazatelj širokog zanimanja. Prijevodi nastali u ovome periodu posljedica su dviju pojava, od kojih je jedna lokalnog a druga globalnog karaktera. Prva je promjena društveno-političkog konteksta i raspad Jugoslavije, te okretanje orijentalno-islamskoj tradiciji prevashodno kod Bošnjaka u sklopu nacionalne i vjerske obnove. Druga pojava jeste popularizacija poezije perzijskih klasika na engleskom govornom području, naročito u Sjevernoj Americi. Naime, zahvaljujući slobodnim prijevodima djela nekih perzijskih pjesnika – najprije Dželaluddina Rumija, ali i Hafiza Širazija – poezija tih klasika našla je mnogobrojne poklonike širom svijeta. No, za razliku od ranijih perioda, perzijska je poezija sada predstavljena kao izvor mističkog nadahnuća u savremenom dobu koje žudi za prijeko potrebnom duhovnošću. (o tome vidjeti: Mojaddedi 2017; Sharify-Funk et al. 2018) Taj val popularnosti preselio se i na druge geografske prostore, među kojima i na zapadni Balkan.

Prvi prijevod objavljen je pod naslovom *Divani Hafez: sedamdeset sehurra sa hafezom* (2004), a prevoditelj je Ahmed Ananda. Ponovo je objavljen deset godina poslije, i to bez drugog dijela naslova. (Širazi 2014) Kako se iz naslova dâ nazrijeti, ova knjiga sadrži prijevode sedamdeset *gazela* Hafiza Širazija. Izdanje se sastoji od uvoda (ix-xxv), filološkog prijevoda na lijevoj strani i prepjeva na desnoj strani svih listova (2004: 2–141), te komentara svih pjesama (2004: 143–213) i rječnika manje poznatih riječi (2004: 217–231). Premda prevoditelj navodi da mu ni perzijski jezik nije nepoznat (!?)

(Ananda 2004: xxii), prijevod je posredan, a kao osnova je služio engleski prijevod Henryja Wilbforcea Clarkea (1891), objavljen u Indiji. U informativnom uvodu, Ananda otkriva svoju impresioniranost Hafizom Širazijem, vezujući svoje prvo iskustvo s perzijskim pjesnikom za boravak u Indiji, te posebno dojmljivim opisuje prvi susret s njegovim mauzolejem u gradu Širazu (Ananda 2004: ix-xii). Život perzijskog pjesnika prepričao je kao bajku, navodeći mnogo detalja koji se ne mogu naći u relevantnim studijama o Hafizovom životu jer su ti podaci uglavnom kasnije istkane legende.

Pitanje recepcije Hafizove poezije posebno je zanimljivo. Naime, Ananda navodi da, bez obzira na to što se neki gazeli mogu uzeti literarno, Hafiza su svi smatrali sufijom, te da o tome nema sumnje. (2004: xxi) Ovaj je navod problematičan iz dva razloga: prvo, zato što se u njemu međusobno suprotstavljaju književnost i sufizam, iako književni tekstovi – naročito poetski! – predstavljaju najznačajniji medij prenošenja ideja islamskog sufizma; drugo, zato što pokazuje da prevoditelj nije bio upoznat s brojnim ranijim studijama koje Hafiza ne predstavljaju kao sufiju.

Premda piše kako *Divan* sadrži temeljne sufijske misli koje svoje uporište imaju u Kur'anu, Ananda slijedi mistički diskurs XXI stoljeća, navodeći da njegovo iščitavanje Hafizovog djela „pruža nam snagu i nadahnuće jedne čiste i nepatvorene vizije koja može biti tako sudbonosna u vremenima sveopšte smutnje i zaborava”. (2004: xxii)

Ovaj je prijevod u potpunosti pasivan u odnosu na sve ranije, što potvrđuje navod prevoditelja da „tu i tamo postoje prevodi Divana u Bosni, ali mi nije poznato u kom opusu (!)” (2004: xxiv). Spominje tek prijevod Bećira Džake, koji još uvijek nije bio dovršen, a bit će objavljen pet godina kasnije. Ukratko, ovaj je prevoditeljski poduhvat posljedica lične opčinjenosti prevoditelja, ali govori mnogo o njegovoj neupućenosti u dugačku pretprijevodnu i prijevodnu tradiciju bavljenja *Divanom* Hafiza Širazija na zapadnom Balkanu. U tom smislu, i komentari nemaju ništa zajedničko s djelima ranijih osmanskih ili komentatora iz drugih istočnih tradicija, već su „subjektivno viđenje” (2004: xxiii) Hafizovog djela.

Sljedeći prijevod mogao bi se nazvati „velikim” prema Bermanovom shvatanju. Objavljen je 2009. godine, a prevoditelj je bio Bećira Džaka, profesor perzijske književnosti na Univerzitetu u Sarajevu. Posao je dogovoren još 1988. godine prilikom dolaska u Sarajevo tadašnjeg predsjednika IR Iran a danas vođe Islamske revolucije, Alija Hameneija. (Šaluji 2015: xx) Prema tome, posrijedi je dugotrajan projekat snažno podržan iz Irana, iz-

vorne kulture pjesnika. Sam prevoditelj nije doživio publiciranje svoga djela. Prije završetka samoga prijevoda, Džaka je pisao o ranijim poduhvatima, posebno se osvrćući na mogućnost dvojakog tumačenja Hafizove poezije i zanemarivanje tog aspekta u ranijim prijevodima. (vidjeti: Džaka 2001) Nakon što je *Divan* preveden na bosanski jezik, urađena je redakтура prijevoda i pjesnička stilizacija teksta. Prijevod je popraćen informativnim predgovorom prof. dr. Taqija Pournamdaryana, svjetskog stručnjaka za poeziju Hafiza Širazija (XI–XXI), zatim rječnikom stranih, manje poznatih izraza (527–532), te kratkim pojmovnikom irfanskih (gnostičkih) termina (535–541). Konačno, knjiga je bogato ilustrirana i štampana u luksuznom izdanju, sve kako bi se naglasio značaj izvornoga teksta u izvornoj i njegovog prijevoda u ciljnoj kulturi.

Svi paratekstualni elementi ovoga prijevoda – od uvodnih tekstova, preko pojmovnika gnostičkih termina, do kaligrafije, dekoracija na marginama i minijatura – naglašavaju novo čitanje Hafiza; njegov *Divan* nije više samo profana lirika o vinu i ženama, već i sufijska poezija s bogatim gnostičkim sadržajem. U odnosu na ranije prijevode, ovaj je donio još dvije novine. Prvo, ovo je prvi integralni prijevod Hafizovog *Divana* na zapadnom Balkanu. Drugo, cjelokupan posao – od početne zamisli do završne izvedbe – proveden je krajnje ozbiljno, angažiranjem više stručnjaka koji su pregledali i upjevali prevedni tekst, te napisali informativan uvod i rječnik gnostičkih termina. Hafizovo djelo jedan je od najvažnijih tekstova u iranskoj, izvornoj kulturi pjesnika, pa se činilo značajnim da ono bude predstavljeno na odgovarajući način i u ciljnoj kulturi. U uvodnoj Riječi izdavača (2009: IX) referira se na osmansku tradiciju tumačenja Hafizove poezije na Balkanu; time se ovaj prijevod predstavlja kao nastavak te duge tradicije, ali i kao zatvaranje jednoga kruga u predstavljanju ovog klasičnoga djela perzijske književnosti čitateljima na prostoru zapadnog Balkana.

Iste godine u Zagrebu je objavljena antologija perzijskoga pjesništva *Budi biser, biser budi!*, a u ovome je izboru Hafiz Širazi predstavljen s ukupno prevedenih jedanaest pjesama (Navaey 2009: 91–102), najviše među svim perzijskim pjesnicima. U kratkom uvodnome tekstu, autor antologije naglašava višeznačnost Hafizove poezije, odnosno mogućnost njene dvojake interpretacije. (2009: 91) Tako se priključuje dominantnom diskursu tumačenja Hafizove poezije s početka XXI stoljeća.

Džakin prijevod *Divana* dobio je u Beogradu novi prepjev 2015. godine. Naime, bosanski je prijevod prepjevao i srbizirao pjesnik Slobodan Đurović, a izdavački projekat vodio je Kulturni centar Ambasade IR Iran u

Beogradu. Ovaj je prevoditeljski poduhvat umnogome sličan ranijem integralnom prijevodu na bosanski jezik: osim što je objavljeno na osnovu sporazuma s institutom „Ibn Sina” iz Sarajeva, beogradsko izdanje urađeno je u sličnom vizuelnom rješenju, s kaligrafijom, dekoracijama i minijatura- ma istoga autora. Za ovo su izdanje, međutim, napisani poseban predgovor (XII–XX) i objašnjenja (531–574). U predgovoru se ponovo perzijski liričar prikazuje kao veliki poznavatelj islamskih nauka, potencira se to što je znao Kur’an napamet, ali i da je živio u „njegovom duhu”. (Šaluji 2015: X) Navodi se i da je samo na prvi pogled jednostavno i lahko analizirati Hafizovu poeziju. Autor predgovora to slikovito objašnjava: „Ako u vrt njegove spoznaje uđemo s korpom gnoze, ubraćemo duhovne cvjetove, a ako ponese neku drugu korpu, opet se nećemo vratiti praznih ruku”. (Šaluji 2015: XIII) Zato su zaljubljenici u Hafizovu poeziju veoma rano shvatili da ona obiluje vreli- ma duhovnosti i da sadrži najdublje i najdelikatnije aspekte skrivenih istina postojanja i govori nevidljivom obzorju egzistencije. (2015: VIII) Takve su opservacije suprotne navodima i razumijevanju prevoditelja iz XIX i s po- četka XX stoljeća. Ovaj je srpski prepjev skoro replika Džakinog bosanskog prijevoda, a pomno je nadgledan od zvaničnih iranskih institucija te je jasno naglašen značaj perzijskog pjesnika u njegovoj izvornoj kulturi.

Posljednji prijevod Hafizove poezije na zapadnom Balkanu jeste zani- mljiva knjiga poetičnog naslova *Čuo sam Božiji smeh: slobodni prepevi Hafiza Danijela Ladinskog* (Hafiz 2017). Ovaj srpski prijevod urađen je posredno s engleskog jezika, i to na osnovu prepjeva savremenog američkog pjesnika i prevoditelja Daniela Ladinskog. Srpski prevoditelj, Branislav Đurić, spome- nut je tek bibliografskoj informaciji o izdanju. Tako je u prvi plan istaknut posredni prijevod. Međutim, ni sam Ladinsky nije prevodio Hafizove pje- sme s izvornika, već na osnovu filoloških prijevoda Henryja Wilbeforcea Clarkea. Ovi su prepjevi tek jedan od brojnih primjera savremenih slobod- nih adaptacija što nastaju na osnovu doslovnih filoloških prijevoda viktorijanskih naučnika poput Reynolda Nicholsona, Arthura Arberryja i drugih. Te su adaptacije znatno popularizirale poeziju pjesnika poput Ru- mija i Hafiza u XXI stoljeću. No, istovremeno se u njima skoro zatire islamski kontekst, a pjesnici su predstavljeni u svjetlu univerzalne duhov- nosti. Kao posljedica takvog slobodnog pristupa, znatan broj engleskih prijevoda ne može se čak ni dovesti u vezu s izvornim tekstom, a to se po- sebno odnosi na materijal koji se pripisuje Hafizu Širaziju. (Safi 2018: xxxii) Jasno je da se ovaj srpski prijevod još više udaljava od izvornika, tako da bi i najbolji stručnjaci teško mogli prepoznati Hafizovu poeziju u njemu.

Iz prijevoda uvoda za englesko izdanje saznajemo da je ljubav prema Hafizu na Ladinskog u Indiji prenio njegov duhovni učitelj Meher Baba te da je, služeći se doslovnim viktorijanskim prijevodom napisao „svoju prvu modernu verziju jedne Hafizove pesme”. (Ladinski 2017: 9) Ovakva impresija neodoljivo podsjeća na navod Jovana Jovanovića Zmaja, koji je također prepjevao neke već slobodne prijevode na njemački jezik. Prema pristupu, pak, ovaj je prijevod najbliži Anandinim prepjevima, budući da i Ladinsky i Ananda prevode s istog posrednog teksta, kao i da izvorniku pridaju mistički karakter. Ladinsky to čini tako što riječi poput Voljeni, Prijatelj, Okean, Nebo, Sunce i Mjesec piše velikim početnim slovom kada su sinonim za riječ Bog. Boga još naziva imenima kao što su Mili teča, Darežljivi Trgovac, Davalac Problema i druge. (Ladinski 2017: 11)

Osnovna odlika prijevoda Hafizove poezije na zapadnom Balkanu u prvim dvama desetljećima XXI stoljeća jeste to što joj prevoditelji pridaju „dublje značenje”. Prema nekima, treba je tumačiti u ključu islamskoga gnosticizma, dok je drugi tumače u svjetlu misticizma i univerzalne duhovnosti savremenoga doba. Višeslojnost i višeznačnost poezije perzijskog klasika izuzetno je teško prenijeti u prijevodu na bilo koji drugi jezik. Stoga su oni prevoditelji koji su u toj poeziji tragali za gnostičkim, odnosno mističkim sadržajem pisali komentare kako bi ukazali na tu višeznačnost. Sam prijevod kao takav ustvari i ne može prenijeti oba sadržaja. Ukratko, novi povijesni trenutak i nova društvena stvarnost donijeli su novu vrijednost u interpretaciji poezije Hafiza Širazija na zapadnom Balkanu. Novi prijevodi pokazali su više od jednostavne činjenice da je širaski poeta ponovo postao popularan – oni su ga predstavili kao velikog duhovnog učitelja i tumača jezika tajni. No, to ne znači vraćanje na osmansku tradiciju tumačenja ove poezije, budući da je ona i dalje veoma zanimljiva različitim skupinama recipijentata, a ne samo obrazovanoj muslimanskoj eliti. U tome se prepoznaje najjasniji otisak prvoga vala prijevoda.

4. Zaključak

Stoljeće i pol prevođenja poezije Hafiza Širazija na zapadnom Balkanu više je nego dostojan nastavak tradicije višestoljetnog prisustva ovoga perzijskog klasika. Dosadašnji prijevodi otkrivaju kompleksan i višeslojan odnos ciljne kulture prema izvornome tekstu. Bermanova hipoteza ne može se adekvatno primijeniti u ovome slučaju, budući da prevođenje nije slijedilo pravolinijski povijesni napredak. Prvi prijevod jeste bio posredni i

predstavlja snažno podomaćivanje izvornika, dok ga drugi nadopunjuje i predstavlja značajan korak u približavanju izvornoj kulturi, odnosno postranjanje izvornoga teksta. Međutim, naredni prijevodi otkrivaju niz drugih razloga za prevođenje, od lične općinjenosti prevoditeljâ do potrebe za drugačijom interpretacijom. To dodatno potvrđuje činjenica da je prvi integralni prijevod, onaj Bećira Džake (2009), zatvorio jedan krug, ali je ubrzo otvoren novi krug tako što su u svega nekoliko godina objavljena još tri prijevoda.

Ključnu ulogu u razumijevanju i intepretaciji izvornoga teksta ima povijesni trenutak nastanka prijevoda, i to u svim fazama: od izbora teksta za prevođenje, preko prevoditeljskog pristupa do recepcije. U prvom valu prijevoda, na razmeđu XIX i XX stoljeća, Hafiz Širazi postao je najpopularniji istočni pjesnik na južnoslavenskom govornom području, a predstavljen je kao hedonist i vječni oponent islamskim propisima, dok prevoditelji s početka XXI stoljeća pjesnika predstavljaju kao slavitelja ljubavi prema Bogu. Hafiz tako u XXI stoljeću na zapadnom Balkanu postaje sasvim novi pjesnik, bliži Hafizu iz osmanskog perioda nego onome iz prvih prijevoda.

Tek dva od devet prijevoda sadrže integralni tekst izvornika, a i ta su dva samo različiti prepjevi jednoga prijevoda. Objavljivanje većeg broja izbora i adaptacija pokazatelj su kanonskoga statusa izvornoga teksta barem u nekim krugovima recipijenata. Takav status originala potvrđen je pojavom četiriju posrednih prijevoda, po dva u dvama različitim vremenskim periodima.

Konačno, premda se u dosadašnjoj literaturi češće ističe značaj osmanske tradicije čitanja, tumačenja i utjecaja Hafizove poezije na zapadnom Balkanu, kasniji prijevodi te poezije jednako su vrijedni, ako nisu vredniji u razumijevanju višeslojnog prisustva perzijskog pjesnika na ovome prostoru. Prva četiri prijevoda odigrala su ključnu ulogu u popularizaciji Hafizove poezije u novoj društvenoj zbilji, ali jednako i kulturnom zbližavanju različitih etničkih i vjerskih skupina pod posrednim utjecajem njemačkog jezika i kulture. Tako je u novom kontekstu Hafizova poezija dobila sasvim novu vrijednost. Proces modernizacije značio je neminovno udaljavanje od osmanskih tradicija, čak i za prevoditelje obrazovane u tradicionalnom osmanskome duhu. Novu vrijednost poezije ovoga perzijskog klasika, odnosno dublji smisao u njoj, ponovo su predstavili prijevodi objavljeni u posljednjima dvama desetljećima. Tako raznovrsnu recepciju na zapadnom Balkanu nije imao ni jedan drugi istočni pjesnik.

Izvori

- Jovanović Zmaj, Jovan (1861) *Istočni biser: skupljene pesme raznih istočnih pesnika*, Novi Sad.
- Jovanović Zmaj, Jovan (1920) *Istočni biser: skupljene pesme raznih istočnih pesnika*, Izdanje I. Đ. Đurđevića, Beograd – Sarajevo.
- Hafez Širazi, Šemsuddin Muhammed (2004) *Divani Hafez: sedamdeset sehura sa Hafezom*, prevod i komentari: Ahmed Ananda, Buybook, Sarajevo.
- Hafez Širazi, Šemsuddin Muhammed (2014) *Divani Hafez*, prevod i komentari: Ahmed Ananda, Kulturni centar IR Iran u Sarajevu, Sarajevo.
- Hafiz Širazi, Hadže Šemsuddin Muhammed ibn Muhammed (2009) *Divan*, s perzijskog preveo Bećir Džaka, Naučnoistraživački institut „Ibn Sina”, Sarajevo.
- Hafiz Širazi, (2015) *Divan (prepev na srpski sa originalom na persijskom jeziku)*, Kulturni centar I. R. Irana, Beograd.
- Iz persijske poezije*, izbor i prepev: Fehim Bajraktarević, Komitet za proslavu 2500-godišnjice Persijske carevine, Beograd.
- Ladinski, Danijel (2017) *Čuo sam Božiji smeh: slobodni prepevi Hafiza Danijela Ladinskog*, prevod s engleskog jezika Aleksandar Đurić, Esotheria, Beograd.
- Navaey, Ebtehaj (2009) *Budi biser, biser budi! Antologija perzijskoga pjesništva od 10. stoljeća do naših dana*, V.B.Z., Zagreb.
- Nedžati, F. (1913) „Iz Hafiza”, *Gajret*, VI, 8-9, 171.
- Safvet, Mirza (1895) „Istočni parnas”, *Nada*, XVII, 332.
- Safvet, Mirza (1896) „Istočni parnas”, *Nada*, VII, 128.
- Safvet, Mirza (1897) „Istočni parnas – pesme Hafizove”, *Nada*, XXIII, 446–447.
- Safvet, Mirza (1900/1), „Istočni parnas”, *Behar*, VII, 110.
- Safvet, Mirza (1903/4), „Sto i jedan hadisi šerif”, *Behar*, X, 147.
- Safvet, Mirza (1925) „Hafiz – njegov život i djelo”, *Gajret*, V, 65–67.
- Sulejmanpašić, Dževad (1928) *Prepevi iz Hafizovog Divana*, Sarajevo, Prosveta.

Literatura

- Albachten, Özlem Berk, Şehnaz Tahir Gürçağlar (2019) *Studies from a Retranslation Culture. The Turkish Context*, Springer, Singapore.
- Alvstad, Cecilia (2017) „Arguing for Indirect Translations in Twenty-first-century Scandinavia”, *Translation Studies*, 10, 2, 150–615.
- Ananda, Ahmed (2004) „Uvod”, u: Šemsuddin Muhammed Hafiz Širazi, *Divani Hafez: sedamdeset sehura sa Hafezom*, Buybook, Sarajevo, vii–xv.
- Bashiri, Iraj (1979) „Hafiz’s Shirazi Turk: A Structuralist’s Point of View”, *The Muslim World*, LXIX, 979, 178–197.
- Berman, Antoine (1990) „La retraduction comme espace de la traduction”, *Palimpsestes*, 4, 1–8.
- Blumczynski, Piotr (2016) „Translation as an evaluative concept”, *Translating Values. Evaluative Concepts in Translation*, ur. Piotr Bluczynski, John Gillespie, Palgrave MacMillan, London, 327–350.
- Brownlie, Siobhan (2006) „Narrative Theory and Retranslation Theory”, *Across Languages and Cultures*, 7, 2, 145–170.
- Drkić, Munir (2017) „Recepcija Hafizove poezije u bošnjačkoj književnoj tradiciji”, *Živa baština*, III, 7, 44–55.
- Drkić, Munir (2021) „Caught Between Two Empires: The Teaching of Persian in Bosnia at the Time of Transition from Ottoman to Austro-Hungarian Rule”, *Diyar*, 2, 2, 186–207.
- Džaka, Bećir (1997) *Historija perzijske književnosti: od nastanka do kraja 15. vijeka*, Naučnoistraživački institut „Ibn Sina”, Sarajevo.
- Džaka, Bećir (2001) „Književni prevodi sa perzijskog jezika u Beharu, Gajretu i Biseru”, *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke u Sarajevu*, XIX-XX, 19–36.
- Gürçağlar, Şehnaz Tahir (2020) „Retranslation”, *Routledge Encyclopaedia of Translation Studies*, ur. Mona Baker i Gabriela Saldahna, Third Edition, Routledge, London – New York, 484–489.
- Hadžiosmanović, Lamija (2006) „Orijentalni motivi u poeziji Jovana Jovanovića Zmaja”, *Godišnjak BZJ „Preporod*, 6, 267–278.
- Hillmann, Michael C. (1975) „Hafez’s ‘Turk of Shiraz’ again”, *Iranian Studies*, 8, 164–182.
- Inan, Murat Umut (2020) „Ottomans Reading Persian Classics: Readers and Reading in the Ottoman Empire, 1500–1700”, *The Edinburgh*

- History of Reading: Early Readers*, ur. Mary Hammond, Edinburgh University Press, Edinburgh, 160–181.
- Ingenito, Domenico (2018) „Hafez’s Shirazi Turk: A Geo-Political Approach”, *Iranian Studies*, 51, 6, 851–887.
- Karahalilović, Namir (2014) *Kritičko izdanje djela „Perivoj slavuja” (Bolbolestan) Fevzija Mostarca*, Filozofski fakultet, Sarajevo, http://www.ff-eizdavastvo.ba/Books/Kriticko_izdanje_djela_Perivoj_slavuja_autora_Fevzija_Mostarca.pdf, posjećeno 12. 9. 2021.
- Karahalilović, Namir (2019) „O ‘islamskom misticizmu’ i ‘islamskoj mističkoj književnosti’: pitanje nominacije”, *Pismo: časopis za jezik i književnost*, XVII, 92–119.
- Karahalilović, Namir, Munir Drkić (2017) „Divan Hafiza Širazija u recepciji Safvet-bega Bašagića, Fehima Bajraktarevića i Bećira Džake”, *Živa baština*, III, 7, 32–43.
- Koskinen, Kaisa, Outi Paloposki (2010) „Retranslation”, *Handbook of Translation Studies*, ur. Yves Gambier i Luc van Doorslaer, Vol. 1, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam/Philadelphia, 294–298.
- Kostić, Lazar (1902) *O Jovanu Jovanoviću Zmaju (Zmaj Jovi), njegovu pevanju, mišljenju i disanju, i njegovu dobu*, Sombor.
- Lewisohn, Leonard (2010) *Hafiz and the Religion of Love in Classical Persian Poetry*, I. B. Tauris, London – New York.
- Loloi, Parvin (2004) *Hafiz, Master of Persian Poetry: A Critical Bibliography*, I. B. Tauris, London – New York.
- Massardier-Kenney, Françoise (2015) „Toward a Rethinking of Translation”, *Translation Review*, 92, 73–85.
- Milović, Jevto M. (1978) „O uticaju istočnjačke poezije na Jovana Jovanovića Zmaja”, *Radovi: Razdio filoloških znanosti, Sveučilište u Zadru*, 17, 10, 267–283.
- Mojaddedi, Jawid (2017) „Following the scent of Rumi’s Sufism in a Postreligious Age”, *World Literature Today*, 91, 6, 56–59.
- Mujezinović, Mehmed (1941) „Hafiz”, *El-Hidaje*, IV, 7-8, 194–201.
- Ostojić, Dr. Tihomir (1920) „O ovoj knjizi”, u: Jovan Jovanović Zmaj, *Istočni biser: skupljene pesme raznih istočnih pesnika*, Izdanje I. Đ. Đurđevića, Beograd – Sarajevo, i–xviii.

- Pym, Anthony (1998) *Method in Translation History*, St Jerome, Manchester.
- Rebihić, Nehrudin (2019) „Sulejmanpašićev izbor iz Hafizovog Divana: 90 godina od objavljivanja knjige *Prepevi iz Hafizovog Divana* (1928)”, *Bošnjačka riječ*, XIII, 44-47, 201–210.
- Rizvić, Muhsin (1971) „Pjesničko djelo Mirze Safveta”, *Safvet-beg Bašagić, Izabrana djela*, Veselin Masleša, Sarajevo, 9–54.
- Safi, Omid (2018) *Radical Love: Teachings from Islamic Mystical Tradition*, New Haven – London: Yale University Press.
- Sharify-Funk, Meena, William Rory Dickson, Merin Shobhana Xavier (2018) *Contemporary Sufism: Piety, Politics and Popular Culture*, Routledge, London – New York.
- Skerlić, Jovan (1935) *Omladina i njena književnost (1848–1871)*, Srpska kraljevska akademija, Beograd.
- St. André, James (2020) „Relay”, *Routledge Encyclopaedia of Translation Studies*, ur. Mona Baker i Gabriela Saldahna, Third Edition, Routledge, London – New York, 470–473.
- Susam-Sarajeva, Šebnem (2003) „Multiple-entry Visa to Travelling Theory”, *Target*, 15, 1, 1–36.
- Šaluji, Mahmud (2015) „Predgovor”, Hadže Šemsudin Muhamed Hafiz Širazi, *Divan (prepev na srpski sa originalom na persijskom jeziku)*, Kulturni centar I. R. Irana, Beograd, VII–XX.
- Šemsović, Sead (2017) „Hafiz Širazi na slavenskom jugu”, *Baština duhovnosti*, III, 7, 56–63.
- Venuti, Lawrence (2013) „Retranslations: The creation of value”, *Translation Changes Everything*, Routledge, London i New York, 96–108.
- Washbourne, Richard Kelly (2013) „Nonlinear Narratives: Paths of indirect and relay translation”, *Meta*, 58, 3, 607–625.
- Wawrzycka, Jolanta, Erika Michalycsa (ur.) (2020) *Retranslating Joyce for the 21st Century*, Brill Rodopi, Leiden – Boston.
- Yahaqqi, Mohammad Ja'far (2018) *Kratak pregled historije perzijske književnosti*, s perzijskog na bosanski preveli: Ahmed Zildžić i Munir Drkić, Dobra knjiga/Ibn Sina, Sarajevo.

SUMMARY

Munir Drkić

TRANSLATIONS OF HAFIZ SHIRAZI'S POETRY
IN THE WESTERN BALKANS

This paper investigates the translations of the poetry of the classical Persian poet Hafiz Shirazi (14th century) published so far in the Western Balkans. The research belongs to the field of translation studies, with particular emphasis on retranslations and relay translations. The first translation of Hafiz by Jovan Jovanović Zmaj published in 1861 was at the same time the earliest translation of a Persian text in the Western Balkans. I classify the past nine translations published in Bosnia and Herzegovina, Serbia, and Croatia into two periods. The first period was between the 1860s and 1920s, and the second took place at the beginning of the 21st century. The main conclusion is that each of the two historical periods, bounded by dominant cultural narratives, ushered in a new spirit, and added a new value to Hafiz's poetry in the target culture. At the turn of the 19th and 20th centuries, Hafiz Shirazi was presented as a hedonistic poet and winebibber in the Western Balkans. However, at the beginning of the 21st century, translators sought a more profound meaning and mystical content in this Persian lyricist's poetry. Therefore, one can conclude that all the translations of his poetry have an evaluative aspect. In addition, only two translations are integral, and the rest are selections or adaptations. The translators used the Persian source text or various German and English translations as their basis. Owing to such diverse approaches, the poetry of Hafiz Shirazi has preserved and further bolstered its canonical status among the old and new recipients in the Western Balkans that it had acquired in the Ottoman period among the educated Muslim elite.

Key words: *Hafiz Shirazi; Western Balkans; retranslations; relay translations; new value*

II

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.
Ovaj rad dostupan je za upotrebu pod međunarodnom licencom Creative Commons Attribution 4.0.

<https://doi.org/10.31820/f.33.2.1>

Predrag Brebanović

FILOLOGIJA KAO OTPOR

*dr. sc. Predrag Brebanović, Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu
brebanov@eunet.rs*

izvorni znanstveni članak

UDK 80

81

rukopis primljen: 7. kolovoza 2021; prihvaćen za tisak: 25. studenoga 2021.

Rad je posvećen filologiji, njenoj ulozi, statusu i perspektivama. Nakon uvodnog opšteg osvrtu i sumarnog istorijskog pregleda, analizira se njena pozicija u proteklih pola veka. Kao paradigmatične se uzimaju relacije spram lingvistike, književne teorije, kulturalnih studija i humanistike in toto. Ukazuje se na to da je – uprkos svojoj širini i prilagodljivosti – filologija u vlastitom samorazumevanju pružala otpor svim tendencijama koje su u naznačenom periodu dominirale na naznačenim područjima. U zaključku se njene aktuelne i buduće aktivnosti sagledavaju i projektuju kao nastavak opisanih praksi.

Ključne reči: *filologija; lingvistika; književna teorija; studije kulture; humanistika*

1.

„Naša majka zove se *philologia*” – naglasio je na pragu ovog veka u jednom prigodnom tekstu ugledni američki slavista i komparatista.¹ Ta rečenica, koja bi stotinak godina ranije bila smatrana banalnim truizmom,

¹ Vidi Holquist 2000. Svi navodi iz tog članka preuzeti su sa stranice 1976, iz jednog od deset vrlo kratkih priloga koji su – zajedno sa više desetina probranih odlomaka iz uradaka prvobitno štampanih u istoj publikaciji počev od 1884 – premijerno objavljeni u specijalnom, „milenijumskom” izdanju časopisa *PMLA*.

zazvučala je u datim okolnostima kao opomena. Nakon što je zapazio da na engleskom jeziku ne postoji ni približni ekvivalent nemačkom *Literaturwissenschaft* ili ruskom *литературовѣденіе*, isti se autor – upozoravajući na to da smo prethodnih decenija, ne samo u anglosaksonskoj zoni, svedočili inflatornom uvođenju svakovrsnih „studija”, poput postkolonijalnih ili rodnih – spustio do samog korena disciplinarnog genealoškog stabla; ali je, tek što ju je prizvao, bio prinuđen da konstatuje kako je majčica filologija odavno mrtva i kako njen leš, poput tela starca Zosime, širi neprijatan miris.

Zbilja, vrhunac koji je filologija dosegla u 19. stoleću predstavljao je, u izvesnom smislu, i njen kraj. Iznedrivši lingvistiku, ona joj je ubrzo prepuštala većinu institucija, uključujući i najvažniju od svih – Univerzitet. U doba u kojem su konstituisani moderni „studiji” jezika i književnosti (uključujući i uporednu književnost ili komparatistiku) filologija je *kao profesija* faktički nestala. Ime joj srećemo samo u sintagmama poput „klasične filologije” (odskora, sve više, i u nacionalno atribuiranim „filologijama”), s tim da ni na fakultetima koji se zovu filološkima na njega nećete naići u nazivima odseka ili katedri. Tako je i u onim univerzitetskim ustanovama gde se, uprkos onomastici organizacionih jedinica, dobija formalno zvanje filologa – koje se u pragmatično-životnoj sferi obično stiže i nosi kao teret.

Uzroke za to citirani autor pronalazi u suštinskom dvojstvu „ljubavi prema *logosu*”. Ona je, nastavlja on, oduvek bila „i istorija i zadatak” – ali je u svom prvom svojstvu, kao disciplinarni entitet, odista (od)umrla. Stav dotičnog proučavaoca je da, otprilike od osnivanja *Modern Language Association*, obitavamo u „postfilološkoj fazi”. Njoj je, veli, nakon kraće istorijske uvertire (pedsokratovci, Platon), prethodilo veoma dugo razdoblje, koje je započelo s helenizmom i aleksandrijskom školom, da bi ga okončali veliki nemački filolozi-klasičari. Od svih njih se u „postfilologovom” tekstu spominje samo jedan: August Boeckh (1785–1867).

Upravo je u njegovoj monumentalnoj *Enciklopediji i metodologiji filoloških nauka* (*Encyklopädie und Methodologie der philologischen Wissenschaften*, 1877) bio upotrebljen izraz „zadatak filologije” („die Aufgrabe der Philologie”). Ta disciplina, kako se tu navodi, stremi da „поново спозна оно већ спознато, да га чисто представи, да одстрани кривотворине које настају током времена, а и погрешно разумевање, те оно што се не појављује као целина да уједини у једну целину” (Boeckh 1886: 15; prev. prema Лома 2014: 48). Već se iz takve formulacije nazire da je Boeckh, kao filolog na koga će se filozof Wilhelm Dilthey nadovezati sa razdvajanjem prirodnih i

duhovnih nauka, za *univerzalnu filološku nauku* rezervisao „средишње место у једино правом, целовитом образовању хуманости као свеукупне људске духовности” (Јома 2014: 40–41). Filologija se u toj, najobuhvatnijoj viziji uspostavlja kao nadređena svim ostalim disciplinama, jer zahvata celokupno znanje o prošlosti. Krajem 19. veka bilo je rasprostranjeno stanovište po kojem su već „filologizovani” ne samo umovi i kulture, nego i oblasti poput evolucionističke biologije; nije manjkalo ni zahteva da se obrazovni sistem u celini podredi filologiji. Umesto toga, uslediće njena „balkanizacija”, u sklopu koje je kombinovanim negativnim dejstvom pozitivizma i fenomenologije ona bila „поцепана на различите узрочно-последичне ланце или пак издвојене феномене, те препуштена њима адекватно парцијалним методологијама” (39). Ispostavilo se da su se njeni poslenici samo nakratko približili ostvarenju sopstvenih snova,² u kojima je razgranato polje njihove njihove ekspertize uživalo privilegije *prima scientiae*.

Zanimljivo je da naš američki autor u svom svečarskom prilogu – gde je usput fino primetio da i učenjaku koji je voleo da ponavlja kako mu kao lingvisti ništa lingvističko nije strano na grobu ipak stoji natpis *ROMAN JAKOBSON / MOSCOW 1896 CAMBRIDGE 1982 / RUSSKIJ FILOLOG* – propustio da prizove one nemačke romaniste koji su, premeštanjem akcenta sa *la langue* na *la parole*, uspeli da spreče potpunu defilologizaciju proučavanja književnosti.³ Ali, ni tema ovog teksta nisu ta trojica heroja i pripadnika Vosslerove škole (L. Spitzer, E. R. Curtius, E. Auerbach), nego ono što se nakon njih (i uz kontinuirane odjeke njihovih zamisli) zbivalo u

² Michel Foucault u *Rečima i stvarima* (1966) tvrdi da su se u 19. veku izređala tri modela humanističkih nauka: *biološki, ekonomski i filološki*. Kuriozitet je da se kao personifikacija trećeg u tom dijahronijskom preseku pojavljuje – Freud. Čudljiva fukoovska taksonomija ili verna, na suverenom poznavanju istorije sazdana prezentacija? Proveri Fuko 1971: 398–399.

³ Istina, učinio je to tokom devedesetih, prvo u tekstu o jednom od pripadnika te generacije kao „poslednjem Evropljaninu” i preteći kulturalne kritike (vidi Holquist 1993), a onda i u prikazu zbornika posvećenog filologiji kao „izazovu” književnoj istoriji (uporedi Holquist 1999). Dve godine nakon članka iz *PMLA*, pišući o razlozima zbog kojih bi „trebalo da se sećamo filologije”, detaljno će prikazati i raniji nemački kontekst (pogledaj Holquist 2002). Naposljetku će se opsežnije pozabaviti ne samo njenim „zlatnim dobom” (na potezu od Friedricha Augusta Wolfa do Fiedricha Nietzschea), nego i „filologijom u doba svetske književnosti”, saglasivši se s uvođenjem pojma „svetska filologija” (Holquist 2011: 284), kojeg čemo se dotaći u poslednjem odeljku ovog teksta; a plasirao je i hipotezu da će se ona svoju pažnju ubuduće preusmeriti sa materijalnih i digitalnih „spomenika” ka „fizičkom činu čitanja kao takvom” i postati „neurofiziologija pismenosti” (285).

minulih pola veka. Tokom tog perioda će, barem u svojim najproduktivnijim konceptualizacijama, filologija produžiti da pruža otpor dominantnim strujama humanističke proizvodnje znanja, dokazujući uvek iznova da je (i) njen identitet relacijski, zavisan od zadatka koji na sebe preuzima, pa i „od onoga čemu se ona suprotstavlja” (Culler 1990: 49). Ovdje ćemo to razmotriti na nekoliko primera, pri čemu nam se svaki od njih – osim što ilustruje karakterističan pogled na prošlost, sadašnjost i budućnost književnih „studija” – čini reprezentativnim za po jednu od proteklih decenija trajanja debate o filologiji. Dakako da i sama ta debata jeste deo filologije, baš kao što je i svaka istorizacija filologije ujedno i njeno upražnjavanje.

2.

Krenemo li hronološki, lako ćemo uočiti da je sedamdesetih najmoćniji suparnik još uvek bila lingvistika. Upadljivo je to i u radovima najlucidnijeg jugoslovenskog teoretičara književnosti, Svetozara Petrovića (1931–2005). Na početku njegove *Prirode kritike* (1972) nalaze se izrazi zahvalnosti (predvodniku Čikaške kritike, uredniku časopisa *Modern Philology*, te teoretičaru *humanistike*) Ronaldu Salmanu Craneu, kao i članovima Sekcije za teoriju književnosti Hrvatskog *filološkog* društva (HFD). Svoju je metodološku poziciju Petrović (iz)gradio pod geslom o potrebi „prevladavanja antipozitivističke pobune”. Na terenu proučavanja književnosti, ta je pobuna bila inspirisana lingvistikom, uz oslonac na koju se odvijao i poduhvat „nauke o književnosti”. „Imanentisti” su, jednostavno, književnu analizu redukovali na lingvističku. *Prirodom kritike*, kao jednim od prvih teorijski zaokruženih pokušaja da se prevaziđu ograničenja tzv. unutrašnjeg pristupa – čiji su sledbenici i u Zagrebu prigrlili semantičku autonomiju teksta i shvatanje književnosti kao „umetnosti reči”⁴ – učinjen je korak unatrag, ka „majčinskom” nasleđu filologije, kojoj su akcije u tom času stajale veoma nisko. Premda donekle apstraktna, argumentacija nije mogla biti jasnija:

Pitanje o relevantnosti filologije – pitanje o njenom značenju za svijet, za čovjeka, o njoj odgovornosti prema svijetu i čovjeku – odjekuje danas unutar zidova svakog univerziteta u svijetu, svakog bar univerziteta koji je vrijedan toga imena. I sud o njoj

⁴ Za Petrovićev otklon od tzv. zagrebačke škole, okupljene oko časopisa *Umjetnost riječi*, vidi Beganović 2016.

današnjoj ulozi češće je porazan nego ikakav drugačiji. (Petrović 1972: 172)

Razlozi zbog kojih je taj sud porazan leže u lingvističkoj „invaziji” i razvijanju nauke o književnosti po analogiji sa lingvističkim *aistorizmom*, koji se „*pred prljavštinom svijeta povlači u kulu od slonove kosti*”, ostajući nesposoban za bilo kakvu, kamoli kreativnu viziju prošlosti. Petrović kao rešenje nudi „filologiju u vremenu”, čije je uporište u ideji da se *zadatak* „svetske filologije našeg vremena” sastoji u dokazivanju da smo ono što jesmo „postali kroz istoriju”, da to „možemo da ostanemo samo u njoj” i da „samo u njoj možemo da se razvijamo” (Auerbah 2009: 119). Protivno asocijacijama o anahronosti, pedanteriji i dosadi, koje je budila kod većine njegovih savremenika, filologija u vizuri pisca *Prirode kritike* – pod pretpostavkom da se ne iscrpljuje u pozitivističkom determinizmu i ne teži kauzalnom *objašnjenju*, nego na hermeneutičkom protokolima zasnovanom *tumačenju* – nije ni prašnja, ni autistična, ni epistemološki naivna. Suvim suprotno: mada su je nehajni i zlobni brkali sa frenologijom i drugim pseudo-naukama, ona je jedina moguća protivteža sterilnosti nauke o jeziku, koja je pri svakom dodiru sa književnošću skupo plaćala ideal objektivnosti i zanemarivanje konteksta. Petrović ističe i da su filolozi dužni da vrata svoje „laboratorije” drže širom otvorenima, kako bi iz nje povremeno mogli da izađu bilo „u svet”, bilo u prostor neke druge discipline. Već je tada – idući ispred svog vremena – bio pristalica interdisciplinarnе „refrakcije”.

Odatle se naslućuje da je njegov filološki entuzijazizam imao i političke konotacije. Permanentno se Petrović pita „*o mogućnosti jedne angažirane filologije*” (177):

Kod nas, u ovoj zemlji, pitanje o relevantnosti filologije dobiva međutim i jedan drugi oblik, jednu zapravo osobitu dimenziju. Filologija – koji put samo stručni jezik filologa, koji put samo filologova vizit-karta, ali koji put i gotovo kompletan radni potencijal u ponekoj užoj filološkoj disciplini – znade u nas biti angažirana u ulozi što je u razvijenim zemljama danas ispunjavaju otuđeni dijelovi nauka vrste ekonomije, sociologije, antropologije, politologije: u ulozi dakle pseudo-naučne ekspertize kojoj je svrha mistifikacija stvarnih odnosa u društvu, opravdavanje neke reakcionarne, obično agresivne politike, obrana socijalnog status quo. (172)

Tu je očito vrebao i vreba najveći rizik od zloupotrebe, jer je i filologija kroz istoriju neretko bivala ne samo antimodernistička i autoritarna,⁵ nego i neskriveno ksenofobna i šovinistička, privržena perverziji „fašizma maternjeg jezika” (Ch. Hutton) i, katkada, besprizorno arijevska. Znamo da se nacionalizam, u nastojanju da državno sponzorirano objedinjavanje znanja iskoristi za objedinjavanje nacije, redovno naoružava filologijom. Kao deklarirani levičar, Petrović opasnost od političke manipulacije 1971. imenuje *etnocentrizmom* nezavisno od toga da li ona potiče od rasizma ili evropocentrizma, odnosno – u jugoslovenskim koordinatama – od „*nacionalističkog ekskluzivizma*” ili „*integralističkog hegemonizma*” (175). Prema njegovom viđenju, filologija mora smoći snage da umakne kako lokalističkim scilama, tako i globalističkim haribdama. Njen angažman on naziva *angažmanom za istinu*.

Iz takve perspektive, obaveza filologa prema zajednici kojoj pripada nije ništa drugo nego da bude – filolog. U javnim debatama poput onih o „položaju i nazivu” jezika, pripadnosti pojedinih pisaca pojedinim nacionalnim književnostima, ili o alternativama kakva je ona između „jugoslovenske književnosti” (jedinina) i „jugoslovenskih književnosti” (množina), autentičnom filologu profesionalno poštenje nalaže da zauzme gard „tumača, a ne vođe, pedagoga a ne mistagoga” (239). Filolozi, po Petroviću, treba da prednjače i u pružanju otpora nametanju herderovskog svetog trojstva jezika, nacije i duha. Osuđujući politikantsko ponašanje stručnjaka, koje nalikuje „*praksi državnog ureda za jezik*” (178), on se zalaže za demistifikaciju čitavog grozda pojmova koji (od „nacionalne književnosti” nadalje) proističu iz nečega što je Spitzer zvao *nacionalnom tautologijom*. Istom projektu demontaže valja – preko njihovih filoloških korelativa – podvrgnuti i druge identitet-ske kategorije.

Dodajmo da se Petrović nije zadržao isključivo na filološkim načelima. Način na koji se i sâm bavio (kako indijskom ili kineskom, tako hrvatskom ili srpskom) književnom prošlošću najbolje ilustruje njegovo poimanje filoloških strategija. Posebno to važi za blistave, mada nedovršene radove o

⁵ Ni slavni nemački romanisti nisu bili politički nevini. Ne doima se netačnom ocena da se iz konzervativizma mogu izuzeti „delimično Spitzer, možda Curtius i zasigurno Auerbach” (Suvin 2003). Spomena je vredno da Spitzerov interpretativni metod po Auerbachu „istoriju poznaje samo kao istoriju emotivnih formi”, ali i da je Spitzer docirao da je Curtius „nemački *Geist*” napustio tek nakon što su nacisti napali „besmrtnog Goethea” i – pobili šest miliona ljudi. Levičar je bio jedino Auerbachov asistent Werner Krauss.

poeziji Jovana Pačića (1975–1976) i prevodilaštvu Laze Kostića (1986). U njima je – uz dijalektiku mikroskopije i makroskopije – u pogon bio stavljen kompletan organon filoloških umeća: od empirijsko-tekstoloških, preko herme-neutičko-kritičkih, do spekulativno-kulturoloških. Pritom se radilo o osobenoj vrsti filološki nenadmašno kompetentne čitalačke imaginacije, koja je u svom krajnjem, narativizovanom izrazu podrazumevala izostanak bibliografije, a u studiji o Kostiću i fusnota.

3.

Takvog se pristupa – koji je, iako se Petrović ne odriče fleksibilnosti nesistematičnog, (para)učenjačkog, humanističkog istorizma, uključivao i minucioznu primenu strogih, (infra)učenjačkih, retoričkih procedura – ne bi postideo ni Paul de Man (1919–1983). Petrovićevska *filologija u vremenu* bi se, uostalom, dala porediti sa demanovskom *retorikom temporalnosti*. Međutim, ovde nam je od primarnog interesa to što je De Man, inicirajući povratak filologiji, ustoličio jednu osobenu žanrovsku tradiciju.

Da podsetimo: glasoviti tekst „Povratak filologiji”,⁶ kojeg je on objavio godinu dana pre smrti, nastao je kao odgovor na članak Waltera Jacksona Batea. U toj jednokratnoj polemičkoj razmeni – koja se ticala nastave engleskog jezika i književnosti, ali i stanja u humanistici uopšte – harvardska je strana za krizu književnog obrazovanja krivila odustajanje od klasičnog „ideala *litterae humaniores*” (Bate 1982: 47), autodestruktivnu fragmentaciju i prodor poststrukturalizma oličen u „prpošnom Parižaninu, Jacquesu Derridi”; dok je jejska raskrinkavala „ukorenjene pedagoške navike” (Man 1986: 21) i, na zaprepašćenje brojnih, dekonstrukciju uzela u zaštitu *kao filologiju*, a implicitno i kao poslednju liniju odbrane univerzitetske autonomije. Kako god, nema nikakve sumnje da, makar u anglosaksonskim miljeima, doslovce *od tada* prestaje slepilo za filologiju i oglašivanje o nju. U teorijski diskurs o književnosti ona se, uistinu, vratila tek sa De Manom, blagodareći kome je prestala da bude prognani pojam i predmet podsmeha.

⁶ Istoimene tekstove potpisaoe docnije medijevalista Lee Patterson (1994), teoretičar Jonathan Culler (2002) i lingvista Ludwig Jäger (2013); Edward Said je, kao što ćemo videti, tako nazvao jedno poglavlje u svojoj faktički poslednjoj knjizi, dok će samu sintagmu u naslovu jednog članka iskoristiti Martin G. Eisner (2011); pisalo se i o „ponovnom pojavljivanju” (G. G. Harpham), o „filologiji u novom ključu” (J. McGann), o „post-humanoj” (S. Kay), o „divljoj filologiji” (S. Naithani); komentarisano je bio njen *update* (N. Wegmann) isl. O tome da silna pozivanja na povratak konstituišu žanr, vidi Glavaš 2015.

Interesovanje za nju je, dakle, oživljeno sa prilično neočekivanog mesta.⁷ Vremenski se, pak, to oživljavanje poklopilo sa okončanjem „zlatnog doba” književne i kulturalne teorije (1965–1980).

Potonja konstelacija ne sme biti ignorisana. Svakako da nema ničeg pogrešnijeg od pomisli da se De Man pri okretanju filologiji odrekao svojih dotadašnjih teorijskih postavki. Ali, odnos filologije i teorije on je razumevao bitno drugačije od većine svojih kolega, koji su – poput analitičkog kritičara Renéa Welleka, u čijem se sistemu, kao i kod imanentnog analitičara Wolfganga Kaysera, uloga filologije iscrpljuje u sređivanju građe i obavljanju predradnji za „pravo” proučavanje – skrivali eskalaciju najvećeg paradoksa: da su zagovornici nauke o književnosti, dodvoravajući se lingvistima kao svojim anti-filološki raspoloženim partnerima (koji su se povinovali Saussureovom *dictumu* i, za potrebe bavljenja „prirodnim” jezikom, napustili izučavanje pismenosti i literature), filologe dugo posmatrali kao svoje najveće neprijatelje. U tom pogledu, De Manova pozicija nije bliska samo Kennethu Burkeu ili Williamu Empsonu (filološki osvešćenim ekscentricima koji u replici Bateu bivaju protivstavljeni teoretičarima kao što su I. A. Richards ili R. P. Blackmur, L. Trilling ili N. Frye); ona je srodna Curtiusovoj koncepciji filologije kao nauke pažljivog čitanja, koja nije bila tuđa ni Jakobsonu.⁸ No, umesto na poslednju dvojicu, De Man se uvek radije pozivao na trećeg, najsmelijeg filologa – Friedricha Nietzschea. Bateu zato zamera što ničéanske momente Derridinog pisanja čita u egzistencijalno-nihilističkom, umesto u filološkom ključu. U jednom će intervjuu i za samoga sebe reći da je „filolog, a ne filozof” (Man 1986: 118) – iako su manje-više svi, nezavisno od stepena upućenosti, bili i jesu skloniji da ga

⁷ Ne iznenađuje da je Camille Paglia insistirala na antitezi između američke dekonstrukcije i nemačke filologije. Teza ogorčene osporavateljke dekonstrukcije bila je sledeća: mada nam nudi „najbolju i najobuhvatniju kritiku kulture” (Palja 2002: 283), filologija je „u otuđenom modernom svetu fragmentarnosti i subjektivnosti” (245) odbačena zarad „pogrešno shvaćenog francuskog stila uzvišenog, autoreferencijalnog, pseudo-filozofskog načina razmišljanja, koji nijednom američkom kritičaru ne ide od ruke” (244).

⁸ Osim za poeziju senzibilnog „ruskog filologa”, među malobrojne lingviste koji se nisu odrekli filologije – nego su, naprotiv, proučavaocima književnosti poručivali da je svaki posao u njihovoj struci filološki i da onaj ko se bavi književnošću mora posedovati čulo za filologiju – spada i Otto Jespersen. Nepristajući na oštro razdvajanje jezika i govora, on je u „opštoj filologiji” video kopču između lingvistike i kulture, poveravajući joj misiju koja će u sosirovskoj (antifilološkoj) tradiciji biti poverena disciplini čiji pobednički pohod dovršavaju *Elementi semiologije* Rolanda Barthesa iz 1964.

tretiraju kao književnog teoretičara koji je nadahnut jednim specifičnim tipom „ljubavi prema mudrosti“.

Bez obzira na dekonstrukciju, De Man će u „Povratku filologiji“ glavnog saveznika pronaći u naizgled staromodnom Reubenu Broweru, kod koga je 1950-ih na Harvardu pohađao opšteobrazovni kurs „Interpretacija književnosti“, poznatiji kao „Humanities 6“ („HUM 6“). Apostrofiranje te činjenice bilo je odapinjanie još jedne strelice u Bateovom pravcu. Uvodeći studente u ono što je Richards zvao „praktičnom kritikom“, Brower je po De Manu demonstrirao redak talenat za „puko“ čitanje, koje prethodi bilo kakvoj teoriji. Takvo čitanje je „duboko subverzivno za one koji o nastavi književnosti misle kao o zameni za nastavu teologije, etike, psihologije ili intelektualne istorije“ (24); ali, ono se jednako mnogo razlikuje i od usko shvaćene književne kritike, pošto „pažnja spram filoloških ili retoričkih tvorevina jezika nije isto što i estetsko ocenjivanje“.

Koliko je to razlikovanje De Manu bitno sugerise nam i njegov iste godine štampani tekst „Otpor teoriji“, kojeg – tim pre što će dva štiva sukcesivno biti preštampana u istoj, po jednom od njih nazvanoj knjizi – treba čitati uporedo sa tekstom o povratku filologiji. Teorija je za De Mana ono što nastaje „kad predmet diskusije više nije značenje ili vrednost, već modaliteti stvaranja i recepcije značenja i vrednosti koji prethode njihovom ustanovljavanju“ (7). Njegovim rečnikom kazano, nju ne zanima *gramatičko*, nego *retoričko čitanje*. Prvo je upereno na sadržaj i fundirano na vanlingvističkim generalizacijama, dok je drugo figuralno; prvo vodi ka „femenalizaciji“ (mešanju učinaka jezika sa fenomenima stvarnog sveta), dok drugo polazi od toga da je jezik (usled arbitrarnosti znaka) slobodan od referencijalnih ograničenja; prvo je otpor teoriji, dok je drugo – teorija sama. U poslednjem izvodu, iako se i po De Manu uspon teorije podudara sa uvođenjem lingvističke terminologije u promišljanje književnosti, otpor teoriji nije ništa drugo doli otpor filologiji. Kao i Petrović, potpisnik *Slepila i uvida* želi da sačuva filologiju za teoriju i teoriju za filologiju; za razliku od potpisnika *Prirode kritike*, u suprotstavljanju njihovom razdvajanju De Man mestimice ne preza ni od toga da ih izjednači.

Ako je na pedagoškoj ravni Bateu zamerao favorizovanje istorijskog i humanističkog, nauštrb retoričkog i filološkog ustrojstva nastave književnosti, u metodološkoj je ravni neslaganje između njih bilo posledica De Manovog ubeđenja da treba izbegavati postojeće interpretativne kodove i da je, umesto u rutinski-zdravorazumsko razotkrivanje smisla tekstova, po-

trebno upustiti se u rudarsko detektovanje kontradikcija koje su sastavni deo proizvodnje svakog smisla. Tu negde leži i De Manova osnovna poruka, koja se svodi na to da je filologija – oko čije će se definicije i danas malo ko složiti s malo kim – istovremeno naziv kako za *utemeljenje*, tako i za *protiv-utemeljenje* (teksta, koherencije, porekla, identiteta...). S obzirom na intelektualno nagnuće onih koji su se u međuvremenu trudili da realizuju De Manovu zamisao, Jonathan Culler nije bio u krivu kada je opazio da se povratak filologiji odvija u formi *anti-foundational philology*. Jer, koliko god da filološka praksa teče svojim tokom, u teoriji su najšire shvaćeni antiesencijalistički impulsi nadvladali.

De Manova vera u filologiju i „povratak kao polazište” – koja je, nimalo neopravdano, doživljavana i kao stanovito „filološko luteranstvo” – bila je nepokolebljiva, ali dvosmislena. Zahvaljujući njemu, pojam filologije postao neuporedivo frekventniji, premda ne i jasniji. Jaka rezonanca, na koju je njegov tekst od samoga početka (otkako je reč „filologija” pala) nailazio, podrazumevala je ne samo razumevanje i saglasnost, nego i nerazumevanje i osude. Kao što je sa dekonstrukcijom i u drugim situacijama umelo bivati, ni filolozi nisu znali šta će s njom, pošto joj je delovanje bilo podjednako sugestivno i zbunjujuće. Spontano je iskrslo pitanje: može li se uporedo biti i *filologo-centričan* i *anti-logocentričan*? Ili: da li je za humanistiku povratak filologiji lek sa kojim će biti unet i virus? Zanimare li se te *teorijske* nedoumice, De Manu moraju biti priznate *istorijske* zasluge. On je promenio smer njihovanja klatna i umnogome doprineo promeni položaja discipline, o kojoj se pri preganjanjima oko humanistike nakon njegove invektive više nigde nije diskutovalo pežorativno, već u najmanju ruku neodređeno i oprezno. Rečima Jana Ziolkowskog: „filofilolozi” su napokon počeli da se oporavljaju od teškog poraza koji su im početkom prošlog veka naneli „mizofilolozi”.

4.

Potvrdila su to i dešavanja na prelasku u devedesete. Nakon što je 1988. konferencija „Šta je filologija?” održana na Harvardu – čime je De Man Batea simbolički pobedio i „u gostima” – radovi sa nje objavljeni su 1990. u *Comparative Literature*, a potom i u zborniku *O filologiji*, kojeg je uredio Ziolkowski. Iste godine Stephen Nichols priređuje temat u časopisu *Speculum*, kojim je promovisana „nova” filologija, zaokupljena u prvom redu starijom frankofonom književnošću i aktuelizacijom pitanja o „buđučnosti Srednjeg veka”.

Šta je (bilo) novo u *new philology*? Ne toliko ukazivanje na značaj negdašnje „kraljice nauka” (kojeg su dotad postali svesni i oni koji su ga uporno negirali), koliko teorijski i praktični *otpor* spram „starog” filološkog dogmatizma. Plodovi novonastale orijentacije najopipljiviji su u sferi „tekstualne kritike” ili „pragmatike”, gde je generisan otklon od kanonizovane tehnike priređivanja rukopisnih tekstova. Tu je Nicholsova preteča bio Bernard Cerquiglini, autor interesantnog polemičkog spisa *Pohvala varijanti* (*Éloge de la variante*, 1989), čiji je ništa manje znakovit podnaslov glasilo *Kritička istorija filologije*. U toj knjizi je pozitivistička filologija prozvana *Monsieur Procruste*, čime je aludirano na nasilje koje je vršila nad građom. Preuzimajući koncept „pokretljivosti” teksta – koji je, analogno peri-lordovskoj „multiformnosti” usmenog izraza uveo Paul Zumthor – Cerquiglini se prema *variance* ne odnosi kao pedant, nego je slavi prepuštajući se bartovskom *jouissance*. Nije stvar u tome da srednjovekovno pisanje usled rukopisne transmisije proizvodi varijante: varijantnost je njegovo inherentno svojstvo, bez kojeg medijevalne tekstualnosti ne bi ni bilo. S tim da nijedna varijanta nije ni tačna, ni konačna!⁹

To je već bila ozbiljna teorijska provokacija, pri kojoj se Cerquiglini nije pozivao na De Mana, ali jeste na Foucaulta. Daleko od toga da su odbacivanje intencionalne zablude i postuliranje anti-pozitivističkog autora-kao-funkcije jedini elementi poststrukturalizma u njegovom, takoreći, *tekstonazoru*. Poput samog teksta – koji destabilizacijom postaje toliko fluidan i neuhvatljiv da paratekstualno okolje i (na)čin prenošenja „vizuelne i verbalne misli” (Nichols 1997: 11) u poređenju s njim prestaju da budu semantički inferiorni – autorska instanca je kod Cerquiglinija relativizovana u samom zametku, pošto je za ravnopravne ko-autore iliti ko-funkcije (ko-fikcije?) on proglašavao prepisivače, ilustratore, rubrikatore i sve druge koji sudeluju u proizvodnji teksta. Novina je bila sadržana u opredeljenju da tekst ne postoji mimo vlastite materijalnosti: stoga će se Nichols truditi da kao opštu oznaku patentira termin *materijalna filologija*.

⁹ Cerquiglini je, logično, još osamdesetih u kompjuteru prepoznao savršeno oruđe za realizaciju sopstvene vizije medijevalne tekstualnosti, tj. srednjovekovne varijantne estetike. Rezultat edicionog postupka po njemu i ne treba da bude štampana knjiga, nego – hipertekst. Ali, neće svi njegovi poštovaoci s jednakim elanom krenuti put *hi-tech*-filologije, među čijim bi ograncima imale valjda biti delatnosti *à la filo-blogging*. Ona i „kulturna informatika” (sa pretećim oblastima poput „medijske” arheologije) ionako pripadaju zasebnom području – takozvanoj „digitalnoj humanistici”, koju u celini izostavljamo iz analize.

Naravno da se za ključni materijalni artefakt uzima rukopis, preciznije „matrica rukopisa” (*manuscript matrix*), koja kao „jedini preživeli svedok” poprma karakteristike badjuovski dalekosežnog događaja i istinske „kulturne drame”. Naći se „licem u lice” s rukopisom: to je jedini imperativ materijalne filologije. Ne bežeći ni od mikroskopa i hemijskih testova, ona objektu svoje fascinacije prilazi sa nepoverenjem neuobičajenim za prethodne generacije filologa, koje su energiju (po)trošile na potragu za nečim što je navodno izgubljeno, nastojeći da (kao proklamovani ishod tzv. niže filološke kritike) uspostave „najautentičniju” varijantu i isporuče kritičko izdanje teksta. Kulminacija tog „tekstualnog idealizma” – pred kojim će, po Nicholsu, uz delimični izuzetak nešto sofisticiranijeg Auerbacha, pokleknuti i legendarni Nemci – bila je metodologija Karla Lachmanna. Prema njegovom nauku, u prvoj fazi priređivanja treba utvrditi hijerarhiju varijanti, rekonstruisati genealoško stablo rukopisa (*stemma codicum*) i, ako je moguće, doći do tekstualnog *arhetipa* (od kojeg vode poreklo sve druge varijante); da bi se u drugoj fazi – kada, po obavljenoj *recenziji*, nastupi *emendacija* – prešlo na popunjavanje lakuna i uklanjanje grešaka.

Materijalna filologija ni za šta od toga preterano ne mari. Umesto vertikalnog, ona nudi horizontalni model, u kojem se greške kao takve ne priznaju. Prepisi prepisa ili kopije kopija predmet su analize čak i kada su autografi i originali dostupni; delom teksta ili krnjim tekstom barata se kao da ni po čemu nisu inferiorni spram celovitih verzija. Takav filološki agnosticism

prednost daje rukopisu kao primarnom mestu proizvodnje značenja; ono se može se uporediti s asimptomom kojoj se srednjovekovni tekstovi konstantno približavaju, ali koja nikad ne dobija svoj definitivni oblik. To ne znači da su oni nužno nepotpuni, nesposobni za jasna značenja ili osuđeni na neodlučivost. Daleko od toga. To znači da, pripadajući „živim formama”, verzijama koje su u određenoj „kulturi” proizveli jedan ili više pojedinaca, niti jedna od verzija, ma koliko bila celovita, ne može biti smatrana merodavnom. Još važnije, čitav koncept „autoriteta”, ukoliko ga se primeni na sekularnu književnost, može biti shvaćen kao himera, ideal kojem teže neki autori, iako je njih manje nego što bi se pomislilo. (17)

Usled ovakvog podriivanja autoriteta teksta moglo bi se govoriti i o *post-tekstualnoj* filologiji – mada se Nichols, zastupajući stanovište o neo-

dređenosti teksta, ne protivi ni odrednici *postmoderna*. Ravnodušnu prema tekstualnim genealogijama i dijahronijskoj lingvistici, materijalnu filologiju tangira sâmo prenošenje teksta kroz vreme i njegov opstanak na različitim prostorima.

Tim je svojim odlikama „nova” filologija bila u dosluhu sa Novim istorizmom (*new historicism*), koji se – kao jedno od preovlađujućih teorijskih usmerenja potkraj prošlog veka – od starog, pozitivističkog istorizma, uključujući i njegov široki filološki rukavac, distancirao konceptom retrofleksije (tj. uzajamnog odražavanja književnosti i društva), te vođenjem računa o tome da nije samo tekst istoričan, nego i istorija tekstualna. Zaključci novoistoričara, kao i zaključci pobornika materijalne filologije, uvek idu istom pravcu: ka nalazu o ideološkoj strukturiranosti prošlosti, odnosno svih njenih „varijanti”. Zato je konfrontacija „nove” sa „starom” filologijom bila i politička. Paralelno s odupiranjem scijentizmu, pružan je otpor parohijalno-nacionalističkim eskapadama, kao i neodmerenim institucionalnim aspiracijama koje su filologiju svojevremeno kompromitovale.

U ništa manjem saglasju materijalna filologija bila je i sa sveopštom kulturalizacijom, kao i sa samim studijama kulture (*cultural studies*). Ali, ukoliko se jedna od krucijalnih funkcija filologije oduvek sastojala u prevođenju idealističkih programa kulture u empirijsku formu, onda se tom usaglašenošću može protumačiti i ocena da je čitava disciplina, kao „proto-humanistička empirijska nauka” (Guillory 2002: 28), doživela propast. Oni koji tu propast opisuju kao „upadljivu i zagonetnu činjenicu” (30) izgleda previđaju da se u doba kulturalnih „studija” desila radikalna, *filozofska* promena u razumevanju kulture. Zbog te promene Nicholsova filologija, izuzimajući oblast izučavanja srednjovekovne književnosti, nije ni mogla preuzeti kormilo.

Dometi te filologije bili su još slabiji na širem humanističkom frontu, gde je uprkos izvesnom stepenu „refilologizacije” i (zakasneloj) osveti predpostukturalističkoj teoriji, ona ostala u opoziciji. Na vidiku (još) nije bio nikakav *philological turn*.¹⁰ Ako se tokom poslednje decenije prošlog veka u humanistici i odigrao nekakav zaokret, njegova je narav bila – antropološka.

¹⁰ Posredan dokaz za to je i okolnost da pojam filologije (koji je 1976. očekivano izostao iz *Keywords* R. Williama) ne samo da nije obrađen u cenjenom zborniku *Critical Terms for Literary Study* (čiji su priređivači 1990. bili F. Lentricchia i T. McLaughlin), nego ga kao samostalne jedinice nema ni u *Glossary of Literary Terms* M. H. Abramsa – čak ni u izdanju iz 2009, čiji je su-autor bio jedan od učesnika debate o filologiji.

Ali, umesto da baštine tradiciju filologizacije antropologije, mnogi „neofilozofi” se nisu suprotstavljali trendovima. Imajući u vidu da su neki doživeli kao filološki fetišizam, a neki kao gubljenje fokusa i udar na filologiju, početkom stoleća je naprosto morao uslediti još jedan rezolutan poziv na povratak izvornom duhu discipline. „*Hard core* filologija” uzvratice udarac.

5.

U njeno je ime – što je bilo gotovo toliko začudno koliko ono što je učinio De Man – istupio Edward W. Said (1935–2003), na svojim posthumno publikovanim predavanjima koja je održao u epicentrima akademske humanistike, na univerzitetima Kolumbija (2000) i Kejmbridž (2003). Ispada da se i on filologiji okrenuo tek pred smrt,¹¹ u svojoj testamentarnoj knjizi. No, u Saidovom slučaju to ne znači da je se i ranije nije doticao, nego da mu se odnos prema njoj menjao. Ono što je dugo bilo izvor strepnje i frustracije, postaće na kraju izvor nade i smisla. Otkud to?

Filologija je u Saidovim spisima iz sedamdesetih pretežno imala negativnu konotaciju. Uzroci za to bili su politički, jer je osuda filološkog esencijalizma bila inicijalno upisana u borbenuošću prožetu postkolonijalnu kritiku. U prekretničkom *Orijentalizmu* (1978) se, recimo – posve u ničeovskom maniru – spočitava da „čopor filologa ne može da razume” kako je zadatak filologije u tome da *problematizuje* „sebe, one koji se njome bave, sadašnjicu” (Said 2000: 178) i kako kulturu možemo razumeti samo „*kao celinu*, antipozitivistički, intuitivno, saosećajno” (342). U narednim autorovim teorijskim knjigama, poput *The World, the Text, the Critic* (1983), prevladaće pak ambivalencija. Filologija je sve ređe na optuženičkoj klupi, a sve učestalije biva pozivana kao (doduše, ne uvek kredibilan) svedok. Otvoreno se izražavaju simpatije za antiscijentizam Raymonda Schwaba, kome kao etnocentrični negativac biva kontrastiran Ernst Renan.

Premda teorijsko, objašnjenje za to je vrlo jednostavno. Donekle marksistički usredsređen na materijalne i ideološke pretpostavke proučavanja

¹¹ Isto važi i za Claudea Lévi-Straussa – što je čudno kada znamo da je čitavog života bio „u brazdi” strukturalne lingvistike. Nakon što je navršio stotu, on u jednom od svojih poslednjih intervju (iz 2009) predviđa da će „antropologija biti transformisana u filologiju” (Lévi-Strauss 2013: 80). Ukoliko se to zbude, vratiće se odakle je, sa naukama kao što je arheologija, i došla.

jezika i književnosti, Said se (uz sav onaj ikonoklastički naboj svojih štiva) nikada u potpunosti ne lišava univerzalija i nečega što je jedan njegov prikazivač imenovao „totalizujućim navikama zapadnjačkog humanizma”. U stvari: njega, kako će tek kasnije priznati, nikada nije ni zahvatio „ideološki antihumanizam teorije”, uključujući i princip kojeg je sâm nazvao „jezičnošću” (*linguicity*) i koji je u strukturalizmu bio aksiomatski apliciran na totalitet ljudskog iskustva. Oko teme suverenosti subjekta Said se manje slagao sa De Manom, nego sa, primerice, Haroldom Bloomom. Zbog toga je i bilo moguće da neke od uveliko osporavanih metanaracija – kakve su *humanizam*, *demokratija*, a nadasve *filologija* – postepeno kod njega počnu da dobijaju pozitivan predznak, ali u jednom naročitom registru: on će spram njih ostati kritičan, ali sa ciljem da ih „iznutra” sadržajno pročisti i ideološki revidira. Said je doista bio anti-humanistički humanista, anti-demokratski demokrata i anti-filološki filolog.

Mada naslov knjige u koju je njegov „Povratak filologiji” uvršten (to) ne obećava, filologija je (ne književna teorija, istorija ili komparatistika, pa ni književna kritika *stricto sensu*) glavna junakinja *Humanizma i demokratske kritike*. Uostalom, unutar istih korica štampan je i autorov predgovor za prevod Auerbachovog *Mimesisa* (1946) – *magnum opusa* filologa kome je Said najviše dugovao. Slično vlastitom uzoru, on filologiju vidi kao sekularnu i svetovnu; ni za njega, kao ni za Auerbacha, ona nije „filologija reči” (*word*), nego „filologija sveta” (*world*); zajedničko nadahnuće im je Giambattista Vico, sa svojom osebjunom *istorijskom intuicijom*; a spaja ih i odbacivanje specijalizacije i dehumanizacije, koje se po Nemcu mogu prevazići samo „sintetičkom filologijom svetske književnosti”. Domovina svih filologa po njima je svet, tačnije svet ljudske istorije.

Polazeći od toga da je filologija „najmanje seksi i najnemodernija od svih oblasti učenja povezanih s humanizmom” (Said 2004: 57) i procenjujući kako je „najmanje verovatno da će se ona pojaviti u raspravama o značaju humanizma za život početkom dvadeset prvog veka”, Palestinac najavljuje da će joj, osim kao „pažljivom, maštovitom čitanju”, pristupiti „u nadi da uvežbana otvorenost prema onome što tekst zbori (i, zajedno sa tom otvorenošću, izvesna doza otpora) predstavlja kraljevski put ka humanističkom razumevanju u najširem smislu te fraze” (xvii). „Nauka čitanja” je, za Saida, vrhunac „humanističkog znanja” (58).

Ipak, *otpor* je i u filologiji presudan. Pozivajući se na islamsko filološko nasleđe, Said napominje da se proces aktivnog čitanja ne završava pukom

repcijom – to jest, onim što označavaju arapsko *ijtihad*, francusko *explication de texte* ili englesko *close reading* – već da nakon toga sledi iskorak u društvo. Zato se i u *Orijentalizmu*, kao kod Petrovića, spominje „filološka laboratorija”. *Izvan* nje se odigrava obračun sa dehumanizujućim silama – globalizacijom, neoliberalnim „vrednostima”, tržišnom ekonomijom (kao eufemizmom za ekonomsku pohlepu), imperijalističkim pretenzijama – u kojem filolog ima pravo i obavezu da uzme učešće. Ukratko, otpor filologa motivisan je humanistički i, kao takav, nema drugih prioriteta izuzev emancipacije i prosvetljenosti. Utoliko je Saidova ideja filologije, za razliku od De Manove, duboko povezana, ne samo sa *humanistikom*,¹² nego i sa *humanizmom*, a u krajnjoj liniji i sa *humanošću*. Štaviše, on je svesno – da li jedino retoričkog efekta radi? – zanemarivao distinkcije između ta tri pojma. Za Saida je filologija istovremeno i kičma humanistike, i oružje humanizma, i sredstvo humanitarne politike.

S jedne strane, on u povratku filologiji vidi zamajac prevladavanja famozne „krize humanistike”, koja je rezultat korporativizacije univerziteta. Humanistika i po njemu jeste u krizi, ali o tome, bolje od idealističkih jermijada (ne samo) konzervativaca – koji, ako su filolozi, ne rade ništa osim što skrštenih ruku i nerasklopljenih knjiga zdvajaju nad sudbinom dekodiranja tekstova u svetu gde *gut lesen* više nije *in*, jer jedva da još postoji i *casual reading* – svedoči ona začudna mešavina dvaju unutar nje odomaćenih toposa: preterane samokritičnosti i preuveličavanja sopstvenog značaja. Ali, iako se njegovo ime u književnoj teoriji opravdano povezivalo i povezuje sa iskorakom iz teksta ka kontekstu i kretanjem od „čiste” estetike ka kulturi, politici, istoriji... Said nam nije delovao previše srećno ni u vremenu koje je probudilo ogromne decentrirajuće (ne samo neevropske i popularno-kulturne, nego i „dženderizujuće”) energije. Verovalo se da će u takvoj atmosferi on, kao personifikacija kritičkog, *contra*-kanonski opredeljenog akademskog duha, osećati kao riba u vodi: umesto toga, u njemu je „proradio” otpor filologa.

S druge strane, ne čudi što se u *Humanizmu i demokratskoj kritici* – uz istraživanje na tome da se istinski humanizam ogleda u prihvatanju, a ne

¹² Određenje humanistike Said preuzima iz *Ideje humanistike* (1967), gde je Petrovićev učitelj Crane tvrdio kako se ona temelji na pretpostavci da postoje stvari koje pojedinci ili grupe čine, a čiji ishod nije moguće predvideti naučnim putem – jer su izraz specifično ljudskih mogućnosti i, kao „nepredvidivo izvrsne”, vredne našeg divljenja. O tome detaljnije Brebanović 2013: 79–86.

ukidanju tenzija – polemički citira „Pismo o humanizmu” (1946), u kojem je Martin Heidegger, zajedno s evropskom metafizikom, odbacio i humanističko nasleđe. Prethodno je, ne zaboravimo, isti mislilac s velikim žarom, u najautoritativnijem napadu koji je filozofija izvršila na filologiju, sproveo „razgradnju svih filoloških temelja” (Petrović 2016). Said (ni) to nije mogao prihvatiti.

Najposle, s treće strane: on se, kao što je poznato, nije klonio („dnevne”) politike, usled čega njegov pozni „humanizam” uključuje i komponentu koja je vezana za američki, „humanitarni” intervencionizam Metropole koja se izmetnula u okrutni posthladnoratovski „Natopolis”. I Saidova je filologija, opet poput Petrovićeve, bila nedvosmisleno „lijevo angažirana”. On ne usvaja rortijevsku verziju američkog patriotizma, a ironičan je i spram pragmatičarevog koncepta „akademske levice”. Sledeći Nietzschea, koji je u filološke veštine ubrajavao i strpljivo čitanje sudbonosnih istorijskih događaja, Said je postepeno shvatao da se poslanstvo kritičke filologije ne iscrpljuje u *politici filologije*, već da je nužna i *filologija politike*. Danas je uveliko jasno da se njegov doprinos, barem podjednako koliko u tome što nas je (na)učio *političkom čitanju književnosti*, sastojao i u zalaganju za *književno čitanje politike*. Nemački univerzitetski „mandarini”, koji su se autoritativno zakinjali iza lažne apolitičnosti i sa kojima je Auerbach samo pritajeno polemisao, zasigurno bi u takvim interpretativnim gestovima prepoznali poslovičnu „izdaju intelektualca”; za Saida, pak, nema nikakve sumnje da je jedna od najvećih tekovina moderniteta svest o tome da je svaki diskurs političan i da svaka politika jeste diskurs. Intelektualac koji se te tekovine odriče, odriče se vlastitog poziva. Proglasivši ponovo, posle više od stotinu godina, filologa za oličenje intelektualne egzistencije, Said je – prikazavši filologiju i kao način života – redefinisao filološki *ethos*.

6.

Zahvaljujući takvim probojima, sinergija nebrojenih „povrataka filologiji” na koncu je proizvela ono što su i Petrović, i De Man, i Said – svako na svoj način – priželjkivali, ali nisu dočekali: *povratak same filologije*. Njena samosvest i samopouzdanje počinju da rastu. Najednom, recimo, bivaju oživljene odavno zamrle rasprave o „filološkom znanju”. Ambicije su joj sve veće, u ponekom naletu uporedive i sa onima iz nemačkog „zlatnog doba”. Vidi se to na svakom koraku: dovoljno je spomenuti najkrupnije institucionalne iskorake, kakvi su berlinski istraživački projekt *Zukunftsphilologie*:

Revisiting the Canons of Textual Scholarship (započet 2010) ili časopis *Philological Encounters* (pokrenut 2016).

Ključna reč tekuće rasprave o filologiji nije nikakvo „vraćanje”, nego „budućnost”. Biće da se pred našim očima više ne odvija potraga za filološkom Arkadijom, već za Novim Jerusalimom! Onako kako je Hans-Ulrich Gumbrecht, definišući filologiju kao konfiguraciju akademskih veština usmerenih ka istorijskom očuvanju tekstova, svoju knjigu – odustajući od planirane naslovne sintagme u kojoj bi prva reč bila „poetika” – nazvao *Moći filologije* (*The Powers of Philology*, 2003), filolozi su samo nekoliko godina docnije s punim pravom mogli da kažu kako je njihova *meka nauka u tvrdom vremenu* spremna da ostvari „istorijsku samosvest, univerzalnost i metodološki i pojmovni pluralizam” (Pollock 2009: 948), čime će zadovoljiti važeće kriterije disciplinarnosti. Zbog toga su – a ne zarad samosvrhovite istorizacije – proučavaoci poput Jamesa Turnera, čija knjiga *Filologija* (*Philology*, 2014) ima simptomatičan podnaslov *Zaboravljeno poreklo moderne humanistike*, obuzeti čistotom same discipline. Rezervisani spram akademskih modnih hirova, oni svoj pogled usmeravaju unazad, baveći se uspostavljanjem njenog *vremenskog* kontinuteta i pozicioniranjem filologije *unutar* humanističkog obrazovanja. Nekako istovremeno, ona je u jednoj od najširih i najsistematičnijih prezentacija, najzad i programski – kao što je, inspirisan Auerbachom, stidljivo predlagao autor koga smo citirali na početku ovog teksta – bila imenovana „svetskom”.

Radi se o zborniku *Svetska filologija* iz 2015, čiji je jedan od priređivača bio indolog Sheldon Pollock. Na Saidovom tragu, a po ugledu na Galilejevo nazivanje matematike „jezikom knjige prirode”, on filologiju – uprkos tome što priznaje njen pad „na dno nečega što bismo mogli zvati velikim lancem akademskog postojanja” (Pollock 2015: 3) – ustoličuje za *jezik knjige humanosti*. Definišući je kao teoriju i istoriju tekstualnosti, primarno je zainteresovan za novi disciplinarni poredak i poziciju koju filologija zauzima na savremenom Univerzitetu. Za razliku od Turnera, Pollock i saradnici su pri istraživanju „raznovrsnosti i kompleksnosti filološkog fenomena u prostoru i vremenu” (12), jednako koliko i temporalnim, zaokupljeni spacijalnim aspektima. Filologija po njima više nije kosmopolitska samo po svom bazičnom opredeljenju (a još manje poradi puke političke korektnosti), nego je i globalna po opsegu. Ona, ponavlja Pollock, ne postoji „samo” *uvek*, nego i *svuda*. Tako se *Svetskoj filologiji*, paralelno sa *vremenskim*, prevazilazi i prostorni provincijalizam: uporedo s evropskom, obrađuju se filologije Indije, arapskog sveta, Kine i Afrike, pošto su i one punopravne

sastavnice – svetske filologije. Koja je, pak, u zaključnom prilogu iz prvog broja *Philological Encounters*, definisana kao „pokušaj da se ostvari ravnoteža između globalnog sagledavanja intelektualne istorije i ispitivanja teorija i tehnika tekstualne prakse” (Dayeh 2016: 413).

Upravo unutar sistema jedinstvenog, univerzalnog znanja, u kojem posebno, ma koliko sporno mesto zauzima i „globalna humanistika”, do punog izražaja dolaze samorefleksivnost filologije i njena kritička funkcija. Zamišljajući je kao *obnovljenu* i *preosmišljenu* – u isti mah demanovski rigoroznu i saidovski političnu – Pollock ju je naslikao kao disciplinu koja, nakon što je jedva preživela fordizam, odlučnije i izazovnije od drugih stoji na braniku obrazovanja, pruža otpor njegovoj komodifikaciji i sprečava kapitulaciju pred kapitalizmom. Zato on povodom nje sve češće poseže za pojmom slobode, govoreći kako o oslobađanju filologije od sebe same (sopstvenih prerasuda i promašaja), tako i o tome da sačuvati filologiju znači odbraniti „najvažnije vrednosti čije negovanje ona podstiče: privrženost istini, ljudskoj solidarnosti i kritičkoj samosvesti” (Pollock 2016: 4). Buduća, oslobođena filologija biće *filologija oslobođenja*.

Ako o toj budućnosti ovde još nešto treba reći, onda bismo se ograničili na predviđanje da će značenje filologije biti šire od onog koje će joj se nametati. Izvesno je da će ona zadržati i rekonstruktivni, ali i dekonstruktivni potencijal; da će je poistovećivati i sa najsitnijim mikro-planom, kao i sa najkрупnijim makro-planom; da će se zato morati zadovoljiti time da bude „i sveprisutna i nevidljiva” (Warren 2003: 20), dozivana kao spasenje i neprekidno ugrožena... ali i da će *otpor*, čiji će se objekti takođe menjati, ostati njeno trajno obeležje.¹³ Pritom se ne čini nemogućim da će u vremenima koja su pred nama na njeno najveće opiranje nailaziti ono što je pred kraj jednog „Povratka filologiji” bilo markirano kao *doxa*, „zdrav razum” iliti svet „prihvaćenih ideala” (Said 2003: 83). Filologija kao *para*-doksalan modus mišljenja i kao uvek i svuda prisutno *para*-doksalno obećanje: nije li to bio i smisao Boeckhovog *Erkenntnis des Erkannten*?

¹³ U samoj praksi, jedna od opcija biće nešto što je u tekstualnoj pragmatiki, ne sasvim sretno, imenovano „disjunktivnom filologijom” (W. Robbins). Naime, polazeći od toga da filologiju prožimaju oprečni impulsi, filolozi bi se ubuduće mogli hrabrije (i „vikovskije”) suočavati s kontingencijom, što bi (osim potencijalne anarhičnosti, koje se možda i ne moramo previše plašiti) kao posledicu – kako na kolektivnom, tako i na pojedinačnom nivou – imalo izraženiju multiperspektivnost filoloških istraživanja. Uzgred, nije li već Petrović, baštineći pluralizam Čikaške škole, bio itekako „disjunktivan”?

Literatura

- Bate, Walter Jackson (1982) „The Crisis in English Studies”, *Harvard Magazine*, 85, 46–53.
- Beganović, Davor (2016) „Filologija i politika iznova: aktuelnost Svetozara Petrovića u promijenjenom kontekstu”, *Croatica*, 40, 60, 1–14.
- Boeckh, August (1886) *Encyklopädie und Methodologie der philologischen Wissenschaften*, Springer Fachmedien, Wiesbaden.
- Brebanović, Predrag (2013) „Humanistika i ‘javni interes’”, *Reč*, 83/29, 73–92.
- Culler, Jonathan (1990) „Anti-Foundational Philology”, *Comparative Literature*, 27, 1, 49–52.
- Dayeh, Islam (2016) „The Potential of World Philology”, *Philological Encounters*, 1, 396–418.
- Fuko, Mišel (1971) *Riječi i stvari: arheologija humanističkih nauka*, Nolit, Beograd.
- Glavaš, Zvonimir (2015) „Povraci filologije između igre i komentara”, *Croatica* 39, 59, 19–32.
- Guillory, John (2002) „Literary Study and the Modern System of the Disciplines”, *Disciplinary at the Fin de Siècle*, ed. by Amanda Anderson & Joseph Valente, Princeton University Press, Princeton & Oxford, 21–43.
- Holquist, Michael (1993) „The Last European: Erich Auerbach as Precursor of Cultural Criticism”, *Modern Language Quarterly*, 54, 3, 371–391.
- Holquist, Michael (1999) „Erich Auerbach and the Fate of Philology Today”, *Poetics Today*, 20, 1, 77–91.
- Holquist, Michael (2000) „Forgetting Our Name, Remembering Our Mother”, *PMLA*, 115, 7, 1975–1977.
- Holquist, Michael (2002) „Why We Should Remember Philology”, *Profession*, 72–79.
- Holquist, Michael (2011) „The Place of Philology in an Age of World Literature”, *Neohelicon*, 38, 267–287.
- Lévi-Strauss, Claude (2013) „The Setting Sun”, *New Left Review*, 79, 1, 77–90.
- Man, Paul de (1986) *The Resistance to Theory*, University of Minnesota, Minneapolis.
- Nichols, Stephen (1997) „Why Material Philology?”, *Zeitschrift für Deutsche Philologie*, 116, 10–30.

- Palja, Kamila (2002) *Seks, umetnost i američka kultura*, Zepter Book World, Beograd.
- Petrović, Svetozar (1972) *Priroda kritike*, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb.
- Pollock, Sheldon (2009) „Future Philology? The Fate of a Soft Science in a Hard World”, *Critical Inquiry*, 35, 4, 931–961.
- Pollock, Sheldon (2015) „Introduction”, *World Philology*, ed. By Sheldon Pollock, Benjamin A. Elman & Ku-ming Kevin Chang, Harvard University Press, Cambridge & London, 1–24.
- Pollock, Sheldon (2016) „Philology and Freedom”, *Philological Encounters*, 1, 4–30.
- Said, Edvard (2000) *Orijentalizam*, XX vek, Beograd.
- Said, Edward W. (2004) *Humanism and Democratic Criticism*, Columbia University Press, New York.
- Suvin, D. (2003) „The Rule and the Exception: Romance Studies in Germany and Werner Krauss”, *Iablis: Jahrbuch für europäische Prozesse*, https://www.iablis.de/iablis_t/2003/suvink.htm.
- Warren, Michelle R. (2003) „Post-Philology”, *Postcolonial Moves: Medieval Through Modern*, ed. By Patricia Clare Ingham, Michelle R. Warren, Palgrave Macmillan, New York, 19–45.

- Ауербах, Ерих (2009) *Филологија светске књижевности*, Издавачка књижарница Зорана Стојановића, Сремски Карловци и Нови Сад.
- Лома, Миодраг (2014) „Филологија и њене дисциплине”, *Филолошка истраживања данас – том VI: Култура, цивилизација, филологија*. ур. Љиљана Марковић и Александра Вранеш, Филолошки факултет, Београд, 37–52.
- Петровић, Вук (2016) „Хајдегера разградња свих филолошких темеља”, *Зборник Матице српске за књижевност и језик*, 64, 1, 115–137.

SUMMARY

Predrag Brebanović

PHILOLOGY AS RESISTANCE

The paper is dedicated to philology, its role, status, and perspectives. After an introductory general review and a historical summary, its position in the past half century is analysed. Relations with linguistics, literary theory, cultural studies, and the humanities in toto are taken as a paradigm. It is pointed out that – despite its breadth and adaptability – philology, in its own self-understanding, has resisted all the tendencies that have dominated the abovementioned areas during the indicated period. In the conclusion its current and future activities are considered and projected as a continuation of the described practices.

Key words: *philology; linguistics; literary theory; cultural studies; humanities*

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.
Ovaj rad dostupan je za upotrebu pod međunarodnom licencom Creative Commons Attribution 4.0.

<https://doi.org/10.31820/f.33.2.3>

Dubravka Zima

ANARKISTE U VIENCU: LITERARNI OPUS VLADIMIRA MAŽURANIĆA¹

dr. sc. Dubravka Zima, Sveučilište u Zagrebu, Fakultet hrvatskih studija
dzima@hrstud.hr *orcid.org/0000-0001-8874-5637*

izvorni znanstveni članak

UDK 821.163.42.09Mažuranić, V.

rukopis primljen: 17. ožujka 2021; prihvaćen za tisak: 25. studenoga 2021.

U članku se interpretira literarni opus Vladimira Mažuranića, koji je tijekom 1870-ih i 1880-ih godina surađivao u Viencu književnim prilogima i esejima, a 1883. napisao dramu Grof Ivan, nagrađenu na natječaju Matice hrvatske. U književnom se radu Mažuranić bavio tzv. ženskim pitanjem (o čemu je objavio tri članka u Viencu) i ruskom književnošću (članak o Turgenjevu i nihilizmu), napisao je nekoliko prigodnih i sentimentalnih pjesama te komediju o anarhizmu. U članku se njegov književni opus kontekstualizira s obzirom na aktualnost njegovih književnih i društvenih interesa, uključujući i činjenicu da komediju o anarhistima Mažuranić piše u vrijeme zagrebačkog suđenja anarhistima koje je privuklo veliku javnu pozornost.

Ključne riječi: *Vladimir Mažuranić; Vienac; nihilizam; Turgenjev; anarhisti; anarhizam*

Vladimir Mažuranić, otac Ivane Brlić-Mažuranić i sin Ivana Mažuranića, u hrvatskoj je kulturnoj i političkoj povijesti zabilježen zahvaljujući svojim pravno-povijesnim i filološkim istraživanjima, kao i po svojim političkim funkcijama: petnaestak je godina bio predsjednik Banskoga stola, najvišeg

¹ Članak je prerađena i nadopunjena inačica eseja pročitano u emisiji Kozmopolis na Trećem programu Hrvatskog radija u ožujku 2021.

suda u Hrvatskoj na prijelomu stoljeća, u jednom mandatu (1918. – 1921.) i predsjednik JAZU, počasni član nekoliko slavenskih akademija. No prije nego što je njegova odvjetnička, sudačka te naposljetku znanstvena karijera krenula uzlaznim putem, u mladenačkim godinama, Vladimir je, po svemu sudeći, koketirao i s književničkim zanimanjem: u *Vencu* je u 1870-ima i 1880-ima objavio desetak književnih tekstova, od čega jednu komediju u pet prizora, a dramu *Grof Ivan* objavljuje 1883. kao zasebnu knjižicu u izdanju Matice hrvatske. U to je doba već zaposlen kao voditelj urbarskog odsjeka Zemaljske vlade, te će nakon 1884, kako se čini, napustiti književne ambicije, unekoliko slijedeći i očev umjetnički i intelektualni put – Ivan Mažuranić također već do sredine svojih tridesetih godina života više-manje zaokružuje književni opus i okreće se politici. Vladimir, pak, u svojim zrelim tridesetim godinama prestaje objavljivati književnost. Do kraja stoljeća objavio je još dulji, dokumentarni i informativni tekst o kazališnom djelovanju svojega ujaka Dimitrije Demetra kao predgovor Demetrovoj *Teuti* (1891), čiju će neobjavljenu dramu također i prirediti i objaviti u *Vencu* 1901, no nakon početka novoga stoljeća sve se više okreće radu na svojem *magnum opus*, *Pravno-povijesnom rječniku* na kojem će nastaviti raditi do pred kraj života.

Mažuranić je u *Vencu* prvi puta objavio članak već u drugom godištu, 1870. godine, a, ako je suditi po priložima u *Vencu*, u to ga je doba zanimalo žensko obrazovanje. O toj je aktualnoj temi objavio čak tri članka, odnosno zapise tri predavanja što ih je tijekom 1870. i 1871. održao u Karlovcu i Zagrebu za „krasan spol”. Prema Mažuranićevu biografu (Jureković 2015), u tim je godinama mladi, tek završeni pravnik zaposlen u Karlovcu i Zagrebu, te radi u odvjetničkoj i sudačkoj struci. Tek će 1873. biti premješten u Ogulin, gdje će raditi kao državni odvjetnik, a u travnju iduće godine dobit će svoje prvo dijete, kćer Ivanu. Doduše, prema razmjerno pouzdanim, ali neadekvatno referiranim podacima o Vladimirovoj obitelji – prema kratkom memoarskom zapisu njegove druge kćeri Aleksandre (v. Zima 2019: 21) – Vladimir i njegova supruga, Varaždinka Henrietta r. Bernath, imali su ukupno osmero djece, no samo je četvero preživjelo ranu dojenčaku dob. Od tih je četvero najstarija i najpoznatija Ivana Mažuranić koja će po udaji za Vatroslava Brlića svome prezimenu dodati još i muževljevo. No Aleksandrini zapisi ne otkrivaju kada su se vjenčali Vladimir i Henrietta i jesu li dobili i izgubili dijete ili djecu prije ili poslije Ivanina rođenja, što znači da ne možemo znati je li mladi Vladimir, u vrijeme kada drži ambiciozna, emotivna, afektivna predavanja krasnome spolu u Zagrebu i Karlovcu, već suprug i roditelj ili se na to tek priprema.

Članak „Tudja književnost naprama našem narodu”, objavljen 1870. u 16. broju *Vienca*, u svojem se središnjem dijelu bavi Vladimirovim razmišljanjima o socijalnim i odgojnim perspektivama za žensko biće hrvatskog naroda. U predavanju koje je održao za „krasni spol” 23. ožujka 1870. (vjerojatno u Zagrebu) Mažuranić ukratko predstavlja milim, slabo obrazovanim drugaricama osnove europskih književnosti, no više se bavi aktivizmom: zagovaranjem aktivnijeg ženskog sudjelovanja u kulturnoj, a posebice književnoj kreativnosti:

Priskočite nam u pomoć. Gdje se radi o ikakovu pothvatu narodnu, neka budem tako sretan, da vidim u prvih redova učestnika i vas, gospodje moje. Dobre volje treba, prije svega pak poznavanja jezika. Uvrstite se zatim u razriedjene redove naših književnika, prinesite u književnost našu onaj ukus, koji joj manjka, poglavito morda baš zato manjka, jer se ljepša i bolja polovica naroda našega, jer se vi, gospodje moje, ne pridružiste najnovijemu pokretu u Hrvatskoj. Znete li što bi bio vrhunac želja mojih? Hrvatska George Sand. A želja ta nije prevelika, izpunjenje nije nemoguće. Pun je darova ženski spol naroda našega; vi gospodje moje, koje ste domovini našoj barem ljepotom uvijek slave pribavili, dočim smo mi mužkarci – nu stid me je dalje govoriti (Mažuranić 1870: 254).

Mažuranićeva želja za hrvatskom George Sand djeluje donekle začudno: premda je književni opus skandalozne, slobodoumne francuske književnice i socijalistkinje uživao ogromnu popularnost za njezina života, Mažuranić strateški ne eksplicira njezino subverzivno, društveno-izazivačko naličje. Sandova je gotovo tri desetljeća – od 1830-ih do 1860-ih godina – književno aktivna dok istovremeno izaziva i osporava rodne stereotipe na gotovo svim zamislivim razinama. Mažuranićev oprezni demarkativ „hrvatska” možda upućuje na hrvatsku rekontekstualizaciju književnih i izvanknjiževnih kvaliteta izravne, neustrašive i radikalne Sandove, čija je vršnjakinja i tada još živa Dragojla Jarnević skrovito također ispisivala skandalozne dnevničke zapise, ali čiji javni književni rad – knjigu pripovijedaka *Domorodne poviesti* (1843) i roman *Dva pira* objavljivan u nastavcima u karlovačkom *Domobranu* tijekom 1864. – Mažuranić očito ne ocjenjuje dovoljno vrijednim da ponese naziv hrvatske George Sand.

I u drugom predavanju održanom u listopadu iste godine i objavljenom u *Viencu* u 44. broju 1870, Vladimir također krasnome spolu predaje o književnosti: članak pod naslovom *Književnost i sloboda* kratak je pregled

povijesti književnosti od antike do suvremenosti, točnije do romantizma čiji se epistemološki, poetološki i idealistički krakovi još osjećaju u vrijeme Mažuranićeve mladosti: upravo će Goethe biti jedan od istaknutijih figura-simbola slobode koje Mažuranić navodi u predavanju. Pojam slobode o kojem je riječ u predavanju pritom je politički denotiran i idealistički konotiran, a tiče se odnosa pisca i vlasti, od najstarije, grčke književnosti, preko rimske, pa do klasicističke francuske i romantičarske njemačke literature. S obzirom na oskudne ženske obrazovne mogućnosti i trendove, posebice izvan građanske klase, predavanje je nesumnjivo imalo i pragmatičnu, didaktičnu funkciju, osim završne idealističke poante, u kojoj se veliča, pa i zahtijeva, autorska sloboda bez uplitanja vlasti.

I u trećem predavanju, održanom u Narodnom domu u Karlovcu u ožujku 1871. Mažuranić se obraća ženama, govoreći ovoga puta o socijalnom položaju žena. Članak je pod naslovom „O socijalnom stanju žena” objavljen iste godine u 15. broju *Vienca*. U uvodu Mažuranić naglašava da ne zastupa nužno sve ideje koje navodi, nego da su diskursi koje prenosi (filozofski, politički, socijalni) uobičajeni i aktualni, no ne nužno i ispravni. Na taj način, rekla bih, nastoji razobličiti ideološki proces kojim se tradicionalne, esencijalističke ideje o društvenim rodnim identitetima prezentiraju kao prirodne i univerzalne; Mažuranić implicitno hvali novu, devetnaestostoljetnu poduzetničku ideologiju koja potiče žensko obrazovanje i snažniju društvenu i kulturnu participaciju i stoga je smatra modernijom, naprednijom i svakako boljom od tradicionalnog podcjenjivačkoga odnosa prema ženama, premda se još ne mogu pokazati osobiti rezultati u tome procesu, budući da još nema dovoljno visokoobrazovanih žena.² Novo doba, smatra

² U ovom je kontekstu zanimljivo upozoriti da se Mažuranićevo zagovaranje višeg ženskog obrazovanja ili barem rasprava o njemu zbiva u periodu intenzivnijeg društvenog zanimanja za žensko obrazovanje, zaokruženim donošenjem modernog Zakona ob ustroju pučkih škola i preparandija u listopadu 1874, za banovanja Vladimirova oca Ivana Mažuranića, kojim se obrazovanje djevojčica bitno unapređuje u odnosu na dotadašnje stanje. Prije toga mogućnosti ženskoga obrazovanja bile su izrazito oskudne; prvi značajniji, organizirani i javni napor oko obrazovanja djevojaka datira od kraja 18. stoljeća odnosno od terezijanske reforme školstva, iskazane Općim školskim redom iz 1774. Prije toga na prostoru Habsburške Monarhije školskoga sustava nije bilo (Župan 2013: 61), a djevojčice – maleni broj njih koje su dobile ikakvu školsku naobrazbu – školovale su se u konfesionalnim školama i/ili institucijama. U Zagrebu sestre klarise vode školu za djevojčice od 1646., u Varaždinu uršulinke od 1703., a od 1770-ih nekonfesionalne (javne) djevojačke škole otvaraju se u Karlovcu i Osijeku (ibid.). U kasnom 18. i tijekom 19. stoljeća paralelno postoji konfesionalno niže i više djevojačko obrazovanje i rudimentarni javni školski sustav, no najveći je problem u kontekstu

Mažuranić, promijenit će i poboljšati staru, neprikladnu regulaciju i nepravedno ograničavanje ženske političke participacije; njegova je argumentacija u tome pitanju vrlo zanimljiva i, rekla bih, prilično reprezentativna za novu, mladu, ambicioznu građansku intelektualnu klasu:

A nit nije odlučno za sudbinu žene pitanje, hoće li joj se dozvoliti pravo da glasa, pravo da se zastupa sama pred sudom. Istina je, da su razlozi, kojim se načelna pravednost ovoga zahtjeva pobijati kani, jako problematične vrijednosti. U politiku se, kažu na primjer, žene miešati nesmiju, jer su odveć ćutljive, a politika hladan razbor zahtjeva. Oprostite, gospodo moja prigovaratelji, gore od nas mužkaraca mislim da se nebi mogle ni najćutljivije žene okoristiti političkom slobodom (ibid.: 239).

Argumenti koje navodi Mažuranić zagovarajući ženska politička prava – a koji se, već i s obzirom na autoritet iskazivača koji drži javno predavanje, mogu smatrati, barem unekoliko, kao valjani argumenti koji zastupaju javno mnijenje (dakle mušku javnost) – odnose se na ženin emocionalni rad, koji tradicionalisti smatraju nezaobilaznim u obiteljskom okružju, no pogubnim u političkom kontekstu. Za razliku od toga, Mažuranić, zastupajući nov, moderan, napredan pristup *ženskom pitanju*, osporava upravo

djevojačkoga obrazovanja roditeljski otpor slanju djevojčica u školu, čak i osnovnu. Ta će se situacija promijeniti tek u završnici 19. stoljeća, nakon što se obavezno četverogodišnje obrazovanje propisano spomenutim Školskim zakonom 1874. postupno počinje provoditi i davati rezultate. Kako pažljivo analizira i pokazuje Dinko Župan, premda je obrazovni program ponuđen važnom školskom reformom koja je ishodila iz tzv. Mažuranićeva zakona iz 1874. nudio neke progresivnije momente u djevojačkom obrazovanju poput veće tjedne satnice iz nedomaćinskih predmeta, snažna kritika toga programa s različitim pozicija i iz različitih društvenih slojeva rezultirala je novom reformom sredinom 1880-ih godina, fiksiranom Zakonom ob uređenju pučke nastave i obrazovanja pučkih učitelja iz 1888, u kojoj se donekle progresivni program iz prethodnog desetljeća reducira te se ne samo smanjuje opseg nastavnog sadržaja i broj zadaća za djevojke, nego se i pojačavaju obrazovni sadržaji iz domaćinstva. (Župan 2005: 370–371) Kako navodi Ida Ograjšek Gorenjak (2006), do druge polovice 19. stoljeća obrazovni standard za djevojčice predstavlja četiri godine školovanja u nižoj pučkoj školi, a obrazovni maksimum – koji je završavalo samo 1 % djevojaka u Hrvatskoj – odnosi se na osam godina školovanja, odnosno pohađanje više djevojačke škole u rijetkim hrvatskim gradovima koji su imali tu mogućnost. Kratkotrajno razdoblje djelovanja Ženske obrtne škole u Zagrebu koja je djelovala u okrilju Više djevojačke škole i pružala naobrazbu iz ženskog ručnog rada, te nešto duže djelovanje djevojačke preparandije pri Samostanu sestara milosrdnica u Zagrebu sve do 1890-ih godina predstavlja najviši doseg promišljanja o višem obrazovanju za djevojke.

muški, racionalni princip, smatrajući ga u najmanju ruku jednako štetnim u političkom kontekstu.

Mažuranić se zalaže za žensko obrazovanje i za ženski pristup tržištu rada kako bi se žena po potrebi mogla sama uzdržavati, no ipak smatra da ne mora svaka žena imati *stališ* (zanimanje). No za društveni je napredak upravo žensko obrazovanje od presudne važnosti, jer će tek obrazovana žena moći odgojiti novu, napredniju, moderniju generaciju, što je karakterističan i vrlo uobičajen devetnaestostoljetni argument zagovornika boljeg ženskog obrazovanja. Ženin je duševni rad, smatra Mažuranić, njezina najsvetija zabava i najvažnija odgovornost.

Nakon 1871. Mažuranić se punih 12 godina ne javlja u *Vrencu* – u tome je periodu njegova karijera napredovala od odvjetničkog koncipijenta u Karlovcu, preko državnog odvjetnika u Ogulinu, dožupana u Karlovcu, kratkotrajnog angažmana kod austrijske okupacije Bosne i Hercegovine u svojstvu civilnog adlatusa, potom dožupana u Jastrebarskom, pa sve do zaposlenja na rukovodećem mjestu urbarskog odsjeka u Odjelu za unutarnje poslove Zemaljske vlade u Zagrebu (Jureković 2015). Paralelno, i obitelj mu je rasla: od proljeća 1874. do ljeta 1882. dobio je četvero djece, dvije kćeri i dva sina. Jedna će se od tih kćeri pojaviti u pjesmi *Napast*, objavljenoj u *Vrencu* 1884. u trećem broju. U godinama 1883. i 1884. Mažuranić će u *Vrencu* objaviti još pet tekstova: tri pjesme, odulji članak o Turgenjevu i jednočinku u pet prizora *Anarkiste*. 1891. godine objavit će u 52. broju i izvadak iz opširnog, informativnog i referentnog predgovora o kazališnom djelovanju Dimitrije Demetra – koji je u *Vienčevoj* bibliografiji (Anon.) pogrešno pripisan njegovom ocu Ivanu. Godine 1901. objavljuje u *Vrencu* u pet nastavaka Demetrovu neobjavljenju dramu i time će završiti svoju suradnju s *Vrencem*.

U 1880-ima Mažuranićevi literarni interesi poprilično se razlikuju od onih koje je istraživao prethodnoga desetljeća: prvo će njegovo javljanje u *Vrencu*, nakon dvanaestogodišnje pauze, u 19. broju 1883. biti posvećeno Turgenjevu i nihilizmu u ruskoj književnosti. U oduljem članku Mažuranić podrobno predstavlja i analizira Turgenjevlev opus postavljajući ga u kontekst aktualnog *duhovnoga stanja* epohe, pri čemu je izvjesno da je barem dio toga opusa čitao na ruskom izvorniku. Prema Tomi Maretiću (1904), veliki je dio Turgenjevleva opusa do toga doba već preveden na hrvatski ili srpski, premda većinu tih prijevoda Maretić ocjenjuje neadekvatnima, nepreciznima, pa i „traljavima”, te nije isključeno da se Mažuranić okreće izvornicima čak i kada postoje dostupni prijevodi.

Turgenjev, istančan i pronicav motritelj ruskoga naroda, Mažuraniću je idealna platforma za analizu ne samo književnih trendova na prijelazu iz romantizma u realizam, nego i za interpretacije socijalnih, filozofskih i svakodnevnih misaonih trendova 19. stoljeća. Pritom je zanimljivo da Mažuranić, idealistički i donekle naivno, njegovoj književnosti pripisuje izravan socijalno-politički utjecaj, smatrajući djelovanje *Lovčevih zapisa moćnije da raskinu okove kmetom, nego sva naša državopravna i naravnopravna književnost* (Mažuranić 1883a: 325). On je, naime, *pisao od srca, iskreno, istinito, pisao je i risao, kako umije risati pravi umjetnik, ter, gle čuda, vlastela ruska porumeniše od stida, kad im, svemu svietu na vidiku, umjetnik prietećim prstom pokaza sliku, iz koje je svaka bolna crta dizala obtužbu; što učiniste od tolikih milijuna?* (ibid.)

Turgenjev je, usprkos nihilizmu koji prikazuje u svojoj književnosti (a koji je, po Mažuranićevom tumačenju, isto što i anarhizam – želi uništiti sve dobro, državu i posebno nacionalna svojstva Rusije, značaj naroda ruskoga), veliki umjetnik, te je njegov književni nihilizam odraz duhovne i moralne krize vremena. Idealistički, afektivni prikaz Turgenjeva i njegovog snažnog umjetničkog i političkog djelovanja ujedno je i afirmacija slavenskoga sentimenta čiji je Turgenjev idealistički zastupnik: *Pjesnik tuguje, jer je Rus, jer se je sva slovinska duša slila njemu u grudi. Melankolija njegova sjeća nas doista i turobnih bugarkinja naših.* (ibid.) Jasmina Vojvodić (2020) ovaj Mažuranićev članak čita i kao pohvalu realizmu; ipak, emotivna, idealistička, emfatička i eksklamativna Mažuranićeva analiza *Lovčevih zapisa* i *Očeva i djece* svjedoči da su se poetičke pretpostavke realizma u hrvatskom kulturnom prostoru 19. stoljeća prihvaćaju kontekstualno i procesualno: Mažuranić Turgenjeva naziva realistom, no čita ga idealistički. Zanimljivo, Turgenjev će umrijeti nekoliko mjeseci poslije ovoga članka, u rujnu 1883, te je članak, iz prezentističke perspektive, moguće tumačiti i kao preuranjeni nekrolog.

Iste je godine Vladimir Mažuranić u izdanju Matice hrvatske objavio dramu *Grof Ivan*, nagrađenu iz zaklade Dušana Kotura za godinu 1883. Dramu će Branko Hećimović opisati kao tendencioznu, neizvornu i neambicioznu melodramu, nastalu po uzoru francuskog romantičarskog kazališta, ali bez dramske snage: *Mažuranićevo lociranje radnje u Podolje, na dobro Radovićevih, kao da samo po sebi navodi na melodramatski sadržaj u kojem svoje mjesto nalaze raznovrsni i već dobro poznati instrumentarij, kao što su mladi rasipni i neodgovorni plemić, skromna i siromašna djevica s tajnovitom prošlošću, roditeljski grijesi, fatalna žena, stranac varalica, Židov lihvar, intrige,*

dvoboj, podmetnuto pismo, pokušaj samoubojstva, krivotvorenje mjenica, poštene i pravdoljubivi prijatelj, te komične figure, rodoljublje, pobjeda pravde i sretni svršetak. (Hećimović 2000: 234)

Ovom se lucidnom opisu može još dodati nekoliko ponešto originalnijih ili zanimljivijih motiva, poput, primjerice, nepropuštanja prilike da se usputno i nevezano uz glavnu radnju, negativno ocijeni ženska emancipacija. Skromna i siromašna djevica s tajnovitom prošalošću – središnje žensko lice drame – u svoja intimna razmatranja koja će poštene i pravdoljubivi prijatelj kriomice pročitati, bilježi i antiemancipatorske sentimente: *Što će mi svi ti razlozi za emancipaciju, kad mi duša šapće, da žena, koja ljubi supruga, mati, koja živi u djetetu, nebi znale, što da počnu s dužnostmi javnimi, kraj tako sladkih obveza obiteljskih.* (Mažuranić 1883b: 17) Mažuranić iz 1870-ih koji je javno zagovarao žensko obrazovanje i emancipaciju u 1880-ima se, izgleda, ponešto predomislio.

Godine 1884. Mažuranić je u *Viencu* književno najaktivniji: u trećem je broju objavio pjesmu *Napast*, u 6. broju dvije pjesme, te od 22. broja u pet nastavaka šaljivu igru pod naslovom *Anarkiste*.

Mažuranićeva objavljena poezija – tri pjesme s naslovima *Napast*, *Orle moj* i *Na grobu* – u kontekstu njegovog književnog stvaranja gotovo da bi se mogla tumačiti iz perspektive ogledanja u književnim rodovima: uz esej i dramu, pokušaj u poeziji. Izostavljanje fiksijske proze – kompatibilno i očevu književnom radu koji je u fiksijskoj prozi napisao samo (vrlo kratku) alegorijsku crticu *Slavulj i kukavica* (1835) – ujedno odražava i devetnaestostoljetnu hijerarhiju književnih vrsta, u kojoj prozi pripada posljednje mjesto. Idealizam i tankočutnost kasnog 19. stoljeća – koje će, doduše, već za koju godinu osporiti modernistički poetički izazovi, najjasnije se ogledaju u poeziji. U tom je kontekstu zanimljivo spomenuti da će Vladimirova kći Ivana Brlić-Mažuranić i tridesetak godina poslije – u predgovoru svoje *Knjige omladini* iz 1923. – još uvijek tvrditi da hrvatska književnost svoj prozni, pripovjedni jezik tek treba izgraditi. U Mažuranićevim je pjesmicama jezik izgrađen i osjećaj za pjesmovni oblik naglašen, dok je tematski repertoar konvencionalan: jedna tužaljka nad tragičnim usudom nepoznate žene, jedna gorljiva pohvalnica idealiziranoj muškoj figuri („orle moj”) čija je tragična sudbina očito povezana s hrvatskim političkim usudom (izdaja, tragedija, pobratimstvo) te najzanimljivija i tematski najzačudnija pjesma *Napast*, u kojoj je plavokosa kćerka miljenica svojom pojavom satrla pjesnikove napasti, možda i očaj zbog gubitka djeteta, s obzirom na motiv „bolnog odra”. Godine 1884. starija je Vladimirova kći deset godina stara,

dok je mlađa šestogodišnjakinja, te se iz pjesme ne razabire kojoj se pjesnik obraća.

Svoj najdulji književni prilog u *Vienču*, šaljivu jednočinku u pet prizora *Anarkiste* Mažuranić piše očito u kontekstu živoga zanimanja, pa i panike javnosti pred anarhizmom i njegovom *divljačkom elokvencijom dinamita*, kako je naziva francuski povjesničar anarhizma Aleksandre Skirda (prema Pejić 2016: 129), ujedno i u kontekstu povišenog negativnog raspoloženja građanskog tiska ne samo prema anarhizmu, nego i socijalističkom pokretu uopće. Povjesničar hrvatskoga anarhizma Luka Pejić navodi nekoliko primjera iz zagrebačke štampe početkom 1884. u kojima se jasno razabire demonizacija revolucionarnih pokreta, uključujući i tvrdnje kako „socijalistička agitacija ‘ugrožava temelje društva’” (Pejić 2016: 89).

Mažuranićeva je šaljiva igra izlazila od 22. do 26. broja *Vienca* u 1884. godini: prema Bibliografiji *Vienca* (Anon.) ti su brojevi izlazili u lipnju. Zanimljivo je primijetiti da je u proljeće iste godine Zagreb bio živo zainteresiran za anarhizam i radničko organiziranje: naime, kako piše Pejić, u veljači 1884. u Zagrebu su uhapšena četvorica anarhista koji su raspačavali anarhističku literaturu i zagovarali radničko organiziranje – Franjo Srnec i Wolfgang Hiža kao glavni optuženici, te Vjekoslav Montanelli i Izidor Straub kao suradnici. Tijekom ožujka pripremljena je optužnica protiv njih, ban Khuen-Héderváry šalje okružnicu svim načelnicima upozoravajući na opasnost od radničkog organiziranja i anarhizma (Pejić 2016: 90), a u svibnju je vođen sudski proces, koji je završio presudom na nekoliko godina teškog zatvora za glavnu dvojicu i izgon iz države nakon odslužene kazne. Dvojica glavnih optuženika bili su stranci – četrdesetpetogodišnji postolar Srnec bio je podrijetlom iz Štajerske, krojač Hiža, 59 godina star, iz Moravske, a za Montanellija i Strauba podrijetlo je nepoznato. Tijekom svibnja zagrebačke su novine iscrpno i slikovito pisale o optuženicima i njihovim zlodjelima, između ostaloga opisujući vanjski izgled Srneca i Hiže: zagrebački *Pozor*, kako prenosi Pejić, Hižu opisuje kao ćelavog starca dugačke brade koji učini *na čovjeka utisak prije kao neki patrijarkalni starina koj živi u miru i zadovoljstvu u krugu svoje djece i unučadi, nego li kao čovjek, koji želi sa svimi postojećimi uredbami učiniti tabula rasa i sve potopiti u krvi, pa podići novi red na ruševinah sadašnjih modernih država* (prema Pejić 2016: 91), dok je *Sloboda* nešto naklonjenija optuženim anarhistima, opisujući ih sa simpatijama: *Hiža je star čovjek od 59 godina, cijelo tijelo i sav izgled odaje čovjeka bolestna, a izražaj lica mu je osobito zanimiv. Budući upravo bolestan, izgleda vrlo satrven. Hiža pobudjuje u obćinstvu sućut. Optuženik Srnec star 45 godi-*

nah, čovjek bi ga držao mnogo starijim, jer je već jako osiedio. Lice i pogled odaje čovjeka, koji je mnogo trpio. Ostala dvojica su mladići od 22 godine, vanjščina im je simpatična i inteligentna. (prema ibid.)

Živ interes tiskovina za izgled optuženih odražava tjeskobnu znatiželju građanskoga društva prema anarhizmu i anarhistima: može li se prema izgledu zaključiti ponešto o radikalnoj, prevratničkoj, zastrašujućoj misli koju tako gorljivo zastupaju? Nešto se od te znatiželje, ali i imagološke tromosti i stereotipije u kontekstu anarhizma, ogleda i kod Mažuranića, koji je, vjerojatno, *Anarkiste* pisao upravo u vrijeme aktualnoga suđenja zagrebačkim anarhistima. Tanak se dramski zaplet Mažuranićeve šaljive igre odnosi na paniku građanskoga društva pred neredom anarhizma: u neimenovani gradić stiže vijest o bijegu opasnoga anarhiste naoružanog dinamitom („nosi bombu u kovčegu”). Strah i tjeskobu pred kaotičnom prijetnjom anarhizma personificira nesposobni i karikirani detektiv koji posumnja na neznanca s tajanstvenim kovčegom koji se smješta u lokalni pansion u pratnji mlade žene. Neznanac je, međutim, pasionirani arheolog amater (paleoantropolog, kako sam sebe naziva) koji putuje s kćerkom. Podzaplet uključuje, dakako, sentimentalnu romantičnu liniju, niz nesporazuma i završnu, komičku katarzu u kojoj se svi labavi dramski čvorovi razrješavaju, a fantomski anarhist uhvaćen je negdje u dalekom svijetu. Aktualan onodobni interes – ili, bolje, strah – od anarhista, u komediji je eksploatiran na nekoliko razina: od opisa anarhista u potjernici koja stiže u gradić, a u kojoj je odbjegli revolucionar, *njeki starac, najpogibelniji anarkist* opisan kao *Nepoznata imena, srednjega stasa, duga nosa, smeđih očiju, ćelav, hramlje malo na desnu nogu, govori njemački, talijanski* (Mažuranić 1884: 343), koji nosi sa sobom bombu u kovčegu, preko veličanja policijskih uspjeha u suzbijanju opasnosti anarhizma, pa do leksičkoga poigravanja značenjskim rasponom pojma anarhizam i anarhisti. Osumnjičeni arheolog-amater tako samoga sebe opisuje kao anarhista, osporavatelja autoriteta u kontekstu paleoantropologije: *Što se tiče paleoantropologije, tu ne poznam auktoriteta, ja si sam krčim put – u boj – ja sam anarkista!* (ibid.: 395). Djelovanje anarhista brižljivo je dekontekstualizirano i izdvojeno iz političke sfere – oni svojim akcijama predstavljaju opću opasnost za populaciju, njihova je agenda iracionalna, u njima nema privrženosti ni za što (kako to formulira detektiv, oni nemaju kćerke), i u svemu su prijetnja građanskome redu i poretku.

Branko Hećimović ovu će Mažuranićevu komediju proglasiti satiričnom, odrediti kao osrednje uspješnu, no vremenski, prostorno i uopće povijesno određeniju od autorovog dramskog prvijenca, povezujući *Anarki-*

ste i s Gogoljevim *Revizorom* i s Nušićevim *Sumnjivim licem*, te uočavajući niz dodirnih točaka upravo s Nušićem, čijoj komediji *Anarkiste* prethode, u oblikovanju dramskih lica policajaca i njihovoga ponašanja. Zanimljivijom se, međutim, od slabašne dramske dinamike i predvidljivog zapleta, doima autorova aktualnost, kao i političan podtekst njegova dramskog pisma. Anarhizam je u 1870-ima i 1880-ima važna dnevno-politička i filozofsko-politička tema. Početkom 1870-ih hrvatski gradovi počinju sve više rasti, što se, dakako, odnosi najviše na radničku populaciju, koja se u to vrijeme počinje i organizirati. Anarhističke ideje ostaju manjinske među hrvatskim radništvom, no europske anarhističke poruke i akcije, ponajviše radikalnan koncept *propagande djelom* odnosno nasilnih, bombaških napada na istaknute figure kapitalističke eksploatacije i državne ili monarhijske vlasti, ili pak na simbole građanskog reda i kulture, prilično glasno odjekuju i u Hrvatskoj, što je u skladu s javnim diskursom o anarhizmu u to doba, koji Ana Rajković (2018: 69) opisuje kao „jednoobrazno[g] prikazivanje anarhizma isključivo u konturama nasilnih akcije (sic!) odnosno metode propagande djelom, koja je prevladavala početkom 1880-ih godina”. Zanimljivo je, nadalje, u tom kontekstu, da će se *propaganda djelom*, koju Mažuranić u komediji prezentira kao udaljenu, ponešto karikiranu i grotesknu opasnost, već sljedeće godine pojaviti opasno blizu, i to u Slavoniji, gdje će se bravarski pomoćnik Ignjat Graff, proganjan u studenom 1884. iz Szegedina u Slavoniju zbog posjedovanja anarhističkog tiska, u lipnju 1885. u Osijeku naći pred sudom iz istoga razloga: posjedovanja anarhističkog tiska, i to, između ostaloga, i inkriminiranog lista *Freiheit* Johana Mosta, najradikalnijega zagovornika *propagande djelom*, i to u količinama namijenjenima daljnjoj distribuciji, ali i zbog uputstva za izradu dinamita (Rajković 2018: 79-81). Ana Rajković pažljivo kontekstualizira Graffovo djelovanje i zaključuje da su uputstvo za izradu dinamita i druge anarhističke tiskovine koje je Graff posjedovao odnosno koje su mu bile upućene u poštanskoj pošiljci koju je policija presrela i otvorila, jasan signal Graffova aktivnog podržavanja anarhističke akcije i *propagande djelom*. U svjetlu ovoga podatka, Mažuranićev „salonski” smijeh anarhizmu ne doima se potpuno depolitiziranim. Premda u Hrvatskoj sve do drugog desetljeća 20. stoljeća nije bilo političkih atentata, već i spomenuta suđenja mogla su djelovati na osjećaje straha, nesigurnosti i iracionalnosti pred djelovanjem anarhista pod čijim se utjecajem oblikuju predodžbe o divljim, neukrotivim, a u ponekim opisima i luđačkim anarhistima čija je politička agenda usmjerena isključivo mržnjom prema bogatima i lijenosti.

Mažuranić, koji se kaosa i nereda anarhizma grozio i u članku o Turgejevu, u svojoj komediji dekompenzira sve spomenute stereotipe u humornoj gesti, no tjeskobni je intertekst ipak uočljiv u nabranjima bombaških napada i u resemantizacijama riječi *dinamit* u dramskom otvaranju. Ujedno, završno katarzično hvatanje odbjegloga anarhista u nekom udaljenom europskom velegradu jasno upućuje na utjehu hrvatskog položaja europske provincije koji nas u ovom slučaju čuva od anarhističke opasnosti.

Mažuranićevi *Anarkiste* do danas će ostati prilično usamljeni u hrvatskoj književnosti u kontekstu teme anarhizma; sporedni, uzgred spomenuti likovi anarhista pojaviti će se kod Matoša³, o anarhizmu će rubno progovoriti i Šimić⁴, August Cesarec⁵ i Krleža⁶, no ne i Kamov, čije se književno djelovanje pokatkad asocira i anarhizmom, no koji, koliko je poznato, nije čitao anarhističku literaturu niti se zanimao za anarhističku političku ideju (Pejić 2016: 178). Premda će i nakon *Anarkista* surađivati u *Viencu* oko književnoga rada svojega ujaka Demetra, Mažuranić će ovom komedijom zaokružiti svoj literarni opus. Prema Hećimovićevoj ocjeni, za hrvatsku dramsku književnost njegovo odustajanje od pisanja ne predstavlja osobit

³ Matoš u pripovijetki *Camao* svojega Alfreda Kamenskoga u mahnitom lutanju vodi posvuda po Europi – od Beča, Pešte, Zagreba, potom Ženeve, Berlina, Varšave i Kristijanije, do Pariza i Belgije. U Varšavi druguje s anarhistom Majeveskim, s kojim je i protjeran u Bruxelles. Majeveski „bijaše dobar kao med i hrabar kao lav. Stanovasmo zajedno. Njegovo me sedmogodišnje zlatokoso gupče vazda čekalo kada sam dolazio sa sviranja i usnulo mi o vratu. Majeveskom davah novac da gradi dinamit. Jednog večera idem kući da sviranja i odjedared tresak, prasak, ršum, urnebes! Padnem ničice. Dinamit raznio pola našeg hotela.” (Matoš 1967: 173). Kamenski potom s gimnastičarem Griffithom bježi iz Londona u Španiju, gdje svjedoči pogubljenju garotiranih anarhista (ibid.). I u pripovijetki *U čudnim gostima* (1898) Matoš piše o anarhistu Špiri Laziću, članu aktivne anarhističke ćelije; a i izvan fikcijske književnosti pozitivno ocjenjuje anarhizam i za života u Parizu surađuje s anarhističkim glasilima (Pejić 2016: 172–174).

⁴ Šimić je 1918. godine objavio esej *Anarhija u umjetnosti*, pozitivno ocjenjujući anarhiju koju vidi kao slobodu i kreativnost u umjetnosti, te utvrdivši da „anarhija drma temeljima konvencionalnosti” i da „samo iz anarhije, koja je sva kretanja, i koja je sva život, može da se rodi život” (Šimić 1963: 109–110).

⁵ Luka Pejić navodi istraživanja Zorice Stipetić koja u ranim Cesarčevim zapisima prepoznaje promišljanja o anarhizmu i podržavanje anarhističkih postulata, v. Pejić 2016: 176–177.

⁶ O odnosu Krleže prema anarhističkoj misli piše Suzana Marjanić (*Glasovi davnih dana: transgresije svjetova u Krležinim zapisima 1914-1921/22*. Zagreb, Naklada MD, 2005). Marjanić navodi Krležine očite simpatije prema Kropotkinu, kao i prema tekstovima Maxa Stirnera.

gubitak. Ipak, imajući u vidu stilski pluralizam i poetološke i poetičke mnogolikosti kasnog 19. stoljeća, Mažuranićev skroman književni opus svakako vrijedi zabilježiti, pa makar i samo zbog uvođenja teme anarhizma u diskurs visoke kulture.

Literatura

- Anon. Bibliografija *Vienca*. https://www.matica.hr/media/uploads/bibliografije/13_vienac_1869-1903.bibliografija.pdf.
- Budimir, M*** [Mažuranić, Ivan] (1835) „Slavulj i kukavica.” *Danicza* I (16): 64.
- Hećimović, Branko (2000) „Vladimir Mažuranić i kazalište”. *Dani Hvarškoga kazališta*, 26, 1, 229–239.
- Jureković, Marino (2015) Mažuranić, Vladimir. *Hrvatski biografski leksikon*. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža. <http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=11879>.
- Mandušić, Iva i Ankica Šunjić (2015) Ivan Mažuranić. *Hrvatski biografski leksikon*. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža. <http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=11878>.
- Maretić, Tomo (1904) *I. S. Turgenjev u hrvatskim i srpskim prijevodima: kritičko-bibliografski pregled*. Zagreb: [s. n.].
- Matoš, Antun Gustav (1967) *Pjesme, pripovijesti, autobiografija*. PSHK, knjiga 64. Zagreb: Zora, Matica hrvatska.
- Mažuranić, Vladimir (1870) „Tudja književnost naprama našem narodu”. *Vienac* II (16): 249–254.
- Mažuranić, Vladimir (1871) „O socijalnom stanju žena”. *Vienac* III (15): 234–239.
- Mažuranić, Vladimir (1883a) „Ivan Turgenjev i nihilizam”. *Vienac*, XV, 19, 308–311.
- Mažuranić, Vladimir (1883b) *Grof Ivan*. Igrokaz u pet čina. Zagreb: Naklada Matice hrvatske.
- Mažuranić, Vladimir (1884a) „Napast.” *Vienac* XVI (3): 33.
- Mažuranić, Vladimir (1884b) „Orle moj.” i „Na grobu.” *Vienac* XVI (6): 85.
- Mažuranić, Vladimir (1884c) „Anarkiste. Šaljiva igra u jednom činu.” *Vienac* XVI (22): 341–344; (23): 357–359; (24): 375–377; (25): 393–395; (26): 405–408.

- Ograjšek Gorenjak, Ida (2006) „Otvaranje ženskog liceja u Zagrebu.” *Povijest u nastavi*, IV (8): 147-176.
- Pejić, Luka (2016) *Fragmenti subverzije. Historija klasičnog anarhizma u Hrvatskoj*. Zagreb: DAF.
- Rajković, Ana (2018) „Počeci kreiranja anarhističkog narativa u kontekstu slavonskog radničkog pokreta (1881-1914).” *Historijski zbornik LXXI* (1): 61–86.
- Šimić, Antun Branko (1963) *Pjesme i proza*. PSHK, knjiga 99. Zagreb: Zora, Matica hrvatska.
- Vojvodić, Jasmina (2020) „O recepciji ruske književnosti u Viencu.” *Kolo*, 1. <https://www.matica.hr/kolo/603/o-recepciji-ruske-knjizevnosti-u-viencu-30185/>.
- Zima, Dubravka (2019) *Praksa svijeta: biografija Ivane Brlić-Mažuranić*. Zagreb: Naklada Ljevak.
- Župan, Dinko (2005) „Viša djevojačka škola u Osijeku (1882.-1900.)” *Scrinia Slavonica*, 5 (1): 366–383.
- Župan, Dinko (2013) *Mentalni korzet: spolna politika obrazovanja žena u Banskoj Hrvatskoj (1868.-1918.)*. Osijek, Slavonski Brod: Hrvatski institut za povijest.

SUMMARY

Dubravka Zima

ANARKISTE U VIENCU: VLADIMIR MAŽURANIĆ'S LITERARY OPUS

The paper deals with the literary opus of Vladimir Mažuranić, who published several essays and poems and one play in the *Vienac* magazine in the 1870's and the 1880's. In 1883 he also wrote a play titled *Count Ivan*, which won an award from Matica hrvatska. Mažuranić wrote about women's issues (education, legal rights etc.) and Russian literature (Turgenev). In 1884 he wrote a comedy about anarchism, which was a major social and political topic at that time. It is interesting to notice that Mažuranić wrote this comedy during the Zagreb anarchists' trial which attracted major public attention.

Key words: *Vladimir Mažuranić; Vienac; nihilism; Turgenev; anarchists; anarchism*

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

Ovaj rad dostupan je za upotrebu pod međunarodnom licencom Creative Commons Attribution 4.0.

<https://doi.org/10.31820/f.33.2.2>

Jelena Alfrević

EMOCIONOLOŠKI PRISTUP SUVREMENOJ HRVATSKOJ DRAMI (NA PRIMJERU NORE DANAS MIRE GAVRANA)¹

*dr. sc. Jelena Alfrević, Sveučilište u Zadru, Odjel za izobrazbu učitelja i odgojitelja
jalfrevi@unizd.hr orcid.org/0000-0002-1959-0616*

prethodno priopćenje

UDK 821.163.42.09Gavran, M.-2

rukopis primljen: 8. svibnja 2021; prihvaćen za tisak: 25. studenoga 2021.

Suvremena hrvatska psihološka drama, Gavranova Nora danas (2005.), analizirat će se iz književnoteorijskog emocionološkog aspekta. S obzirom da do sada u hrvatskoj znanosti o književnosti ne postoji pisani trag o znanstvenom radu iz područja književne emocionologije (suvremena književnoteorijska disciplina) u istraživanju hrvatske književnosti moderne i postmoderne, ovaj rad smatra se književnoznanstvenim emocionološkim prvijencem toga raz-

¹ Ovo je prvi cjeloviti rad u hrvatskoj znanosti o književnosti koji modernoj i suvremenoj/postmodernoj drami te uopće hrvatskoj književnosti 20. ili 21. stoljeća pristupa iz književno-emocionološkog aspekta. Sažetak naslovne teme ovoga rada prihvaćen je i predviđen za izlaganje na Trećem bosanskohercegovačkom slavističkom kongresu (Sarajevo, 12. – 14. lipnja, 2020.), ali je skup odgođen zbog pandemije COVID-19. S obzirom na to, prvim radovima/znanstvenim izlaganjima o emocionologiji moderne i suvremene/postmoderne hrvatske književnosti smatraju se: *Što kada (android) lutka progovori glasom emocije? ili terapijski učinci emocije u „Lutki”* (2012) Mire Gavrana (Alfrević, Rijeka, listopad 2020.) i *„Identitet jednako invaliditet” Krležine barunice Castelli motiviran naturalističkom „ranom djetinjstva” ili uvod u emocionološko čitanje Glembajevih* (Alfrević, Zadar, lipanj 2021.). Autorica Jelena Alfrević se od 2020. u svom znanstvenom radu usko bavi teorijskim područjem književne emocionologije te hrvatskom dramskom književnosti 20. i 21. st., pa je od 2020. do 2021. sudjelovala na ukupno sedam međunarodnih znanstvenih skupova temama iz područja književne emocionologije (vidi više na: <https://www.bib.irb.hr/pregled/profil/35740>).

doblja. Uvodno će se prikazati teorijski okvir emocionologije s naglaskom na hrvatsku književnu znanost (godine 2012. tiskan je prvi hrvatski emocijski zbornik *Poj željno*). Veza između emocija i književnosti je imanentna (Brković, 2015), a znanstveni interes rada usmjeren je na istraživanje funkcionalnosti (za)dane emocionalne kategorije dramskih likova u dramskome tekstu, u oblikovanju socijalne relacije, konkretno rodni odnosa i literarne manifestacije emocija. Cilj je prikazati ulogu karakterističnih emocija (ljutnje, straha, tuge, radosti) u izgradnji identiteta dramskih likova Nore i Tonija (antilutke i lutka), a posebno s obzirom na rodnu stereotipizaciju. Metodologija je usmjerena na dramsku narativnu strukturu s integracijom metodoloških okvira afektivne naratologije i teorija konceptualne metafore. Analizirajući emocije kao ekspresiju osjećaja u književnom tekstu (Brković, 2015), strategije reprezentacije emocija te recepciju emocija u suvremenoj hrvatskog drami, istražuju se suvremene koncepcije teorije književnosti – emocionologije, uz doticaj kognitivne psihologije te neurobioloških i filozofskih teorija o emocijama. Novoosmišljenim pojmom emocijska metamorfoza u ovome radu želi se dati doprinos terminologiji emocionologije, koja je još uvijek neusuglašena i u razvitku (Robinson 2004; Keen 2011). Novim, emocijskim čitanjem književnog teksta sugerira se i ključ razumijevanja temeljnih odnosa (dramske) naracije, a unutar poetike suvremene (dramske) književnosti.

Ključne riječi: *emocionologija; suvremena drama; Miro Gavran; rodni odnosi; konceptualna metafora; emocijska metamorfoza*

1. Uvod u emocionološko čitanje Gavranove Nore danas²

Pitanje odnosa književnosti i emocija mogli bismo započeti praiskonskim, gotovo mitskim, pitanjem – tko je stariji: književnost ili emocija, kao pandam pitanju – tko je stariji: jaje ili kokoš. I nadodati – stvara li emocija književnost ili emociju stvara književnost?³ Otkad postoji književni tekst

² Teorijski dio donosim iz članka Ivane Brković *Književnost i emocije – istraživačke smjernice* (2015), a dio iz neobjavljene doktorske disertacije (iz teorijskog uvoda u emocionološko čitanje književnog teksta) Jelene Alfrević, doktorandice poslijediplomskog studija „Humanističke znanosti“ (Filologija-književnost) Sveučilišta u Zadru, radnoga naslova: *Emocijski kodovi i tvorba identiteta u hrvatskim dramama 20. i 21. stoljeća*.

³ Jedan od pionira među kognitivnim znanstvenicima koji u svojim radovima kombinira metode i teorijske modele matične discipline s onima u književnoj znanosti jest kanadski kognitivni psiholog Keith Oatley. Od početka 2000-ih uočavaju se nastojanja književnih znanstvenika, poput onih Patricia Colma Hogana, da se u matičnu književnu znanost uvedu kognitivne metode i načela (Brković 2015: 406). U knjizi *Affective Narratology* (2011) Hogan iznosi tezu da je struktura priče sistemski proizvod ljudskog emocionalnog sustava (Hogan

postoje i emocije u književnosti, bile one promatrane iz aspekta cjelovitosti ili pojedinačnosti stvaralačko-prijamnoga nekusa: pisac – književno djelo – čitatelj.⁴ Nedvojbeno je, emocije su književnosti imanentne, odnosno tiču se same njezine biti (Brković 2015: 403).

Iako je od Platonova i Aristotelova vremena prošlo više od dvadeset stoljeća, i premda je Aristotel zagovarao uvodno spominjanu tezu o nedjeljivosti kognitivne i afektivne domene (Blažević 2015: 390), kao da se intenzivnije propagirala ontološka dihotomija razum *vs.* osjećaji. Stoga su književni znanstvenici i u većem dijelu 20. stoljeća uglavnom ignorirali pitanje uloge emocija (Brković 2015: 405) pa se u drugoj polovini 20. st. osjećala zabrinutost zbog zanemarenosti istraživanja emocija u akademskom svijetu (Oatley, Jenkins 2003: 26). Povećeni interes za temu emocija i njezino proučavanje u svjetskim razmjerima književne znanosti pojavio se 1980-ih.

Kada se emocionologija (emocilogija) 2015. godine u Hrvatskoj pojavila kao *mainstream* (Brković 2015: 407) književna znanost⁵, teško je bilo

2011b: 40–45), nastojeći premostiti ova dva područja, književnost i kognitivnu psihologiju, te tvrdeći da književni znanstvenici posvećuju premalo pozornosti znanstvenim otkrićima o spoznaji i ulozi aktivnosti neurona koji pokreće ljudske osjećaje.

⁴ Iako su književni znanstvenici u većem dijelu 20. stoljeća uglavnom ignorirali pitanje uloge emocija, gajeći čak i službeni averziju prema svemu što je emotivno (Keen 2011: 30), M. C. Nussbaum u poglavlju svoje knjige *Pjesnička pravda*, koje cijelo posvećuje odnosu književnosti, razuma i emocija, ističe kako su upravo emocije ključni element ne samo književnog djela, nego i dobrog razumnog mišljenja cjelokupne društvene zajednice (Nussbaum 2005: 84). Nussbaum pritom razmatra razne kritike emocija – od onih da su tek „slijepe sile” – do Platona i njegova izгона književnika iz idealne države, koji je zastupao stajalište da su emocije nestabilne zbog njihove nemisaone unutrašnje strukture. Za (protu)primjer uzima Whitmanovo književno stvaralaštvo razrađujući vezu između iskustva književne emocije i brige za društvenu nejednakost, povezujući emocije sa sociološkim aspektom te kritizirajući odbijanje sućuti, koje je danas (op. a. J. A.) često potaknuto pretjeranim oslanjanjem na tehnološke modele ljudskog ponašanja. Dok je Platon u činjenici da umjetnost izaziva emocije vidio slabost, Aristotel je smatrao da na taj način možemo naučiti nešto o životu (Robinson 2004: 174). Dakle, ni sam Platon u 4. st. pr. Kr. nije porekao da su emocije ugrađene u strukturu književnog djela.

⁵ *Emocionologija* kao književna znanost podrazumijeva tekstualna pitanja „ekspresije, reprezentacije te recepcije književnih emocija”, što će (p)ostati „glavna težišta u bavljenju odnosom književnog teksta i emocija u moderno doba” (Brković 2015: 404). Nadodali bismo i da je istraživački interes književne emocionologije usmjeren konstruktima emocijskih narativa ili emocijskim narativnim konstruktima, kakve ćemo istražiti u radu emocijskim/emocionološkim čitanjem. Štoviše, „budući da emocije i afekti u književnoznanstvena istra-

govoriti kako će njezin razvoj teći pet godina poslije. Međutim, hrvatska književna znanost dosada je ispivala nekoliko vrijednih tekstova o emocijama. C. Jerkin bavi se emocionalnim reagiranjem na narativno-pripovjedna književna djela u radu *Književnost i emocije: Problem emocionalnoga reagiranja na fiktivno-pripovjedna književna djela* objavljenom 2011. godine u knjizi eseja *Pomaknuta mjesta* (ur. Sanjin Sorel, izd. Filozofski fakultet u Rijeci). Godinu poslije, 2012. godine, tiskana je prva knjiga o emocijama u hrvatskoj kulturi, zbornik *Poj željno! Iskazivanje i poimanje emocija u hrvatskoj pisanoj kulturi srednjega i ranoga novoga vijeka* (ur. Amir Kapetanović, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb, 2012.) koji obuhvaća ukupno devet teorijski i metodološki raznovrsnih radova hrvatskih lingvista i povjesničara književnosti. Tako se iskazivanjem i poimanjem emocija u srednjovjekovnoj i humanističkoj hrvatskoj književnosti bavi J. Vučković; emocijama u hrvatskoj antiturskoj epici 16. st. A. Kapetanović; D. Dukić srđžbom i strahom u hrvatskoj antiturskoj epici 18. stoljeća te M. Tatarin retorikom tuge u slavonskoj epici 18. stoljeća, dakle, svi radovi usmjereni su isključivo stilsko-periodizacijskom razdoblju starije hrvatske književnosti. Stručnjaci različitih disciplina prvi put su u Hrvatskoj izlagali o povijesti emocija⁶ i emocijama općenito 2015. godine, okupljeni oko okruglog stola „Povijest emocija: pomodni trend ili interdisciplinarna platforma” u sklopu Festivala povijesti *Klifofest* 2015. u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Za-

živanja postupno ulaze u diskurs kao nova ili barem preoblikovana analitička kategorija”, pretpostavka je da bi ova „nova paradigma mogla izvršiti izmjenu u ustroju ili interpretaciji književnih i umjetničkih djela” (Peternai Andrić 2020: 252), a svakako bi emocionološko čitanje teksta trebalo (p)ostati jedno od (budućih) temeljnih načela razumijevanja suvremene književne poetike, poglavito u svijetu masovne tehnologizacije i digitalizacije u kojemu emocije zauzimaju rubno mjesto.

⁶ U svojoj studiji *Emotionology: Clarifying the history of emotions and emotional standards* u časopisu *American Historical Review* P. N. Stearns i C. Z. Stearns 1985. prvi put definiraju „emocionalnost”/današnju istraživačku disciplinu emocionologiju kao proučavanje „stavova i standarda koje društvo ili određena grupa u društvu odražava prema osnovnim emocijama i njihovu prikladnom izražavanju” (Stearns i Stearns, 1985: 830). Tako je temelj emocionologije sociologija i društvena povijest/povijest emocija koja se također i danas intenzivno bavi istraživanjem emocija, s naglaskom na propagiranje interdisciplinarnosti kod proučavanja emocija. Čak su u svijetu osnovane i posebne istraživačke skupine u okviru emocionoloških centara koje se bave istraživanjima emocija, npr. Australian Research Council Center for the History of Emotions; The Queen Mary Center for the History of Emotions; Geschichte der Gefühle. Međutim, govoreći o književnoj emocionologiji (nasuprot ostalim emocionološkim područjima) istraživački interes usmjeren je specifičnim emocionalnim/emocijskim/emocionološkim narativnim konstruktima i čitanju emocija (na primjeru) književnog teksta.

grebu.⁷ Za hrvatske književne emociologe poglavito je važno izlaganje dr. sc. Ivane Brković, doc. koja je na *Kliofestu* govorila o emocijama u kontekstu teorije i povijesti književnosti, a to je rezultiralo vrijednim prilogom hrvatskoj književnoj emociologiji: *Književnost i emocije – istraživačke smjernice*⁸. Tim radom Brković je pregledno predstavila dosadašnji emocionološki tijek razvoja i emocionološke spoznaje svjetske znanosti o književnosti⁹, s posebnim osvrtom na afektivni i emocionalni naratološki obrat. Brković smatra samorazumljivim da je estetski uspješan književni tekst onaj koji je produkt intelektualnog, ali i emocionalnog angažmana autora (Brković 2015: 403), čime se nadovezuje na uvodno razloženu tezu M. C. Nussbaum o emocijama. Brković je i u okviru 48. seminaru Zagrebačke slavističke škole *Emocije u hrvatskome jeziku, književnosti i kulturi* (Dubrovnik, 2019.) sudjelovala temom *Emocije i književnost: koncept ljubavi u hrvatskoj ranonovjekovnoj pastoralu*. Na istome seminaru D. Lugarić bavila se emocijama i prostorom književnosti, a E. Rudan dala je svoj prilog istraživanju emocija istražujući strah, ali u usmenoj književnosti i iz folklorističke perspektive. Godine 2019. tiskan je zbornik *Naracije straha* (ur. N. Badurina, U. Bauer, J. Marković, Zagreb), ali s većim naglaskom na etnološka i folkloristička emocionološka istraživanja. Dubrovački pak znanstveni skup o emocijama rezultirao je zbornikom *Emocije u hrvatskome jeziku, književnosti i kulturi* (ur. L. Molvarec, T. Pišković, FF Sveučilišta u Zagrebu i Zagrebačka slavistička škola), 2020. godine.

Premda se hrvatska književna znanost polako otvara emociologiji kako suvremenoj književnoj disciplini, emociologija je u začetcima posebno kada je riječ o korpusu moderne/novije hrvatske književnosti, a poglavito postmoderne/suvremene hrvatske dramske književnosti¹⁰, kojoj i

⁷ Informacije o konceptu okruglog stola preuzete su iz rada B. Jankovića: Uvod u temat „Povijest emocija”, iz *Historijskog zbornika* (2015: 367–375).

⁸ Prvotno izlaganje na znanstvenom skupu objavljeno je kao znan. rad u *Historijskom zborniku* (2015: 403–408).

⁹ Vidi detaljnije u navedenom radu I. Brković.

¹⁰ **Potrebno je kratko razjasniti spomenute pojmove hrvatska moderna i suvremena/postmoderna drama, onako kako ih autorica razumijeva.** Prema Senkeru, postmoderna se hrvatska drama počinje javljati 1983., kada je praižvedena *Kreontova Antigona*, Gavranov dramski prvijenac (Senker, 2001: 31). Ovaj termin korespondira s ulaskom na kulturnu scenu novog naraštaja hrvatskih dramatičara koji će obilježiti 80-e i 90-e godine 20. st., a uglavnom su školovani na Akademiji dramske umjetnosti u Zagrebu (ibid: 32); među njima i Lada Kaštelan, Mate Matišić, Ivan Vidić, Asja Srnec Todorović, Pavao Marinković. Gavran je

Gavranova *Nora danas* (koju ćemo u nastavku u emocionološkom ključu iščitati) pripada. Dok drami u svjetskoj književnosti emocionološki pristupaju uglavnom engleski emocionolozi (I. Lada, D. Zillmann, J. C. Vaught; izuzetak je Australka P. Tait), u Hrvatskoj ne postoji niti jedan znanstveni rad o hrvatskoj modernoj ili suvremenoj drami iz emocionološke perspektive. Emocijama se, doduše, u modernoj i suvremenoj drami znanstvenici bave usputno, poput hrvatske teatrologinje S. Nikčević koja ih proučava u članku *U potrazi za glasom između emocije, politike i intertekstualnosti. Skica za studiju o četvrt stoljeća hrvatske drame* (2006). Nikčević piše o emocijama i u članku *Kako prikazati ljudske rane na sceni. Ratne teme u hrvatskoj, bosanskoj i angloameričkoj drami* (2016), međutim, ne bavi se, tj. ne konzultira emocionološke književne teorije. Proučava ih i K. Peternai Andrić, ali uglavnom u okviru teorija identiteta. I brojni su se drugi književnopovijesni znanstveni radovi usputno doticali pitanja emocija, ali ih (osim u okvirima starije hrvatske književnosti, i zbornicima *Poj željno*, 2012. i *Emocije u hrvatskome jeziku, književnosti i kulturi*, 2020) nisu obrađivali isključivo s književno-emocionološkog aspekta pa nema prethodnika u polju istraživanja emocija moderne i postmoderne hrvatske drame, iz emocionološkog aspekta.

Priklanjajući se platonovsko-aristotelovskim poetološkim i filozofskim zapisima o umjetnosti kao onoj koja izaziva emocije te teoriji M. C. Nussbaum (2005) o odnosu književnog djela i emocija, smatramo da su emocije ugrađene u samu strukturu književnog djela pa ih nazivamo „dušom” (op. a. J. A.) književnog teksta. Iako pitanje vrijednosti književnosti nije središnje pitanje ovoga rada, uvodno je važno istaknuti vrijednost emocija kao tzv. latentnog sadržaja (Sorel 2011: 5) koji oblikuje književnost, dok pritom zastupamo stajalište da je upravo njihova uloga posebno izražena u dramskoj književnosti. Navedeno odgovara i činjenici da, iako se

kao dramaturg i ravnatelj Teatra &TD pokrenuo i vodio scenu „Suvremena hrvatska drama” (ibid: 35). Zbog poetske, stilske, tematske i sadržajne sličnosti s dramom 21. st. autorica rada smatra relevantnim razdoblje od pojave Mire Gavrana kao zasebne dramske „institucije” do danas promatrati kao hrvatsku postmodernu/suvremenu dramu. Zato što pripada stilsko-poetskom i kronološkom razdoblju moderne (prve moderne 1891./1892. – 1914./1916. i druge moderne 1952./1969.) u hrvatskoj književnosti prethodnu dramu na dramskoj „sceni” autorica razumijeva kao hrvatsku modernu dramu (zastupljenu u 20. st., intenzivno sve do pojave Mire Gavrana). O terminološkim nedoumicama *mlada hrvatska drama, nova hrvatska drama, hrvatska suvremena književnost ili postmoderna drama* vidi više u radovima A. Car-Mihec: *Mlada hrvatska drama u kontekstu hrvatske književnosti* (2000) i *Na putu od mlade no nove hrvatske drame ili što je to suvremenost* (2004).

proučavanje emocija danas može pronaći u različitim akademskim disciplinama, povijesno je to bila kazališna predstava koja je javno, zato i izazovno, prikazivala ideje emocionalnog mišljenja u društvu (Tait 2016: 70). Smatrajući emociju upravo naj snažnijim nositeljem drame¹¹ (dramskog teksta i kazališne predstave, jednako¹²), istražiti ćemo ju u suvremenoj hrvatskoj psihološkoj drami¹³, *Nori danas* (2005) Mire Gavrana, hrvatskog dramatičara koji za sobom ima respektabilan dramski opus, izgrađenu čvrstu i

¹¹ A unatoč tomu što je u književnom recepcijskom kontekstu povijesno slabo bio zastupljen suodnos drame i emocija, ponajprije zbog učinka otuđenja (*Verfremdungseffekt*), kako se pogrešno smatralo da ga je u kazalište uveo Bertolt Brecht (Suvin 2011: 19), jer, naime, naprosto je nemoguće da bilo koji (dramski) književni tekst bude lišen emocija.

¹² Dakle, bez obzira je li riječ o dramskom tekstu kao „nedovršenom ‘scenariju’ koji čeka uprizorenje” ili je riječ o kazališnoj predstavi kao „kazališnoj, a ne više književnoj, pa čak ni dramskoj koncepciji” (Pavis, 2004: 165). Naime, hegelijansko određenje dramske umjetnosti kaže: „(...) s obzirom na činjenicu da se dramska umjetnost ograničava na recitiranje, mimiku i radnju, poetska riječ ostaje odlučujući i prevladavajući čimbenik u njoj (...), a pri izvođenju se mogu koristiti sva scenska sredstva, koja postaju potpuno neovisna od poetske riječi (Hegel, 1932) (Pavis, 2004: 165).

¹³ Prema *Filmskoj enciklopediji* Leksikografskog zavoda Miroslava Krležje pojam *drama* objašnjen je kao „1. Prikazano zbivanje u filmu obilježeno intenzivnim **društveno-psihol. sukobom punim emocionalnog naboja za sudionike** (→ priča). 2. Igranofilm. žanr; filmovi s gl. junacima zaokupljenim svojim društveno-psihol. problemima. Ovisno o tematskom naglasku razlikuju se, socijalna drama, odn. ona u kojoj junak ima problema s društv. običajima i normama, i **psihološka drama, u kojoj se junak suočava sa svojim unutarnjim psih. problemima** (također: psihološki film), **ili/i s psihol. odnosom prema najbližoj okolini**” (<http://film.lzmk.hr/clanak.aspx?id=384>) (istaknula J. A.). S obzirom da postoji i književno-teorijski pojam *drama* (vidi prethodnu bibliografsku jedinicu), zaključujemo kako je pojam *psihološka drama* subžanrovsko nazivlje. U francuskoj literaturi, Stendhalov roman *Crveno i crno* i *Princeza od Clevesa* Madame de La Fayette smatraju se ranim prethodnicima psihološkog romana. U poglavlju „Tehnika psihološke analize” Janet Raitt (1973.) recenzira roman *Princeza od Clevesa* i zaključuje kako M. de Fayette glavne likove u romanu otkriva „unutarnjom dramnom” (1973: 70). Zato psihološka drama kao žanr književnog djela potječe iz romana Madame de Lafayette krajem 17. st., a doživljava svoj prvi procvat u 19. st. kada postaje prepoznata vrsta umjetnosti. Svojim postojanjem pokušava dokazati da mentalni procesi unutar osobe mogu biti estetski iscrpljeni. Psihološka drama je u osnovi buržoaska. Bourgeois je uvjeren da je njegov unutarnji svijet dovoljno zanimljiv i sadrži materijal vrijedan da postane djelo; nije uznemiren nikakvim vjerskim i moralnim sumnjama u održivost mjesta koje mu je dodijeljeno u metafiziци svemira, kao što su i u psihološkoj drami u prvom planu detaljni opisi herojskih preokreta heroja, pokušaj da se pronađe nešto u duši osobe koja svjedoči o (ne)postojanju Boga. Psihološka drama ponovno se oživljava u Rusiji krajem 1950-ih, a procvat se nastavlja do danas i ima izražen društveni karakter; u vremenu sveopće potrošnje i filistinizma, književni umjetnici su se okrenuli dubinama ljudske duše, zaokupljeni vječnom potragom pokušavaju pronaći ljudsku dušu i trajne vrijednosti: ljubav

prepoznatljivu poetiku dosljedno vođenu svrhom *pisanja za kazalište*, gdje su mu, kako to i sam često ističe, upravo najvažniji *glumac i publika* (Muzaferija 2001: 212). Stoga i ne čudi što je temeljna tajna kazališne potrebe za Mirom Gavranom to što su osnovni začin njegovih drama – emocije, kako navodi hrvatska teatrologinja S. Nikčević (Nikčević 2008: 108). Polazeći od objektivnih teorija koje se zanimaju za emocije izražene u samome djelu, ili književnog djela kao „expressive of emotion”¹⁴ (Graham, 1997), istražiti ćemo način formiranja suvremene dramske emotivnosti i emocije kao motivacijski postupak dominantnih rodni, muško-ženskih odnosa u *Nori danas*. U skladu s ranije u radu predstavljenim (Brković, 2015) teorijskim interesima književne emociologije, objasniti ćemo strategije reprezentacije emocija i njihovu ulogu u formiranju identiteta psihološko-emocijski profiliranih odabranih književnih likova te je to ujedno put koji će nas dovesti do rezultata istraživanja ovoga rada, kroz emociološko čitanje teksta. Istražiti ćemo ulogu emocija pri recepciji *Nore danas* i kroz konceptualno-metaforički aspekt, što će doprinijeti dodatnom razumijevanju rodni emocijskih konstrukata na primjeru književnog teksta, koji svoj zrcalni od-

znost prema bližnjemu, ljubav, čovječnost, suosjećanje (<https://hr.puntomariner.com/psychological-drama-a-dynamic-genre/>).

Iako se povjesničari hrvatske književnosti služe pojmom psihološka drama (Šicel, 2005; Senker, 2000; Ježić, 1944), iznenađujuće je što *psihološka drama* do sada u hrvatskoj književnoj teoriji nije konkretno definirana niti u teorijskim priručnicima objašnjena (čak ju niti V. Biti ne definira u svojem *Pojmovniku suvremene književne i kulturne teorije* niti M. Solar u *Književnom leksikonu*, a ne objašnjava ju ni Pavis u *Pojmovniku teatra*, već samo *psihodramu*, 2004:302) pa će se, stoga, ovdje izvesti njezina definicija. *Psihološka drama* je, dakle, podžanr književnog dramskog teksta s psihološkim elementima koji je usredotočen na emocionalni, mentalni, psihološki i duhovni razvoj likova u književnom dramskom tekstu. Psihološka karakteristika drame u književnosti očituje se kroz njene dramske dijaloge i dramske sukobe koji otkrivaju psihologiju književnih likova, njihovu intimu i tajnovite psiho-emocionalne manifestacije (dramskog) teksta. Ono što ovdje autoricu, iz književnoteorijskog aspekta, zanima jest psihološka raščlamba likova. Međutim, psihološka karakteristika dramskog teksta može se pojaviti i u monodramatskoj formi, s naglaskom na izvor sukoba koji nije samo u drugim likovima, nego može biti uzorokovan i ozbiljnim psihološkim konfliktom unutar samoga protagonista (egzistencijalnih preokupacija, pitanja života i smrti, identiteta – tko sam ja?, emocionalnog i duhovnog stanja ili je protagonist nerijetko na rubu razuma u svojim promišljanjima ili postupcima). Drugim riječima, proučavamo psihološku karakterizaciju (karakter) književnog lika kroz psihologiju – glavni element koji doprinosi narativu/priči psihološkog teksta. Iz navedenog se može izvesti zaključaj i da je svaki dramski tekst (u manjoj ili većoj mjeri) psihološka drama.

¹⁴ Takva se interpretacija ekspresivizma odnosi na djelo i pretpostavlja da u njemu mogu biti prezentirane emocije, a ne da ono izražava umjetnikovu emociju (Graham 1997: 37–38).

raz mogu pronaći u mimetičkom pogledu na odnos književnosti i stvarnog života. S obzirom da dosada nije poznato nijedno isključivo emocijsko čitanje suvremene hrvatske drame, emocionološkim pristupom na primjeru Gavranove *Nore danas* želi se dati doprinos na polju hrvatske književne emociologije te, osuvremenjenom metodologijom proučavanja dramskih tekstova, moguće smjernice za budući istraživački emocionološki rad. Iako Gavranov dramski tekst *Nora danas* (2005) obuhvaća čak devet dramskih likova i u dramsku radnju je interpoliran „teatar u teatru” (interpolacije Glumca i Glumice), istraživanje u nastavku usmjereno je isključivo Nori i Toniju, najznačajnije rodno i emocijski suprotstavljenim dramskim likovima u tekstu. Odabrana je baš *Nora danas* (2005) jer autorica rada smatra da je takav rodni emocijski oprečni odnos književnih likova u hrvatskoj suvremenoj književnosti najizraženiji upravo u ovoj drami Mire Gavrana i potencijalni je prototip emocijskog odnosa muško-žensko u ostalim hrvatskim dramama suvremene/postmoderne književnosti.

2. *Molim te, dušo, ne pričaj gluposti nego stavi tu kravatu ili odnos muško-žensko i emocije*

Priklonivši se ideji A. Wilsona i A. Millera¹⁵ o emocijama koje motiviraju postupke i oblikuju karaktere književnih likova više nego bilo koja logika ili rasuđivanje, istražiti ćemo ih kroz koncept suvremenih muško-ženskih odnosa *Nore danas*. Već na samome početku dramske radnje jasno je izražen emocijski, potpuno kontrastni odnos dramskih likova. S jedne strane upoznajemo dominantno dramsko lice, Noru kao *wonder woman* (eng. super žena), moćnu, dominantnu i autoritativnu poslovnu ženu 21. stoljeća, čiji izraz lica odaje odlučnost (Gavran 2005: 7). Emocije *atraktivne, pametne, lijepe i ambiciozne* (Gavran 2005: 43) tridesetosmogodišnjakinje kulminiraju od ljutnje na služavku (zbog prašine na stolu koju je dodirnula kažiprstom), preko nezadovoljstva do frustracije, jer njezin muž Toni ne želi odijenuti kravatu povodom dolaska njezinih poslovnih partnera na proslavu sedme obljetnice agencije koju vodi: *A kravata?!* (ibid: 8). Bez obzira što joj suprug izrijeком naglašava vlastite emocije: *...Znaš da mi kravate idu na živce i ne vidim zašto bih trebao samoga sebe mučiti, kada se bolje osjećam*

¹⁵ Ideja da emocije motiviraju radnje karaktera više nego bilo koja logika i razumno zaključivanje pronađena je u predstavama *Ma Rainey's Black Bottom* (1982) Augusta Wilsona i *Death of a Salesman* (1949) Arthura Millera.

bez kravate nego s kravatom, Nora je obuzeta sobom i formom (a ne unutrašnjosti kao njezin muž, inače neostvareni likovni umjetnik), tako da je njezin, naizgled dijalogični, diskurs zapravo gotovo monološke naravi i s ciljem da pod svaku cijenu ostvari vlastiti naum:

NORA: ...*Bar danas trebaš na trenutak zaboraviti što voliš, a što ne voliš. (...) Izvoli – stavi kravatu i ponašaj se kako se to od tebe očekuje.*

(...)

Molim te, dušo, ne pričaj gluposti nego stavi tu kravatu. (...) Kako ti je uopće moglo pasti na um da budeš bez nje?

I dalje u monološkom diskursu Nora nastavlja, a ni *hibris* (emocijska odlika pretjeranog samopouzdanja u kombinaciji s arogancijom) nije joj stran:

NORA: *Užasava me to koliko puta moram ponavljati što tko mora učiniti. Što je čiji zadatak. Kao da se meni radi sve što radim, pa ne postavljam pitanja, jer ih nemam kome postavljati...* (ibid: 8–9).

(...)

Ti znaš da ja i inače ljudima ne ostavljam mogućnost izbora. Usto, za moje suradnike najbolje je da me slušaju, jer znam da je uvijek najbolje da se stvari odvijaju baš onako kako sam ih ja zamislila. (ibid: 77).

Kravata na samom početku dramske radnje tako postaje pokretački motiv iskazivanja istinskih emocija supružnika i temeljne problematike drame – neshvaćenog muškarca nasuprot nadmoćno suprotstavljenom „vamp” ženi.

Bez obzira što bezočno uporno tlači svoga muža, Nora uspijeva u ideji da od njega napravi *lutka* (op. a. J. A.) dostojna vlastite predstave:

TONI: ... *Iako mi to ide na živce. Staviti ću tu glupu kravatu, kad ti je toliko stalo do nje.* (...)

NORA: *Dušo, zašto nisi uzeo svjetliju kravatu? Uz to odijelo ide svjetlija kravata.*

TONI: ...*Želim biti neupadljiv, ovo je ipak tvoja večer.*

NORA: *I za neupadljivost treba ukusa. Večeras je proslava, a ne sahrana. Kada na tamno odijelo staviš tamnu karavatu, onda nalikuješ na pogrebnika. A mi nismo na pogrebu.*

TONI: *Ja se ovako osjećam dobro.*

NORA: *A ja se osjećam grozno kad te pogledam. Molim te, stavi drugu kravatu.* (ibid: 9–10)

Iako su emocije koje karakteriziraju muškaraca gnjev i ambicioznost, a simpatični osjećaji pripadaju ženama (Hogan 2011a: 129), u suvremenoj *Nori danas* Gavran izostavlja takav arhetipski obrazac, a nježnost i naklonost pridaje muškom dramskom liku.

Gavranova Nora vidi muža kao puko ispunjenje društvene forme: *Usto – i društvo nas više cijeni ako nismo same* (Gavran 2005: 40), a interes za izgradnju njihova emocionalnog supružničkog odnosa ni u kom trenutku ne pokazuje:

NORA: *Ponekad mi se čini da je vama slobodnim ženama deset puta lakše nego nama udanima. (...) Kao da imam dvoje djece* (ibid: 12)

mada za odgoj kćeri Nora također ne pokazuje interes; Toni je taj koji je mjerio kćeri temperature, vodio ju liječniku, radio s njome zadaće, čitao joj, vodio je na dječje predstave i u kino.

Sintagmom „Toni je *negdje u ormaru*” (ibid: 12) (u potrazi za kravatom) Gavran snažno prikazuje Tonijeve emocije nesigurnosti, izgubljenosti i straha koje ćemo dalje promatrati u drami nasuprot Norinoj dominaciji koja se ogleda u emocijskom *košmaru* (ibid: 55) – najčešće bijesa, frustriranosti, histerije, čak i euforije. U metaforičkom ključu čitano, Toni u cijeloj drami potiskuje svoje emocije u „ormar” vlastite unutrašnjosti s kojom se bori, ugađajući Norinim željama. Ona je tek vrsna manipulatorica koja sklapa kalkulativne *ad hoc* (lat. upravo s tom namjerom) veze u skladu sa svojim interesima, a posebno uspješno manipulira Tonijevim emocijama. Zbog toga što je u vezi s „lošijim” od sebe, Toni postaje objekt/žrtva Norine agresivne želje za (samo)dokazivanjem i (samo)potvrđivanjem.

2.1. Jake emocije i slabe emocije

Nora, upućena na sebe, vlastiti uspjeh i probitak: *I tako uvijek mora biti kako Nora odluči* (ibid: 11); *nitko ne može biti primijećen u Norinoj sjeni* (ibid: 62) emocijski je prenapregnut dramski lik. S obzirom da je usmjerena na

dominaciju, autoritativnost i ulogu vođe: *...ja sam jaka, nitko i ništa me ne može slomiti* (ibid: 25) ponuđeno joj je mjesto pomoćnice ministra turizma, a unatoč tome što je kao predsjednica Sindikata turističkih radnika bila oštar kritičar toga istog ministarstva. Dok Tonija uopće ne motivira novac: *sreća nije u lovi niti je u poslovnim uspjesima* (ibid: 19), Nora je gotovo opsjeđnuta novcem: *Ja se ne mogu poput tebe zatvoriti u radionicu i igrati se radeći okvire za tuđe slike... To si ti, naravno, možeš dopustiti kao slabo plaćen ekscentrični hobi* (ibid: 24), jer će ona zaraditi pravi novac s obzirom da je uspješno ovladala, kako navodi, *nemilosrdnim pravilima igre u ovoj okrutnoj zemlji* (ibid: 25). Muškarci kakav je Toni u novije vrijeme nisu rijetkost. Problem našega vremena jest u tome što muškarci ne žele biti muškarci (ili ne mogu biti pored dominantne žene), *a žene ne žele biti žene* (ibid: 51), ili ne mogu biti pored pasivnih muškaraca. Očigledna emocijska polarizacija, razvidna iz stava o materijalnom, postaje temeljni problem neshvaćenog umjetnika i karijerističke žene te odgovara iznađenoj tezi kako su emocije suvremenog muškarca tzv. *slabe emocije*, a suvremene žene tzv. *jake emocije*.¹⁶ Ženski

¹⁶ Američki psiholog Paul Ekman sedamdesetih je godina uspostavio osnovnu podjelu emocija (psihološki model) koja je postala temeljem za sva buduća istraživanja. Obuhvaćala je šest osnovnih, urođenih i univerzalnih ljudskih emocija: sreća, tuga, ljutnja, strah, iznenađenje i gađenje (*happiness, sadness, anger, fear, surprise, disgust*) (Ekman 1970: 152). Međutim, za potrebe definiranja pojmova *jake-slabe* emocije u radu o *Nori danas*, ova distinkcija odnosi se na rodnu vrijednosnu komponentu (generalnih prevladavajućih muško-ženskih) emocija suvremenog doba (koje su postale intenzivirane s početkom 21. st.), a svoj ekvivalent iz kulturološkog društveno-mimetskog pronalaze u književnom narativu. Naime, početak feminističkog pokreta smještamo u 19. stoljeće (sufražetkinje u SAD-u i Velikoj Britaniji) (Duhaček, 2011: 85), a možemo reći da je ženska povijest ujedno i povijest otpora patrijarhatu, sustavu muške vlasti nad ženama; od muških vladara, muške vojske, muške industrije, muške religije, muške znanosti i muške kulture pa i „muških emocija” (op. a. J. A.). Otkako su feminističke društvene skupine i feminističke književne teorije u 20. st. istaknutije (radikalni feminizam; socijalistički; anarhistički; liberarni; egzistencijalni – Francuskinja Simone de Beauvoir napisala je najutjecajnije filozofsko djelo *Drugi spol* (1949.) i najavila feminističku revoluciju; crni feminizam (zaštita žena u Africi); globalni; kršćanski feminizam – na primjeru hrvatske književnice Side Košutić – ideja pokrenuta u mojemu diplomskom radu, Alfrević 2016: 81) žene se manje doživljavaju *slabim spolom* (Beauvoir, 1949). Suprotno *slabom* ženskom *spolu* (i prepostavljenoj analogiji *slabe emocije*) u književnosti 21. st. počinju prevladavati žene kao *jaki spol* (zajedno s pripadajućim *jakim* emocijama). Ovdje (na primjeru *Nore danas*) smatramo da su *jake* emocije one emocije koje uvjetuju identitetsku dominantnost i osiguravaju poziciju moći (bijes/ljutnja, iznenađenje, gađenje), dok *slabim* emocijama smatramo tugu i strah. U tom smislu i ljubav bi bila nježna, romantičarska, *slaba* emocija. Drugim riječima, iznosi se teza kako su *jake* emocije sve one emocije koje smo do sada mogli pripisivati isključivo dominantni(ji)m muškarcima i njih-

dramski lik ove suvremene hrvatske drame, Nora, ne samo da se predstavlja kao emocionalno snažna i emancipirana žena, već proizvođači *jake emocije* kao da se buni protiv stereotipa ženske podložnosti muškarcu u 21. stoljeću, poznate i kao patrijarhalni šovinizam¹⁷. U skladu s feminističkom praksom, Nora *jakim emocijama* želi naglasiti da posjeduje mitsku snagu rodilje i začetnice „svih muškaraca rođenih u tijelu žene”, pa i supruga – muškarca kojeg nije fizički rodila, ali svejedno osjeća da je njezina temeljna uloga prema njemu autoritativno majčinska: *Teže mi je s njim izići nakraj nego s kćerkom* (ibid: 12).

Iako je prema općepoznatoj književnoj teoriji u dijalogu najsnažnije izražen dramski sukob, u *Nori danas* to nije pravilo. Dok su Norine emocije iskazane u divljoj i nekontroliranoj manifestaciji moći – dijalozima koji više podsjećaju na monologe koje Nora vodi sa samom sobom, Tonijeve emocije su stišane, smirenije i više su u čovjeku negoli izvana (ukoliko ipak dijalogizira, njegov dijalog je eliptičnog diskursa). Toniya muči suvremeni problem suvišnog čovjeka, *osjećaj da nikome nisam potreban* (ibid: 64). Taj emocijski

voj poziciji moći (o teorijama moći vidi u radovima M. Foucaulta, 1926. – 1984.), nasuprot identitetski i emocijski slabi(ji)m ženama/ženskim književnim likovima kakvi su najviše prevladavali u realizmu – hrvatskoj književnosti 19. st. kroz postupak crno-bijele karakterizacije. Objasnjava to Nemeć u klasifikaciji četiriju tipova ženskih likova člankom *Čuvarica ognjišta, svetica, vamp. Slika žene u hrvatskoj književnosti 19. stoljeća*. Prvoj skupini pripadaju žene koje nose naziv *kućni anđeli*, a ti ženski likovi odgovaraju idealnoj slici žene promatrane iz muške perspektive pa im muškarci pripisuju obilježja anđeoskoga, svetoga, netjelesnoga i produhovljenoga, kao pr. Danteova Beatrice ili Petrarcina Laura. Trećoj skupini pripada *femme fragile* ili bolehljiva i krhka žena (Nemeć: 2003: 101). Prema navedenoj emocijskoj rodnoj polarizaciji na primjeru Gavranove *Nore danas* (*jake emocije za ženu, a slabe za muškarca*) iznosi se teza kako s početkom 21. st. u književnosti patrijarhat gotovo u potpunosti počinje zamjenjivati patrijarhat, čemu je doprinijela *emocijska metamorfoza* kao književno-estetski postupak, a što predstavlja izazov budućim istraživanjima. Uz to, *jake emocije* dvadesetprvostoljetnih ženskih protagonistica u književnosti, smatramo, započele su svoj emocijski razvoj upravo zahvaljujući pojavi *femme fatale* (takoder klasifikacija K. Nemeća, 2003) u hrvatskoj književnosti 19. st.

¹⁷ Pojam se odnosi na kulturološko-povijesnu odrednicu kolektivnog identiteta na balkanskim prostorima, prema kojoj je u tradicionalno dominantnoj koncepciji patrijarhalnog društvenog uređenja žena redovito bila podređena muškoj manipulativnoj moći. Navedeno je redovito pratio šovinizam, ekstremni i agresivni nacionalizam koji teži sužavanju i ograničavanju slobode drugih raspirivanjem mržnje i radnjama kojima se krše ljudska prava (<https://proleksis.lzmk.hr/48095/>), među ostalim i na rodnoj osnovi, kao u slučaju balkanskog patrijarhata i dominantnog muškarca nasuprot podređenoj ženi, kakvu Nemeć u literaturi naziva „femme fragile” - krhka, podređena žena, inačica kućnoga anđela, odnosno progongjene nevinosti (Nemeć, 2003: 105).

*spleen*¹⁸ tijekom dramske radnje vuče ga na dno: *Opet sam suvišan* (ibid: 19). Zato najčešće odabire šutnju¹⁹ i povlačenje u sebe kao *slabe emocije* i odgovor Norinim *jakim emocijama*. Koliko je verbaliziranje (riječima) za njega bolno, otkriva jedinom svom prijatelju, Norinu ljubavniku Ranku:

TONI: *Znaš da ne volim pričati, znaš da ne volim objašnjavati. (...)*
A kad progovorimo s riječima se stvarnost zapetlja pa sve postane i
gore i teže nego prije. (...) *Meni se gade povjeravanja. Meni se gade*
ljudi koji svoju intimu razotkrivaju pred drugima (kao Nora,
uvijek željna publicizma). *Moj svijet je samo moj* (ibid: 15).

Toni je duboko osjećajan, iskren i nježan – emocionalno *slab* – te dosljedno zastupa tezu da se duboke emocije ne mogu iskazati riječima. Misli mogu lagati, i dijalog može lagati. Međutim, emocije su univerzalne, relativne i humanizirajuće. Emocije uvijek govore istinu (<https://writersstore.com/blogs/news/connecting-with-audiences-through-character-emotions>):

Nikada mi to nije rekla (...) *...ali to se osjeća u zraku. Najvažnije su te neizgovorene stvari. A toga je tako puno među nama. Nora i ja smo u različitim svjetovima* (ibid: 20). Stoga nesklad u načinu komuniciranja i osjećanja između Tonija i Nore dovodi do „emocijsko-komunikacijskog zida” (op. a. J. A.). Štoviše, „emocijsko-komunikacijski zid” postaje „simbol nemoći muško-ženske komunikacije” (Detoni-Dujmić 1998: 198), čiji je prikaz ključan u analizi muško-ženskih odnosa i cjelokupnog poetičkog modela Gavranove suvremene hrvatske *Nore danas*. Tonijeve *slabe emocije* preko šutnje gradiraju do tuge i straha pred „emocijskom životinjom” (op. a. J. A.)²⁰ – Norom.

¹⁸ Iz engleskog izvorno preuzet pojam *spleen* koristi se u značenju mračnog raspoloženja, osjećajnog kompleksa sumornosti, melankolije, dosade, mrzovolje. Naziv se započinje javljati u engl. i franc. književnosti XIX. st. označujući duhovno raspoloženje osamljenog, izgubljenog i razočaranog pojedinca koji se umjetnički odrazio u romantičarskom pesimizmu, „svjetskom bolu” (njem. *Weltschmerz*).

¹⁹ Čak je i u didaskalijama najčešća riječ/sintagma koja se pojavljuje u cjelovitoj drami, i po osam puta na jednoj stranici (u drugoj sceni I. čina): *Šutnja. Šutnja. Šutnja. (...)* ili *Dugotrajna šutnja*.

²⁰ *Emocijska životinja* je u ovome radu također novoosmišljeni naziv za takvu specifičnu, animalnu, emocijsku osobinu književnog lika u literarnom narativu koja je u diskursu utemeljena na manipulativnim postupcima emocijama drugoga lika ili drugih likova – može se i velikim slovom pisati Drugo, prema Kristevi (2016: 14). Narativna literarna konstrukcija *emocijske životinje* svoj ekvivalent pronalazi u psihologiji, i to u narcizmu, agresiji ili makijavelizmu kao prediktorima. Takvi emocijski postupci objašnjeni su u jednoj naturalističkoj, degutantnoj metafori pa se stječe dojam kao da lik (poput životinje) „jede” (ugnjetava i pod-

Iako tuga nema rodni karakteristika (Tatarin 2012: 303), njome Gavran emocionalno karakterizira muški dramski lik, koji ne samo da se osjeća samim i ranjivim, već i beznačajnim: ...*kukavica i slabić* (Gavran 2005: 82). Prema P. Hoganu, veza između emocionalne vezanosti i tuge središnja je značajka teorija žalosti (Hogan 2011a: 111). Okupirana bukom svojih *ja-kih emocija* i poslovnih ambicija, Nora je pogrešno dekodirala, tj. uopće nije primjećivala Tonijeve emocijske signale. Tako je izvorište Tonijeve tuge postala emocionalna vezanost za Noru, tj. za prostor Norina doma u kojemu je osjećao nepripadnost i neslobodu. Osjećao se kao u ormaru, kako je Nora sama naznačila gostima na večeri u prvom činu drame. Tonijeva tuga kulminirala je „detaljnijom obradom informacija, preciznijim procjenama performansi i manje općim oslanjanjem na heuristiku i stereotipizaciju odluka”, kakvu Bonanno, Goorin i Coifman (2008: 799) ističu. Napokon i pamćenjem, dalekim sjećanjima i uspomnama (Hogan 2011a: 120) neostvarenog dječaćkog sna o slikarstvu. Živeći kao u ormaru vlastite *emocijske bolesti* (op. a. J. A.), Toni je postao nesretan čovjek duboke patnje kojemu je neostvoreni san Pariz: *Uvijek bih nešto smislio samo da ne odem u Pariz, jer sam se bojao da bih ondje mogao ostati zauvijek* (Gavran 2005: 18). H. P. Lovcraft u uvodu svog eseja *Natprirodna strava u književnosti* tvrdi da je najstarija i najsnažnija vrsta straha strah od nepoznatog (Lovecraft 1995: 7), za koje Toni ipak sluti da je emocionalno ispunjavajuće stanje, ali nema dovoljno hrabrosti pobijediti strah: *I koliko god da sam tada volio slikarstvo, još veći je bio strah od pomisli da bi netko mogao pogledati moju sliku i o njoj reći nešto loše. Bojao sam se negativne prosudbe i podsmijeha (...)*. Automatski integrirana u elaboriranu misao (Hogan 2011a: 116), u dramskom tekstu

cjenjuje) emocije drugoga (kao vampir siše „krv”), redovito slabijega od sebe. Nora je u Gavranovu dramskom narativu konstruirana kao *emocijska životinja* zbog nagona koji ju pokreću, a najvažniji cilj *emocijske životinje* jest preživjeti. U tom smislu može se u tekstu ogledati antagonistička pozicija emocijskih odnosa, tj. *emocijske životinje (emocijskog predatora)* nasuprot *emocijskoj žrtvi (emocijskom plijenu)*. Ovim nazivom (*emocijska životinja/emocijski plijen*) želi se doprinijeti emocionološkom književnom pojmovlju koje još na svjetskoj razini nije usustavljeno. Izražena sebičnost, egoizam i narcistički poremećaj ličnosti temeljne su osobine tzv. *emocijske životinje*, Nora, u ovom književnom tekstu „s izraženom željom da drugoga pretvori u objekt koji zadovoljava njegove potrebe” (Bohm, 2009: 71), što je glavna osobina egoista. Naime, emocionalna hladnoća i očaj su nerazdvojni pa Nora, bolesna u srca i vođena egoizmom u svome ekstremnomu naumu te nagonima „životinje” (i bez razumske, ljudske, komponente) ide do krajnjih granica nehumanizma: *Potrudila bih se da o mojoj žrtvi i plemenitosti novine napišu nekoliko srcedrapajućih članaka... onda ću ja biti žrtva* (Gavran, 2005: 71), ne pokazujući ni empatijske ni moralne osobine.

redovito su Tonijeva žalosna emocionalna sjećanja u vezi s tugom: *Umjetnost nije za kukavice, a ja sam kukavica* (Gavran 2005: 18). Potpuno emocionalno inferioran, Toni je sve više osjećao paralizu djelovanja uzrokovanu tugom, koja se ipak najčešće odvijala u njegovoj prevladavajućoj dramskoj šutnji. To opsesivno prikazivanje „ničega” saželo je *bolest* njegove *boli*²¹ i ukazalo na propast riječi spram neimenivog afekta koji se manifestirao zastrašujućim psihičkim slomom. *Slabe emocije* ili emocijska nestabilnost dramski lik je dovela do pokušaja samoubojstva: *rizanjem vena i kadom punom krvi* (Gavran 2005: 65). I somatskom reakcijom Gavran je potvrdio kako je tijelo Tonijevog svijeta bol(esno).

Potpuni gubitak osjećaja sigurnosti vodio je do gubitka cilja, a gubitak cilja do straha (od slobode). Zato je Toni pristao na emocijsku igru i upao u zamku Norine manipulativne moći. Upravo takvo vanjsko odsustvo dramskog lika (koji unutar sebe u tekstu proživljava najdublje skrivene emocije) ovdje je signifikantno i može proizvesti duboko emocionalno-kognitivno stanje čitatelja (Jerkin 2011: 16) ili gledatelja *Nore danas* u kazališnoj izvedbi. Štoviše, temeljni Tonijev emocionalni problem, strah, postao je njegov temeljni egzistencijalni problem. Na uspostavu ove nove paradigme u hrvatskoj humanistici upozorava D. Crnojević-Carić ističući da je „u tijeku svojevrsno pobijanje davno uspostavljene teze po kojoj su misao i tijelo odvojeni” te da „emocije postaju vodiči apstarktnog i logičko-matematičkog razmišljanja” (Crnojević-Carić 2008: 25).

Iako vjerno prikazuju kaotičnu sliku traumatične stvarnosti iskrivljenih društvenih vrijednosti, Tonijeve emocije (zapravo dramska šutnja ispunjena emocijama) nisu popraćene velikim gestama i burnim izljevima istih²². Takvim pristupom Gavran je ostvario samu bitnost drame – dramatičnost koja se manifestira – ne preko dinamike događajnosti, već preko dinamike emocija. To ne znači da su emocije koje Toni proživljava manje važne, samo su njihova ispoljavanja primjerenija našem vremenu i postmoderni koja se zalaže za istinu bez tragedije (Kristeva 2014: 200). Zato je nakon tragedije primjerenije ljubavnika, ovdje partnera, ostaviti negoli ubiti (Nikčević 2008: 108).

²¹ Sintagmu „bolest boli” oblikuje J. Kristeva u studiji *Crno sunce* (Kristeva 2014: 119).

²² „Emocije kod Mire Gavrana i dalje su snažne, ali nema velikih strasti jer smo izašli iz terena tragedije i ušli u stišanost drame” (Nikčević 2008: 108).

Zaključujemo kako Gavranovi i muški i ženski dramski likovi pate od nedostatka ljubavi. Tonijeve *slabe emocije* nisu drugo doli, slikovito kazano, anatomija muške tuge, dok su Norine *jake emocije* poligon emocijskoj manipulaciji koja će ju u konačnici dovesti do vlastite koristi, a potom i katastrofe.

2.2. Empatija je za žene, a egoizam za muškarce – zna se?

Ono što smo nazvali *jakim* i *slabim* emocijama možemo dalje problematizirati kao egoističke (Norine emocije) i empatičke (Tonijeve emocije), a sve to prema općoj strukturi emocija kakvu uvodi P. Hogan u emocionološkoj studiji *What Literature Teacher Us about Emotion* (2011).

Iako je stereotipno mišljenje kako ženske sudbine same po sebi sadrže emocionalni *višak* (Tatarin 2012: 314), Gavranova Nora ne pokazuje taj emocionalni *višak*, već suprotno – razvidnu emocionalnu *hladnoću* (Gavran 2005: 64). Primitivne emocije (Dispenza 2014: 136) koje ju karakteriziraju: bijes, frustriranost i emocionalna manipulacija sugeriraju da je suvremena Nora usvojila princip egoizma, koji ju u svim dramskim postupcima motivira. Iako vjeruje da pomaže obitelji materijalnim primanjima, sebičnost, lukavost i opsesivna kontrola (Dispenza 2014: 102) temeljne su egoistične Norine osobine ili crte ličnosti.

Činjenica da se muškarcima pripisuje „racionalnost i logos”, a ženama „iracionalnost i mit” (Oraić-Tolić 2005: 87) otvara pitanje rodne stereotipizacije prema kojemu se muškarcu uskraćuju suze upravo onoliko koliko se ženi pripisuju. Prema tome obrascu, muškarac koji pokazuje osjećaje i priznaje vlastitu krhkost ne pripada fondu otvrdnutih kulturoloških predodžbi (Tatarin 2012: 291) pa je i emocijski odnos egoistične Nore i empatičnog Tonija u Gavranovom dramskom tekstu izdignut iznad kulturalno prihvaćenih binarnih prepora.

Razlog zbog kojega na Noru gledamo kao na egoističnu osobu jest i njezina amorálnost (Kahane, 2015). Nora u svojoj zadaći *wonder women* (eng. super žena), sa samo sebi svojstvenom energijom makijavelističke preokretačice Ibsenove teze, gaji sve pred sobom. Preko kreveta *primitivne drolje – jer tek sad vidim da mi nisi bila ljubavnica, nego prostitutka* (Gavran 2004: 47), ako treba i preko leševa, sve čini kako bi ostvarila zadaće doministrice tranzicijskog tipa (Mrkonjić 2007: 19) i zadovoljila vlastite emocionalne nagone. Prema Kantovoj filozofiji, Norin egoizam suštinski je moguće izjednačiti s hedonizmom: *Ja sam morala otići raditi u hotel, na more,*

kao najbjeđnija spremačica soba. (...) Ja sam bila na dnu. I ja više nikada ne želim biti na dnu. Ja više nikada ne želim spremati tuđe sobe, ja želim da drugi spremaju moje sobe (Gavran 2005: 23). Ono što je na početku drame djelovalo kao taktika moći konačno je razotkriveni egoistični seksualni promiskuitet, kojim je uostalom bila začinjena i novčana transakcija s današnjim Krogstadtom, kod Gavrana tajkunom Karlom (Čale Feldman 2017: 120). Konačno, izostankom emocionalne inteligencije, Nora postaje (kao) „emocijska životinja” (op. a. J.A.) kojoj je važno jedino preživjeti.

Nora je pandam suvremene ženske egocentrične vezanosti u traženju isključivo vlastitog zadovoljstva (Hogan 2011a: 247). Štoviše, Gavranova današnja *Nora* utjelovljuje suvremeno građansko društvo konzumerizma i kulture kiča (Umberto Eco, 1989) svojim emocijskim *košmarom*, „dramom preživljavanja” i naglašenim egoizmom. Egoizam naravno ne mora u svakoj situaciji biti povezan s nanošenjem štete drugome i povredama osobe drugog, ali je u koordinatnom sustavu kapitalizma, imajući u vidu modele eksploatacije i poticanja gramzivosti, kakve Gavranova *Nora* pokazuje, baš to slučaj (Sadžakov 2014: 412). Moderni život, prvenstveno vezan za grad, urbanitet, mahom karakteriziraju tzv. bezlično-formalni odnosi u javnoj sferi, a na djelu su u prvome redu kalkulatивно-pragmatične veze među ljudima (Sadžakov 2014: 413) i odmak od feudalnih kolektivističko-patrijarhalnih matrica života²³. Kalkulatивно-pragmatičan je i Norin odnos prema vlastitom suprugu ispisan emocijama.

Nadalje, *control-freak* (engl. kontrol-frik)²⁴ kao posljedica opsesivno-kompulzivne Norine egoistične osobine pretvara ju u antagonistkinju dramske radnje i Tonijeva emocijskog dramskog protivnika. Dok je *Nora*

²³ *Feudalno kolektivističko-patrijarhalna matrica* odnosi se na specifičan sklop relativno stalnih (općih i stereotipnih) karakteristika (mišljenja i ponašanja) u načinu života društva koje je usmjereno na patrijarhalne obrasce (dominacija muškaraca), a njegov arhetip pronalazimo najznačajnije izražen u „mračnom” srednjem vijeku kada su feudalci (zemljoposjednici i nasljednici robovlasnika, plemići) imali vlast nad kmetovima (seljacima). Jednako je za svako društveno patrijarhalno uređenje karakterističan primat muškaraca u društvenim, političkim, ekonomskim pitanjima, ali redovito i u rodnim pitanjima, prevlašću nad marginaliziranim ženama, kao što su feudalci imali apsolutnu vlast nad kmetovima, pa zato i ova sintagma. Uvođenjem ove sintagme želi se naglasiti, bez obzira što je vrijeme feudalizma završeno, u urbanim sredinama današnjeg suvremenog društva vladaju neka nova i metaforička „emocijska” ropstva.

²⁴ Koristi se izvorna inačica jer engleska fraza, u ovom sklopu slogova i glasova, može dublje izraziti sintagmatski odnos.

usmjerena isključivo na sebe i svoje ambicije: *Vjeruj mi, dogurat ću i do mjesta ministrice, prije ili kasnije* (Gavran 2005: 76), Toni duboko osjeća. On traži ljubav, a (Norin) ego uništava ljubav. Zato postavljamo pitanje: nisu li zapravo Norine *jake* emocije, proizašle iz egoizma – *slabe*, a Tonijeve empatične – *jake*?

Prema P. Hoganu, empatija podrazumijeva gotovo nužnu osjetljivost na emocionalne izraze drugih na način koji nije vođen isključivo vlastitim emocionalnim interesima (Hogan 2011a: 62). Kao pandam Ibsenovoj Nori zatočenoj u „lutkinjoj kući”, u suvremenoj hrvatskoj *Nori danas* Toni je manipulativnom emocijskom moći zarobljen u Norinoj ili – ukoliko pripada Toniju – „lutkovoju kući” (op. a. J. A.). Čak i u takvim okolnostima, Toni pokazuje prešutnu etiku (u šutnji ispunjenoj emocijama) temeljenu na empatiji. I dalje P. Hogan, definirajući prirodu etičke emocije i moralnog osjećaja (Hogan, 2011a: 221), sugerira da se ishodište i krajnje utemeljenje etike nalazi u empatiji (Hogan 2011a: 62). Stoga je Tonijev odnos prema Nori i empatičan i etičan. Rezultat empatije jest djelovanje kako bismo olakšali tuđu nevolju (Hogan 2011a: 62). Toni se pokazuje kao empatična osoba prema Nori u dvjema ključnim emocionalnim situacijama. Prva je njegovo (ne)djelovanje kojim potiskuje vlastite emocije i osjeća unutarnju patnju. Druga je kada ju napušta (na kraju dramske radnje) kako bi se, moguće, suočila se s vlastitim „ja” i tako oslobodila razarajućeg prevladavajućeg ega koji je postao temeljna karakteristika Norina identiteta. S tim u vezi, Tonijevu empatiju nazvamo altruističnom. Uostalom, navodi i Hogan, najviše etičke prakse su one koje osnažuju druge (Hogan 2011a: 226). Zaključiti možemo kako je Tonijeva empatija prema Nori i alocentrična²⁵, jer nije produkt sažaljenja, već iskrenog suosjećanja. Empatija tako postaje Tonijev emocijski dijalog – emocionalni odgovor (op. a. J. A.) na Norin ego i njihov emocionalno-komunikacijski *zid*.

3. Emocijska metamorfoza

Zrcaljenje dramskog lika u upisanoj tišini, ustrajanju i neizgovaranju „ničega” kao krajnjoj manifestaciji boli (Kristeva 2014: 200) logičnim uzročno-posljedičnim slijedom vodi u prazninu smisla. Uistinu ta Tonijeva tišina

²⁵ Pojam koji uvodi P. Hogan u *What Literature Teaches Us about Emotions*. Suprotno alocentričnoj empatiji (usredotočena na stvarne odgovore cilja) jest egocentrična empatija (Hogan 2011a: 278).

Podsjeća na „ništa” i djeluje kao odsutstvo emocija. No, kako je Moreno istaknuo, u isto vrijeme kada ljudi postanu emocionalno upleteni jedni u druge, od njih se traži da vlastito djelovanje promatraju vrlo usko (Moreno 1972: 259). Iako naizgled zagovara impoziju emocija kakva je Tonijeva *šutnja*, Gavran taj dramski trenutak koristi za Tonijev emocionalni osobni rast. Kroz proces spoznaje svojih emocija, a po njima i egzistencijalnog mjesta u svijetu, u Toniju se događa *emocijska evolucija* (op.a. J. A.)²⁶. Ono što se od dramske šutnje preko tihog unutarnjeg evolucijskog razvoja emocija verbalno manifestira u vanjski svijet nazivali smo Tonijevom *emocijskom metamorfozom*²⁷. Prema tome, i analogno rječničkim tumačenjima pojma metamorfoza, *emocijska metamorfoza* je pojam koji označava promjenu/preobrazbu ili metamorfozu u emocijskome ponašanju književnoga lika u književnome tekstu. Kao takav, pojam *emocijska metamorfoza* potencijalni je doprinos emocionologiji kao književnoj znanosti u nastajanju (Petarnai Andrić 2020: 252), a svakako emocionološkoj terminologiji koja je još uvijek neusuglašena i u razvitku (Robinson 2004: 175; Keen 2011: 10), a oko koje se svakako obavila različita klasifikacija teorija afekata i „terminološka maglovitost” (Petarnai Andrić 2014: 211; 2020: 254).

Snažnom *emocijskom metamorfozom* aromantičarska suvremena apoteoza muške žrtve (Tonija – *lutka*) prestaje. Emocijsko oslobođenje i metaforički izlazak iz ormara (emocijskog ropstva) muški dramski lik doživljava u spakiranom kovčegu i otvorenim vratima prema Parizu i ostvarenju svojih snova u posljednjem činu. Toniju je smislenost životu dala njegova

²⁶ *Emocijska evolucija* je novoosmišljeni pojam za postupni gradacijski razvoj emocija u književnosti, od „slabih” (tuga, strah, srdžba/ljutnja/agresija) prema „jakim” emocijama (sreća, radost, ljubav), a ovaj emocijski put u tekstu karakterističan je za Tonija. *Emocijska evolucija* može se i obratno narativno konstruirati u tekstu (od „jakih” emocija prema „slabima”). Navedene vrste emocija izviru iz Ekmanova i ostalih psiholoških univerzalnih modela emocija i neovisne su o uvjetovanosti rodnom komponentom.

²⁷ U *Rječniku hrvatskoga jezika* (Leksikografski zavod Miroslava Krležice i Školska knjiga, 2000.) metamorfoza je objašnjena kao 1. zool. Niz promjena koje nastaju nakon zametnog razvoja u mnogih skupina beskralježnjaka i nekih nižih kralježnjaka 2. bot. Promjene u filogenetskoj evoluciji korijena, stabljike ili lista radi prilagodbe specijalnim funkcijama, npr. zaštitoj, rasplodnoj, spremišnoj 3. geol. Mineraloška i strukturna promjena stijena u dubljim dijelovima Zemlje, prelazak jednih minerala u druge pri izmijenjenim okolnostima; preobrazba, pretvorba (Šonje, 2000: 588). Također, prema *Rječniku stranih riječi* Anića i Goldsteina (Novi Liber, 1999.) metamorfoza je objašnjena kao „promjena oblika, preobrazba; mit. u grčkoj mitskoj predodžbi preobrazba ljudi u životinje, cvijeće, zvijezde voljom bogova” (Anić, Goldstein, 1999: 840).

dječačka ljubav, slikarstvo (koje mu je branio autoritativni otac), a koje u *Nori danas* nosi referencu Tonijeve autoterapijske nužnosti²⁸: *Nakon trinaest godina držao sam u rukama kist, vratio sam se u svijet svoje rane mladosti, u svijet boja. Mislim da me upravo miris boja izliječio. Da, siguran sam u to – izliječio me miris boja* (Gavran 2005: 17).

Tonijevo slikanje evocira tri pozitivna emocionalna aspekta. Prema Kistrzevi (2004), „književno i uopće umjetničko stvaralaštvo može naći model procesuiranja, da se tuga i jad preoblikuju, odnosno preispisu u simboličan objekt”. *Emocijskom metamorfozom* tuga je preoblikovana u ljepotu slikarstva, a Toni „subjekt, kroz književni i umjetnički izraz ponovno je postao aktivni dio govoreće zajednice”. Drugo, s obzirom na spomenutu očinsku figuru Tonijevo slikanje umjetnički je snažna autoterapija²⁹ doživljenog očevog zlostavljanja. I ključno, slikarstvo je kao aspekt umjetnosti postalo sinonim Tonijeve slobode nasuprot Norinom karijerizmu koji emocijski sputava i zarobljuje čovjekov duh.

Novi Toni sada jasno verbalno manifestira emocijsku reakciju, opisujući *svijet tzv. uspješnih poslovnih ljudi* (Gavran 2005: 18), kojemu pripada i njegova žena, riječju: *gađenje*. Period dramske šutnje za Tonija je emocijski plodonostan. Za razliku od Nore koja podliježe primitivnim emocijama, Toni kroz dramsku šutnju otvara srce uzvišenim emocijama (Dispenza 2014: 106) koje vode u novu budućnost, a među kojima su najizrazitije nada, ljubav i oprost, jer oslobađaju. Zato potpuno pomirljivog tona napušta Norinu kuću³⁰.

²⁸ Autoterapiju doživljenih zlostavljanja iz djetinjstva, među ostalim, realizirala je i francusko-švicarska likovna umjetnica Niki de Saint Phalle (1930. – 2002.), koja je o svom bavljenju umjetnošću nedvosmisleno izjavila: „Umjetnica sam, jer za mene nije bilo druge alternative, pa se zbog toga nisam ni trebala odlučiti za taj put. To je moja sudbina. Inače bih zauvijek bila zatvorena u nekoj ludnici. (...) Ja sam prigrlila umjetnost kao oslobođenje i nužnost” (https://issuu.com/arken_museum/docs/niki_web_uk).

²⁹ O psihijatrijsko-kliničkom simpomu (sindromu) depresije i melankolije te njihovoj manifestiranosti kao osobno-psihološkoj i često somatskoj disfunkcionalnosti piše Julia Kristeva u *Crno sunce – depresija i melankolija* (2004.). Navodi kako su takvim osobama njihova vlastita umjetnička djela postala dragocjena i spasonosna strategija u dostizanju Onog/ Drugog kao uvijek Nedostajućeg/Izumirućeg, a koje u *Nori danas* možemo poistovijetiti s Tonijem.

³⁰ Ibsenova *Kuća lutaka/Nora* (1879) smatra se kanonskom „književnom ovjerom modernog feminizma” (Čale Feldman, 2019: 229). Za razliku od Ibsenove *Nore* iz 1879., koja napušta svoj dom, supruga i djecu kako bi se identitetski ostvarila (pronašla odgovor na pitanje tko sam ja?). Gavranova *Nora* (2005) potpuno je oprečna Ibsenovoj, potpuno ovisna o

Emocijska evolucija, od (na)vezanosti do etičkog osjećaja (koncept za kakav se zalaže P. Hogan), Tonija je dovela do empatijske radosti/simhedonije (Royzman i Rozin 2006: 90). Otkrivši u slikarstvu sebe (gotovo kao pandam krležijanskom slikarstvu u Povratku Filipa Latinovića), *emocijskom metamorfozom*, Gavran dokida Tonijevu ulogu suvremenog dramskog *lutka* i postavlja ga u poziciju *antilutka* (op. a. J. A.).

Strogo gledano, preokret uloga znači upravo ono što kaže: preokret uloga (Kellermann 1994: 188). Emocijska (na)vezanost sada je u drami zamijenila mjesta. Nora i dalje ostaje *besramna, odvratna karijeristična drolja* (Gavran 2005: 68), ali sada u strahu da će, ako Toni ode, izgubiti jedini preostali izvor divljenja (ljubavnik Karlo ju je napustio, onemogućeno joj je mjesto ministrice turizma, izgubila je povjerenje sindikata): *To će me uništiti. Sad kad mi se napokon pružila prilika... da iskočim iz svijeta prosječnosti, da se afirmiram – ti mi to želiš oduzeti, ti me želiš onemogućiti* (ibid: 69). Norina „bolest boli” (Kristeva 2004: 119) koju je skrivala iza maske *wonder women* (eng. super žena) manifestira se kroz somatske reakcije bijesa³¹, čime Gavran vidljivo sugerira Norino pretvaranje duševne boli u tjelesnu.

Emocijskom metamorfozom Toni pokazuje kako je materijalni gubitak (Norine kuće, ne i zajedničkog obiteljskog doma) vrijedan sačuvanja vlastita emocionalnog zdravlja. Prema J. L. Morenu (1972) empatija je jedno od osnovnih načela u tehnici preokreta uloge, a preokret uloga jedna od najučinkovitijih tehnika psihodrame (Kellermann 1994: 188). Osim što je *emocijska metamorfoza* izazvala emocionalnu angažiranost čitatelja, mogao bi (s obzirom da Gavran Noru izravno ne kažnjava) uistinu biti poticaj Norinu povratku iz svijeta vanjštine vlastitoj unutrašnjosti i pronalasku sebe same.

muškarcu, Drugome, a poglavito zbog specifičnih emocijsko-identitetskih karakteristika (depresija, melankolija; egoizam, narcizam) koje u tekstu pokazuje. Dok je Ibsenova Nora bila u podređenom položaju suprugu zbog društvenog „militarističkog/muškog” kanona koji je vladao, Gavranova suvremena Nora podređena je okolini/muškarcu, ali upravo zbog emocijskih razloga – zbog svog jakog ega (koji je uzrokovao njezinu melankoličnu depresiju). Vidi bibliografsku jedinicu br. 36. U tom smislu, analogno gore navedenoj tezi Čale Feldman, možemo govoriti o Tonijevu odlasku iz obiteljskog doma kao o *modernom maskulizmu ili maskulinizmu*, ideologiji i društveno-političkom pokretu čiji je cilj eliminirati seksizam protiv muškaraca i izjednačiti njihova prava sa ženama.

³¹ Norin bijes nekoliko je puta spomenut u tekstu: *Nora bijesno gurne fascikl s papirima sa stola* (Gavran 2005: 48). I na kraju drame Nora ostaje bijesna: *Ovo će me uništiti! Za ovo će netko skupo platiti! Prokleti spletkaroši... Goni se k vragu!* (Gavran 2005: 83).

U skladu s vlastitom dramskom poetikom³² Gavran *emocijskom metamorfozom* dokida i postmodernističku retoriku³³. Tonijevo „ništa” (Kristeva 2004: 200) pretvorilo se u optimističan kraj te time Gavran odstupa od „postmoderne kao nihilizma i kraja čovjeka” (Solar 2005: 9). Nasuprot postmodernističkoj retorici „praznine smisla” (Kristeva 2004: 200), zahvaljujući uzvišenim emocijama, stoji kontrastan Tonijev put u smislen život i umjetnost kao metaforu slobode (pronalaska vlastita identiteta i smisla u životu). Upravo prema teorijama socijalne psihologije, sposobnost preokreta uloge raste s osobnim razvojem i postizanjem osobnog identiteta (Kellermann 1994: 191). Nadodali bismo, kojemu je temelj emocionalni razvoj.

4. *Jesti iz ruke* – važnost konceptualne metafore u oblikovanju emocijske domene drame i u stvaranju katarze

Problematizirajući složenost strukture emocijskog odnosa – Tonija nasuprot Nore – iznašli smo konceptualnu metaforu *jesti iz ruke*, koju ćemo prema Werkmann (2010: 36) promatrati kao gotovo paradigmatičko znanje koje nesvjesno prizivamo kako bismo izrekli ili razumjeli neki jezični izraz. Naime, konceptualna metafora intenzivno se proučava unutar okvira kognitivne teorije od 1980. godine, kada je nastao prvotni model G. Lakoffa i M. Johnsona, a nama će ona poslužiti u razumijevanju emocija suprotstavljenih dramskih likova, kao i u „proizvodnji” katarze³⁴ u *Nori danas*.

³² Prema Nikčević, Gavranove drame su utemeljene na „vjeri da život ima smisao, a... drama nam pomaže u otkrivanju (potvrđivanju) toga smisla. To je razlog zbog kojega ljudi idu u kazalište, ali vam to jedan teoretičar koji drži do sebe danas ne smije priznati u strahu da ga ne proglašaju konzervativnim” (Nikčević 2008: 109).

³³ Prema M. Solaru, „...tako se i opisi postmoderne u raznolikosti fenomena koje žele obuhvatiti svode na logički negativne pojmove: skepticizam, eklektizam, nihilizam...smrt čovjeka” (Solar 2005: 9).

³⁴ Još od grčkog filozofa Aristotela i njegove definicije grčke tragedije u djelu *Poetika* ili *O pjesničkom umijeću*, gledatelji, potaknuti oponašanjem stvarnog života, kroz djelovanje nasuprot pripovijedanju, proživljavaju strah i sažaljenje te u razrješenju tragedije bivaju pročišćeni (pročišćenje je jedan od popularnih prijevoda pojma katarza). Katarza je pobudila zanimanje mnogih znanstvenika, te su ju istraživali i o njoj diskutirali filozofi, psiholozi, psihoterapeuti, književni teoretičari i sociolozi dajući joj različita tumačenja i prijevode usmjerene njihovim specifičnim znanstvenim kontekstima. Međutim, sva ta njihova nazgled suprotna stajališta ujedinjuju se u srži svojih definicija tumačeći katarzu kao pozitivan

Ako na metaforu gledamo na način na koji predlažu Lakoff i Johnson (1980), utemeljitelji kognitivne teorije metafore, možemo zaključiti da se metafore ne pojavljuju ponajprije u jeziku, nego u misli, što bi značilo da mi zapravo razumijemo svijet njima, a ne služe nam samo u govoru kao jezični ukras. To bi značilo da je jedan vrlo važan dio kulture metaforičko razumijevanje koje rabimo za neke neopipljive entitete kao što su mentalni procesi, osjećaji, moralne vrijednosti, društvene i političke institucije i slično (Kövecses 2005: 1–2). U tom smislu, metafora *jesti iz ruke* u procesu čitanja Gavranove *Nore danas* pojavila se kao posve prirodna, a postala je ključna za doživljaj, spoznaju i razumijevanje neopipljivih entiteta, ovdje Tonijevih emocija podložnih Nori(nim). Poznato je da se metafore temelje na tjelesnom iskustvu i neuronskoj aktivnosti u mozgu (Werkmann 2010: 39), a novooblikovana *jesti iz ruke* prvenstveno asocira na Tonijevu podređenost, tzv. pitomost koja je nalik njegovoj vlastitoj *emocijskoj/emocionalnoj invalidnosti* (op .a. J. A.)³⁵. Oblikovana konceptualna metafora dodatno pojačava njegovu emocionalnu slomljenost, i fizičku i psihičku (pred pokušaj samoubojstva): *Sve se oko mene urušavalo. I ja sam jednostavno puknuo... (...) Samo sam želio da sve prestane* (Gavran 2005: 17).

Suvremenija istraživanja konceptualne metafore u okviru kognitivne poetike (nazvane još *poetika uma* ili *kognitivna stilistika*) tumače metaforu kao „psihičku realnost” (Jurčić Katunar 2016: 171) u domeni literarnog iskustva, što ovdje podrazumijeva *narativnu imaginaciju* (Turner 1996: 121) recipijentove interakcije s tekstom kroz sućut prema Toniju. Zato primjerice, osjet nemoći u ruci Drugoga³⁶ u *literarnom umu* (Marot Kiš i Biti 2014: 218) prevo-

rezultat nekog djelovanja na emocije ljudi (Puškar Mustafić, 2017: 31), te ćemo takvu, aristotelovsku, katarzu u Gavranovu tekstu i promatrati.

³⁵ Riječ je o narativnoj konstrukciji prema kojoj je književni lik u emocionalno degradirajućem položaju u odnosu na vlastite emocije koje mu sprječavaju (antiesencijalistički) razvoj književnog identiteta (bilo zbog emocionalne manipulacije drugog književnog lika, bilo zbog vlastitih emocionalnih ograničenja koje postavlja). U općem razumijevanju funkcije emocija, takvim degradirajućim emocijama koje dovode do *emocionalne invalidnosti* smatraju se tuga/depresija/tjeskoba, strah (kada on nije funkcionalne naravi), bijes/agresija – u najširem opsegu mržnja, jer je potpuno dijametralno suprotna „najuzvišenijoj” (op. a. J. A.) emociji, ljubavi.

³⁶ U konceptualnoj metafori *jesti iz ruke* Nora je za Tonija *Drugo* (Kristeva 2014: 16). Drugo pišemo velikim početnim slovom, jer ono prema psihoanalitičkoj teoriji označava onoga koji je izravno vezan za konstrukciju identiteta subjekta, čime Kristeva teoriju melankolije i depresije korespondira s teorijama identiteta. Zanimljiva je činjenica da je zapravo depresija „skriveno lice Narcisa” (Campbell i Baumeister, 2006; Watson, Sawrie, Greene i Arredondo,

dimo u negativno subjektivno iskustvo. Konceptualna metafora *jesti iz ruke* i dalje ekspanrira u kreiranu zoomorfnu sliku crva koji gmiže na ruci kakva gorostasa. Narativna imaginacija donosi i sliku transformacije Tonija – nezatnog crva, kao onoga koji prerasta u simbol muškarčeve patnje i nemoći, zarobljen u šaci jedne žene. Štoviše, *jesti iz ruke* postaje *inovativna/kreativna metafora* (engl. *novel metaphor*) koja se ostvaruje kao suprotnost ustaljenim shemama i konvencionaliziranoj metafori (R. Rorty 1991: 12–17) na temelju svojstva začudnosti, oneobičavanja i poetizacije u drami problematiziranoga koncepta, usmjerena i na univerzalnu dimenziju pitanja ljudske slobode/n-slobode. Konceptualnoj metafori *jesti iz ruke* pridajemo njezin antipod *jesti koga*, izveden iz naturalističke slike Norina gotovo sadističkog mučenja i psihičkog „žderanja” emotivno krhkog partnera Tonija. Iz činjenice da je metafora ključna za razumijevanje i spoznaju neopipljivih entiteta (emocija), slijedi i da su metafore sastavni dio kulture (Kövecses 2005: 1–2), a na navedeno se nadovezuje u radu ranije spomenuto zapažanje L. Čale Feldman (2017: 106) o Gavranovoj postmodernističkoj *Nori danas* kao patološkom simptomu aktualnih društvenih procesa, što svakako otvara prostore dodatnim emocijskim istraživanjima ostalih hrvatskih suvremenih drama.

Izučavanjem kognitivne metafore u okviru književnoteorijskih interesa, čiji su najraniji zagovaratelji M. Turner (1998), G. Fauconnier (1994) i R. Gibbs (1994), zaključujemo kako njezin značenjskotvorbeni princip nije samo jezični, nego i nejezični (Antović 2014: 239) te da je odraz rekonceptualizacije tjelesnih iskustava i daljnjih prijenosa u apstraktne sfere jezika (Marot Kiš i Biti 2014: 204). Konceptualne metafore se predstavljaju formulom A JE B, tj. KONCEPTUALNA DOMENA A JE KONCEPTUALNA DOMENA B (Kövecses 2002: 4). S tim u vezi ključno je razumijevanje ciljne konceptualne domene kroz strukturu izvorne domene (Kövecses 2002: 33–36). Zato u konačnici konceptualna metafora *jesti iz ruke* rječnikom osjetilno viđenoga (Marot Kiš i Biti 2014: 212) znači Tonijevu bol, tugu (koju kao recipijenti možemo i osjetiti)³⁷. U tom smislu model konceptualne metafore *jesti iz ruke* kao ekstralingvistički znak posve ravnopravno

2002), a i „egoizam čovjeka vodi u samoću i izoliranost; za svako razumijevanje potrebno je iskustvo „drugoga”, da bi shvatio sebe, čovjek mora razumjeti i cijeniti druge jer u „svakome ima nešto dragocjeno, čega nema ni u kom drugom” (Buber, 1990: 29).

³⁷ Već samim iskazom muške tuge koju smo u radu ranije problematizirali, otvara se pitanje Gavranova izravnog poticanja empatije za muške likove. Jer, ako igdje književni tekst računa na čitateljsko izvanknjiževno iskustvo, onda je to u dijelovima koji govore o patnji (Tatarin 2012: 279).

ostalim sastavnicama sudjeluje u emocionološkoj tvorbi ove psihološke suvremene drame.

Složenoj Tonijevoj emocijskoj situaciji pridajemo još jednu konceptualnu metaforu – *ptica u kavezu* (koja jede iz ruke). Naime, neuroznanstvenim uvidom, ptica kao entitet koji kao živi stvor označava slobodu jest metafora (Lakoffljevom nomenklaturom – *ontološka*), no takva metafora koja u svojoj ogoljelosti i povratno izvedenoj doslovnosti umu doznačuje, a tijelu vraća senzaciju evolucijski zagubljene osjetilne totalnosti (Marot Kiš i Biti 2014: 212). Toni, zarobljen poput ptice u kavezu sanja svoju slobodu, a njezino ispunjenje vidi upravo u bijegu u umjetnost koja će za njega postati svojevrsno emocijsko utočište, a svakako sinonim slobode. No, s obzirom na značenjski otvoreni završetak dramske radnje *Nore danas* i s time povezanom *emocijskom metaqmorfozom*, pitamo se (p)ostaje li zapravo Nora zatočenica u kavezu vlastitih samouništavajućih emocija. Kada ovaj gotovoparadoksalan primjer – sada Nora, a ne Tonija kao *ptice u kavezu* – literatura podigne na razinu vidljivosti, kao Gavran u *Nori danas*, možemo govoriti o konceptualnoj tematizaciji neuropatološke paradigme metafore (Marot Kiš i Biti 2014: 214), kojom Gavran putem Norinih lažnih *jakih emocija*, ili njihovog izostanka, zapravo aktualizira urušavanje čovjekove psihofizičke egzistencije.

U konačnici, radikalna *emocijska metamorfoza* unutar Tonija razvila je radikalni događajni obrat njegova odlaska iz Norine kuće, a takav standardizacijski dramski postupak nije samo dekorativni pa ni samo-očudjujući³⁸, već prerasta u aktivni poticaj literaturi imnenta *empatijskog mišljenja*³⁹, koji spoznajni proces obogaćuju sućutnom, etičkom dubinom

³⁸ U poetici formalizma prepoznat je princip *očudenja* kao temelj deautomatizacije doživljaja pokrenuta poetskim postupcima. Viktor Šklovski (1969: 42) umjetnički postupak tumači kao „postupak začudnosti stvari i postupak forme koji povećava teškoću i dužinu percepcije jer je perceptivni proces u umjetnosti sam sebi svrha i treba da bude produljen”. Kognitivna poetika princip očudenja motri kroz prizmu spoznajnoga procesa i čita kao podražaj kadar proizvesti *efekte lijepoga* koji utječu na svijest proizvođači i sami otjelovljeno iskustvo (izazivajući primjerice ježenje kože, podrhtavanje, ubrzavanje krvotoka ili sl.).

³⁹ Suzzana Keen jedna je od vodećih teoretičarki u danas posebno profiliranom području *afektivne naratologije* unutar koje gadi teoriju *narativne empatije*. Objlašnja ju kao „dijeljenje osjećaja i preuzimanje perspektive potaknuto čitanjem, gledanjem, slušanjem ili zamišljanjem narativa ili pak situacije i stanja nekog drugog” (Keen 2007: 4). Empatiju smo do sada promatrali kao ekspresiju osjećaja dramskog lika (Tonija), a ovdje ju promatramo u kategoriji emocionalnog, a posredno i moralnog učinka na čitatelje/gledatelje. Iako se potencijalna identifikacija i empatija tiču nužno identitetskih karakteristika recipijenta, njegova svjetonazora i karaktera (Paternai Andrić 2014: 209), priklanjamo se tezi D. Zillma-

(Marot Kiš i Biti 2014: 228). Stoga, percipirajući literarni svijet *Nore danas* kroz konceptualnometaforičke te podupiruće joj neurofiziološke metaforične aspekte stvaranja zaključujemo da je vrijednost koja u procesu katarze nastaje istovremeno i emocionalno-spoznajnog i etičkog⁴⁰ karaktera.

5. Zaključak

Integrirajući u dramsku narativnu strukturu metodološke okvire afektivne naratologije stekli smo cjelovitije razumijevanje složenih emocija i njihovog razvoja u Gavranovoj psihološkoj drami *Nora danas* (2005), s naglaskom na muško-ženski emocijski odnos dramskih likova. Iako naizgled latentni sadržaji, emocijski modeli *Nore danas* pokazali su se ključnima u autorovoj izgradnji dramske radnje, postizanju dramske napetosti te omogućavanju katarze.

Već temeljni dramski sukob Gavranovih likova nije očekivane dijaloške, nego emocionološke naravi. Odvija se ekspresijom emocija čija je strategija reprezentacije uglavnom individualna (Norini dijalozi podsjećaju na glasne monologe), a svakako unutar dramskog lika (poglavito kada je riječ o Toniju). Nasuprot Tonijevoj dramskoj šutnji (ispunjenoj emocijama) nalazi se Nora u emocijskom *košmaru*, u ulozi *wonder women* (eng. super žena). Nadalje, na temelju tekstualnih struktura razvidno je da literarne strategije reprezentacije emocija nadilaze pretpostavljene klasične emocijske obrasce. Želeći ispitati hipotezu o utjecaju emocija na ličnost, zaključujemo kako su muško-ženske emocije *Nore danas* uvjetovale izrazito binarnu rodnu konstrukciju identiteta. Posve suprotno devetnaestostoljetnoj i modernističkoj praksi dramskog pisma, u ovoj suvremenoj hrvatskoj drami možemo govoriti o egostičnoj ženi Nori (koja je *antlutka*), a empatičnom muškarcu Toniju (koji je *lutak*). Emocionalno angažiran dramski tekst konstruira osviještenu i modernu ženu 21. stoljeća – ne Ibsenovu, već novu Noru, koja više nije ni robinja ni zatočenica (Torvaldova lutka), već svojim *jakim* emocijama stvara sebi odgovarajućeg – emocijski polarizira-

nna te smatramo kako „tragedija što se događa nama dragim protagonistima (u *Nori danas* Toniju) može uzrokovati velike količine jecaja i plača. S druge strane, kažnjavanje zlih antagonista (*Nore*), čak iako je nasilno i krajnje destruktivno, može učiniti da se osjećamo sjajno i plješćemo s odobravanjem” (1994: 33).

⁴⁰ Za takav aspekt emocija, promatran iz čitateljeve reakcije na književno djelo, zalagali su se teoretičari tzv. *čikaške škole* (V. Booth, 1961; S. Crane, 1952) u sklopu narativne teorije naglašavajući da su „emocije ujedno okidači etičkog angažmana” (Keen 2011: 35–36).

nog muškarca, *lutka* Tonija, koji, emocijski *slab*, pristaje na emocijsku igru i konceptualno-metaforički *jede iz ruke*, zatočen u kavezu ženske emocijske manipulativne moći. Stoga je i Nori, ženi koja je usvojila „muški princip” i koju obuzme karijera te zbog toga pretjera u svemu, ekspresija njezinih nekontroliranih hladnih emocija omogućila nepromijenjen „status” *emocijske životinje* u dramskom tekstu. Međutim, Toni se uspijeva spasiti iskustvom *emocijske metamorfoze*. Iako ga upoznajemo kao nekad potpuno emocijski posrnulog, u procesu *emocijske evolucije* (tuga je postala radost/hrabrost) doživljava emocionalno oslobođenje prema novoj budućnosti. Strah je zamijenio novootkrivenom ljubavlju prema samome sebi (slobodi u slikarstvu), što je postala karakteristika Tonijeva identiteta. To označava suvremeni muškaračev izlazak iz „ormara” ženske emocijske manipulativne moći. Gavranova suvremena žena i muškarac etički su, ideološki i emocionalno inkompatibilni, a to se posebno očituje u „emocijsko-komunikacijskom zidu” koji se među njima stvara.

Emocije su afektivne, ali i kognitivne, jer „utječu na čovjekovu percepciju vrijednosti” (M. C. Nussbaum, 2001: 16), a poruka *Nore danas* ne proizlazi iz samog teksta, već iz čitateljeve/gledateljeve emocionalne angažiranosti. Emocije, dakle, tvore i etičku dimenziju ovog (kao i svakog) dramskog teksta. Iako kod Nore, suvremene žene 21. st., izostaje osjećaj krivnje kao katarzično pročišćenje, u „nezavršenom” kraju drame Gavran ne kažnjava Noru hamartijom, već ostavlja prostora i njezinoj *emocijskoj metamorfozi*.

Konačno, emocionološkim čitanjem Gavranove *Nore danas* (2005) predlažu se budućni pravci koje bi književnohistorijski i književnoteorijski kritičari (suvremenih hrvatskih dramskih) književnih tekstova i žanrova mogli preuzeti za daljnji razvoj odnosa između književnih studija i emocija. Postavkom o suvremenim *slabim* (muškarčevim) i *jakim* (ženinim) emocijama u Gavranovoj *Nori danas* otvara se prostor komparativnom i pojedinačnom istraživanju ovako imenovanih konstrukcija u ostalim suvremenim (dramskim) tekstovima hrvatske i svjetske književnosti. Svrha u ovome radu predstavljene nove terminologije (*emocijska metamorfoza; emocijska evolucija; emocijska životinja; emocijska žrtva; emocionalna invalidnost; jake i slabe emocije; emocijska bolest*) jest potencijalni doprinos budućoj uspostavi temeljnog emocionološkog pojmovlja, koje je još uvijek u tijeku razvoja i znanstvenog definiranja (Robinson 2004: 175; Keen, 2011: 10; Peternai Andrić 2020: 254). Cilj rada je novim emocionološkim čitanjem Gavranova teksta, temeljem ekspresije predstavljenih muško-ženskih emocija, zadati (novo) mjesto književnoj emo-

cionologiji u poetičkoj paradigmi suvremene znanosti o književnosti (ne samo emociologija kao *mainstream* književna znanost, Brković, 2015) te postaviti emocionološki orijentir daljnjim istraživanjima rodnihi emocija u hrvatskoj književnosti postmoderne. Konačno, a s obzirom na problematizirane netipične rodne emocijske modele (empatičnog) muškarca i (egoistične) žene, pitamo se –ispisuje li Gavran *Norom danas* emocionološki kanon hrvatske psihološke drame 21. stoljeća?

Literatura

- Alfirević, Jelena (2021) 'Identitet jednako invaliditet' Krležine barunice Castelli motiviran naturalističkom 'ranom djetinjstvu' ili uvod u emocionološko čitanje Glembajevih, *Međunarodna znanstvenoumjetnička konferencija „Nova promišljanja o djetinjstvu”* (knjiž. sažetaka), ur. Cindrić, Maja, Ivon, Katarina, Sveučilište u Zadru, Zadar, 11–12.
- Alfirević, Jelena (2020) Emocijski kodovi i tvorba identiteta u hrvatskim dramama 20. i 21. stoljeća, neobjavljena doktorska disertacija, Sveučilište u Zadru, Zadar.
- Alfirević, Jelena (2020) Što kada (android) lutka progovori glasom emocije? ili terapijski učinci emocije u Lutki (2012.) Mire Gavrana, *Međunarodna konferencija „Moć riječi”* (knjiž. sažetaka), ur. Andrea, Poje, Sveučilište u Rijeci, Rijeka 12–12.
- Alfirević, Jelena (2016) *Karakterizacija ženskih likova u romanima Side Košutić*, diplomski rad, Sveučilište u Zadru, Zadar.
- Anić, Vladimir; Goldstein, Ivo (1999) *Rječnik stranih riječi*, Novi Liber, Zagreb.
- Antović, Mihailo (2014) „Metafora o muzici ili metafora o muzici? Jedan prilog za saradnju kognitivne lingvistike i kognitivne muzikologije”, *Metafore koje istražujemo: suvremeni uvidi u konceptualnu metaforu*, ur. Mateusz-Milan Stanojević, Srednja Europa, Zagreb, 233–255.
- Blažević, Zrinka (2015) „Povijest emocija: pomodni trend ili interdisciplinarna platforma?”, *Historijski zbornik*, 68, 2, 389–394.
- Bohm, David (2009) *O dijalogu*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb.
- Bonanno, George A.; Goorin, Laura; Coifman, Karin G. (2008) „Sadness and Grief”, *Handbook of emotion (Third Edition)*, ur. Lisa Feldman Barrett, Michael Lewis i Jeannette M. Haviland-Jones, Guilford Press, New York, 797–810.

- Brković, Ivana (2015) „Književnost i emocije – istraživačke smjernice”, *Historijski zbornik*, 68, 2, 403–408.
- Buber, Martin, Werke I. (1962) „Schriften zur Philosophie”, *Kösel und Lambert Schneider*, München – Heidelberg, 352–353.
- Campbell, W.K.; Baumeister, R.F. (2006) „Narcissistic Personality Disorder”, *Practitioner’s Guide to Evidence-Based Psychotherapy*, ur. J.E. Fisher i W.T. O’Donohue, Springer, New York, 423–431.
- Crnojević-Carić, Dubravka (2008) *Gluma i identitet*, Durieux, Zagreb.
- Čale Feldman, Lada (2019) „Nora i Filozofi”, *Filozofija je ženskog roda*, *Zbornik u čast Nadeždi Čaćinović*, ur. Ankica Čakardić, FF press, Zagreb, 229–256.
- Čale Feldman, Lada (2017) „Kad mi klasici potonemo: Nora u Hrvata”, *Dani Hvarškoga kazališta: Građa i rasprave o hrvatskoj književnosti i kazalištu*, 43, 1, 106–128.
- Detoni-Dujmić, Dunja (1998) *Ljepša polovica književnosti*, Matica hrvatska, Zagreb.
- Dispenza, Joe (2014) *You are the Placebo: Making Your Mind Matter*, Hay House, Carlsbad.
- Duhaček, Daša (2011) „Klasični liberalni feminizam”, *Uvod u rodne teorije*, ur. Ivana Milojević i Slobodanka Markov, Novi Sad, Mediterran Publishing.
- Eco, Umberto (1989) *Ime ruže*, Grafički zavod Hrvatske, Zagreb.
- Ekman, Paul (1970) „Universal facial expressions of emotions”, *California Mental Health Research Digest*, Sacramento, California. 8/7, 151–158.
- Gavran, Miro (2007) *Četiri različite drame*, Mozaik knjiga, Zagreb.
- Graham, Gordon (1997) *Philosophy of the Arts*, Routledge, London.
- Hogan, Patrick Colm (2011a) *What Literature Teaches Us About Emotion*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Hogan, Patrick Colm (2011b) *Affective Narratology: The Emotional Structure of Stories*, University of Nebraska Press, Lincoln – London.
- Janković, Branimir (2015) „Uvod u temat ‘Povijest emocija’”, *Historijski zbornik*, 68, 2, 367–375.
- Jerkin, Corinna (2011) „Književnost i emocije: Problem emocionalnoga reagiranja na fiktivno-pripovjedna književna djela”, *Pomaknuta mjesta*, ur. Sanjin Sorel, Filozofski fakultet u Rijeci, Rijeka.

- Jurčić Katunar, Cecilija (2016) „Konceptualna metafora danas – rekapitulacija i novi smjerovi”, *Fluminensia*, 28, 2, 171–177.
- Kahane, Guy (2015) „Sidetracked by trolleys: Why sacrificial moral dilemmas tell us little (or nothing) about utilitarian judgment”, *Social Neuroscience*, 10, 5, 551–560.
- Keen, Suzanne (2007) *Empathy and the Novel*, Oxford University Press, Oxford.
- Keen, Suzanne (2011) „Introduction: Narrative and the Emotions”, *Poetics Today*, 32, 1, 1–53.
- Kellermann, Peter Felix (1994) „Role reversal in psychodrama”, *Psychodrama since Moreno: Innovations in theory and practice*, ur. Marcia Karp, Paul Holmes i Michael Watson, Routledge, London, 187–201.
- Kövecses, Zoltán (2002) *Metaphor: A Practical Introduction*, Oxford University Press, Oxford.
- Kövecses, Zoltán (2005) *Metaphor in Culture: Universality and Variation*, Cambridge University Press, Cambridge – New York.
- Kristeva, Julia (2014) *Crno sunce: Depresija i melankolija*, Naklada Jurčić, Zagreb.
- Lakoff, George; Johnson Mark (1980) *Metaphors We Live By*, University of Chicago Press, Chicago – London.
- Lovecraft, Howard Phillips (1995), *Die Literatur der Angst. Zur Geschichte der Phantastik*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt – Mainz.
- Marot Kiš, Danijela; Biti Marina (2014) „Konceptualna metafora i kognitivna poetika”, *Metafore koje istražujemo: suvremeni uvidi u konceptualnu metaforu*. ur. Mateusz-Milan Stanojević, Srednja Europa, Zagreb, 201–231.
- Moreno, Jacob L. (1972) *Psychodrama*, Beacon House, New York.
- Mrkonjić, Z. (2007) „Pranje drame”, *Vijenac* (Zagreb), br 336, 18. siječnja 2007.
- Muzaferija, Gordana (2006) „Norin sindrom u suvremenoj drami (Jelinek-Plakalo-Gavran)”, *Kazalište: časopis za kazališnu umjetnost*, 9, 25/6, 121–123.
- Nemec, Krešimir (2003) „Čuvarica ognjišta, svetica, vamp. Slika žene u hrvatskoj književnosti 19. stoljeća”, *Zbornik zagrebačke slavističke škole*, FF Press, Zagreb, 100–108.

- Nikčević, Sanja (2006) „U potrazi za glasom između emocije, politike i intertekstualnosti”, *Republika*, 62, 1, 34–46.
- Nikčević, Sanja (2008) *Što je nama hrvatska drama danas?*, Naklada Ljevak, Zagreb.
- Nussbaum, Martha C. (2001) *The Fragility of Goodness: Luck and Ethics in Greek Tragedy and Philosophy, Revised Edition*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Nussbaum, Martha.C. (2005) *Pjesnička pravda*, Deltakont, Zagreb.
- Oatley, Keith (1999) „Why Fiction May Be Twice as True as Fact: Fiction as Cognitive and Emotional Simulation”, *Review of General Psychology*, 3, 2, 101–117.
- Oatley, Keith; Jenkins, Jennifer M. (2003) *Razumijevanje emocija*, Naklada slap, Jastrebarsko.
- Oraić Tolić, Dubravka (2005) *Muška moderna i ženska postmoderna: Rođenje virtualne kulture*, Naklada Ljevak, Zagreb.
- Pavis, Patrice (2004) *Pojmovnik teatra*, Antibarbarus, Zagreb.
- Peternai Andrić, Kristina (2014) „Empatija nasuprot otuđenju u suvremenoj teoriji drame”, *Supostojanja i suprotstavljanja u hrvatskoj drami i kazalištu*, ur. Branko Hećimović, Zagreb – Osijek, 204–212.
- Peternai Andrić, Kristina (2020) „Dramski žanrovi i teorija afekta tragedija i gađenje u pristupu Duncana A. Lucasa”, *Dani Hvarškoga kazališta*, 46, 1, 251–267.
- Puškar Mustafić, Nadira (2017) Biblioterapijski ili katarzični učinci kroz recepciju drame „Izlazak sunca na Campobellu” Dorea Scharyja, *Socijalne teme*, 1, 4, 29-54.
- Raitt, Janet (1973) „Madame de Lafayette i ‘La Princesse de Clèves’”, *Časopis za europske studije (revija)*, Chalfont St. Giles, UK, 3, 1, 87–87.
- Robinson, Jenefer (2004) „The Emotions in Art”, *The Blackwell Guide to Aesthetics*, ur. Peter Kivy, Blackwell Publishing, 174–192.
- Rorty, Richard (1991) *Essays on Heidegger, Philosophical Papers vol. 2*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Royzman, Edward; Rozin, Paul (2006) „Limits of symhedonia: the differential role of prior emotional attachment in sympathy and sympathetic joy”, *Emotion*, 6, 1, 82–93.

- Sadžakov, Slobodan (2014) „Egoizam i altruizam”, *Filozofska istraživanja*, 34, 3, 407–426.
- Solar, Milivoj (2005) *Retorika postmoderne*, Matica hrvatska, Zagreb.
- Sorel, Sanjin (2011) „Predgovor”, *Pomaknuta mjesta*, Filozofski fakultet u Rijeci, e-izdanje.
- Suvin, Darko (2011) „Emocije, Brecht, empatija naspram simpatije”, *Frakcija*, 58/59, 14–25.
- Šklovski, Viktor (1969) *Uskrsnuće riječi*, Stvarnost, Zagreb.
- Šonje, Jure (ur) (2000) *Rječnik hrvatskoga jezika*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža i Školska knjiga, Zagreb.
- Tait, Peta (2016) „Introduction: analysing emotion and theorising affect”, *Humanities*, 5, 3, 70–77.
- Tatarin, Milovan (2012) „Retorika tuge. Iskazi i geste žalovanja u slavonskoj epici XVIII. stoljeća”, *Poj željno! Iskazivanje i poimanje emocija u hrvatskoj pisanoj kulturi srednjega i ranoga novoga vijeka*, ur. Amir Kapetanović, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb 277–323.
- Turner, Mark (1996) *The Literary Mind*, Oxford University Press, Oxford.
- Watson, P.J.; Sawrie, S.M.; Greene, R.L.; Arredondo, R. (2002) „Narcissism and depression: MMPI-2 evidence for the continuum hypothesis in clinical samples”, *Journal of Personality Assessment*, 79,1, 85-109.
- Werkmann, Ana (2010) „Konceptualna metafora život je kocka u kontekstu univerzalnosti i varijabilnosti konceptualnih metafora”, *Hrvatistika : studentski jezikoslovni časopis*, 4, 4, 35–45.
- Zillmann, Dolf (1994) „Mechanisms of emotional involvement with drama”, *Poetics*, 23, 1–2, 33–51.

Internetski izvori

- Alderson, Martha (2020) „Connecting with Audiences Through Character Emotions”, *Writers Store*, dostupno na adresi <https://writersstore.com/blogs/news/connecting-with-audiences-through-character-emotions>, posjet 5. veljače 2021.
- Arken (2016) „Catalogue extract (UK): Niki de Saint Phalle”, *Issuu*, dostupno na adresi https://issuu.com/arken_museum/docs/niki_web_uk, posjet 10. listopada 2020.

Punto Marinero (2019) „Psihološka drama – dinamični žanr drame”, dostupno na adresi <https://hr.puntomariner.com/psychological-drama-a-dynamic-genre/>, posjet 29. studenoga 2021.

Vujić, Antun (2009), Enciklopedija Proleksis, *Šovinizam*, dostupno na adresi <https://proleksis.lzmk.hr/48095/>, posjet 29. studenoga 2021.

Filmska enciklopedija. Mrežno izdanje *Drama*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb. cop. 2019-2020. dostupno na adresi <http://film.lzmk.hr/clanak.aspx?id=384>, posjet 30. studenoga 2021.

SUMMARY

Jelena Alfrević

EMOTIONOLOGICAL APPROACH TO CONTEMPORARY CROATIAN DRAMA (ON THE EXAMPLE OF NORA DANAS BY MIRO GAVRAN)

Gavran's *Nora danas* (2005), a contemporary Croatian psychological drama, is analysed from a literary-theoretical emotional point of view. Considering that this is the first scientific work of its kind about either world or Croatian modern and/or contemporary literature that deals with emotional studies as a contemporary literary discipline, a theoretical framework of emotional studies will be presented with an emphasis on Croatian literary science (the first Croatian emotional collection *Poj željno* was published in 2012). The connection between emotions and literature is immanent (Brković, 2015), and this paper focuses on researching the functionality of the (given) emotional category of the protagonist of a dramatic text in shaping social relations, specifically gender relations and literary manifestations of emotions. The aim is to show the role of typical emotions (anger, fear, sadness, joy) in building the identity of the dramatic protagonists Nora and Tony (anti-puppet and puppet), especially with respect to gender stereotyping. The methodology focuses on the dramatic narrative structure by integrating the methodological frameworks of affective narratology and the theory of conceptual metaphor. By analysing emotions as an expression of feelings in a literary text (Brković, 2015), strategies of emotion representations and reception of emotions in contemporary Croatian drama, we explore contemporary concepts of literary theory - emotional studies, also touching upon cognitive psychology and neurobiological and philosophical theories of emotions. The newly conceived notion of emotional reversal in this paper seeks to contribute to the terminology of emotionalism, which is still inconsistent as it is still being developed (Robinson 2004, Keen 2011). A new, emotional reading of a literary text also suggests the key to understanding the fundamental relations of (dramatic) narration within the poetics of contemporary (dramatic) literature.

Key words: *emotionology; contemporary drama; Miro Gavran; gender relations; conceptual metaphor; emotional reversal*

III

PRIKAZI

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

Ovaj rad dostupan je za upotrebu pod međunarodnom licencom Creative Commons Attribution 4.0.

O JEZIKU I/U KOMUNIKACIJI

LADA BADURINA, *OD GRAMATIKE PREMA KOMUNIKACIJI*

Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet, 2021.

Odnos gramatike i komunikacije aktualna je i inspirativna tema u lingvističkim krugovima već desetljećima. Iako se sve češće, posebno u lingvodidaktičkim krugovima i radovima inzistira na smjeru od komunikacije prema gramatici, autorica Lada Badurina u analizu povezanosti gramatičkih kategorija i komunikacijskih obrazaca kreće suprotnim smjerom – od gramatike prema komunikaciji – usmjeravajući svoju pozornost na *tekst* kao osnovnu komunikacijsku jedinicu.

Knjiga *Od gramatike prema komunikaciji* sastoji se od tri cjeline. Prva cjelina – *Gramatika i komunikacija* – sadrži šest tekstova u kojima autorica na primjeru vokativa i nekih uloga, odnosno značenja dativa, zatim glagola govorenja, modalnih glagola, veznih sredstava na razini rečenice i teksta te pitanja analizira komunikacijsku narav gramatike. Na sve nabrojane gramatičke kategorije autorica gleda iz gramatičkog, semantičkog i pragmatičkog kuta naglašavajući da upravo takav

način analize ponajprije osvježuje čvrste spona između gramatike i komunikacije, a potom i doprinosi razumijevanju jezičnih struktura i njihovu boljem i potpunijem gramatičkom opisu.

Nadrečenična situiranost vokativa, smatra Badurina, umnogome utječe na njegov tradicionalni gramatički status. S jedne je strane vokativ kao morfološka kategorija obilježena sinkretizmom vokativa i nominativa, a s druge je vokativ kao sintaktička kategorija – nadrečenični član nesmetano zastupljen u uobičajenim sintaktičkim raščlambama. Upravo (supra)sintaktički status vokativa pobuđuje autoričinu pozornost jer je on nezaobilazan za utvrđivanje uloge tog padeža u komunikaciji.

Veza je dativa s komunikacijskim činom samo iznimna, odnosno prepoznaje se tek kao jedna od njegovih – sekundarnih – funkcija. Dativ interesa ili etički dativ gramatike spominju, ali pokazuju za njega ograničeno zanimanje. Nedostatno-

sti gramatičkih opisa autorica upotpunjuje suprasintaktičkim i pragmatičkim opisom etičkoga dativa. Konstrukcije kao što su: *Kako si mi?*, *Jesi li mi ozdravio?* vezujemo uz razgovorne situacije te je za autoricu to poticaj da o takvu dativu promišlja kao o *pragmatičkome dativu*. Autorica u zaključku poglavlja o dativu komentira i slučajeve u kojima se značajke privatne komunikacije počinju obilato koristiti u javnim medijima. Iako je naizgled riječ o tobožnjoj srdačnosti i neposrednosti, Badurina upozorava da je inflacija pragmatičkih dativa u televizijskim emisijama jasan signal nimalo bezazlene manipulacije: gledatelje se „mami“ u konzumerističku igru.

Sintaksa složene rečenice i teksta druga je cjelina u knjizi u kojoj je okupljeno pet rasprava. Autorica naglašava da je odnos rečenice i teksta, kao i uključivanje rečenice u tekst, a – u konačnici – i tekst kao jezična struktura ili kao komunikacijska činjenica predugo bio na marginama gramatičkih zanimanja. U ovoj cjelini autorica se bavi još i asindetskim strukturama te vremenskim odnosima na razini složene rečenice i teksta. Autorica na temelju analize zaključuje da se upravo zbog čovjekove determiniranosti vremenom vremenska značenja izražavaju na svim jezičnim razinama koje pretpostavljaju relaciju izraza i sadržaja, a to znači i na mor-

fološkoj (vremenskim glagolskim oblicima), i na leksičkoj (leksičkim jedinicama za izricanje vremena), i na sintaktičkoj (padežnim i prijedložno-padežnim izrazima, spojevima riječi i rečenicama) i na suprasintaktičkoj (tj. na razini teksta).

Treća cjelina knjige – *Nove studije o tekstu i diskursu* – sadrži čak 11 rasprava. Prva rasprava u trećoj cjelini – *Jezičnoslovni pristupi tekstu* – rezimira teorijsko-metodološke pristupe tekstu, a u njezinu zaključnom dijelu autorica kritički promatra jezičnoslovnu kroatistiku koja – kada je riječ o suprasintaktičkim i tektnolingvističkim priložima – poprilično kasni. U raspravi *Ispod teksta: bilješka o fusnoti* autorica s različitih motrišta gleda fusnotu pa zaključuje da će se o njoj morati prestati razmišljati kao o marginalnoj bilješci, prepoznatljivom *dizajnerskom rješenju* ili pukoj konvenciji u pisanju znanstvenih radova, već se u središte pozornosti treba ponovno staviti tekst i, naravno, jezična komunikacija jer se upravo u prožimanju nadrednoga i podrednoga, smatra autorica, komunikacija i odvija. U tom kontekstu, fusnota postaje i ostaje daleko više od tehničkog pitanja.

U raspravi *Polemičnost i polemike Ive Pranjkovića* Lada Badurina polemiku analizira kao diskursni tip u znanstvenom diskursu pri čemu polemički znanstveni diskurs oprimjeruje polemikama Ive Pranjkovića,

vrsnoga polemičara suvremenog hrvatskog jezikoslovlja.

Na raspravu o polemičnosti naslanja se studija *Tekst protiv teksta: o argumentaciji u polemičkom diskursu* u kojoj autorica analizira klasične i moderne argumentacijske postupke i pritom zaključuje da je za poimanje komunikacijske snage pojedino-ga argumentativnog iskaza potrebno ipak nešto više od poznavanja formalnologičkih argumentacijskih postupaka.

Slijede dvije zanimljive rasprave o psovka, kletvama i vulgarizmima kao sveprisutnim komunikacijskim fenomenima. Autorica naglašava njihovu komunikacijsku funkciju te ukazuje na potrebu proširenja definicije psovke u segmentu koji se tiče njezina učinka u komunikaciji.

Zadnje su dvije studije posvećene vicu kao tekstnoj vrsti. Autorica mu prilazi s komunikacijskog stajališta što čini pragmatički iskorak u odnosu na postojeću literaturu o vicu. Tijesno vezan uz komunikacijski događaj – vic nastaje, modificira se i traje u procesu prenošenja, odnosno u aktivnom suodnosu govornika i sugovornika. Taj suodnos podrazumijeva određene društvene konvencije: tko kome i u kojoj situaciji smije ispričati vic te koji je i kakav vic primjereno ispričati u određenoj komunikacijskoj situaciji. Pragmatička kompetencija, s druge strane, pretpostavlja njihovo prihvaćanje bez propitivanja

istinitosti i održivosti plošne karakterizacije (anti)junaka i, dakako, bez vrijeđanja i ljutnje.

Zaključno, knjiga Lade Badurine *Od gramatike prema komunikaciji* vrijedno je lingvističko i kroatističko djelo u kojemu autorica vrlo sustavno i argumentirano raspravlja o aktualnim, ali često u kroatistici plošno i tradicionalnom metodologijom opisanim temama. Gramatički su i komunikacijski fenomeni opisani znanstveno originalno, a stavljanjem teksta u središte pozornosti autorica filologiju na nov i suvremen način vraća vlastitoj biti. Naoko već dobro (u kroatistici) opisanim temama autorica pristupa s komunikacijskoga, odnosno pragmatičkoga stajališta čime se postojeći opisi upotpunjuju, ali, s druge strane, i nameću za daljnje promišljanje i raspravu. Knjiga *Od gramatike prema komunikaciji* autorice Lade Badurine tako je u isto vrijeme i odgovor i pitanje jer dajući odgovore na pitanja kao što su: koliko nam je glagola potrebno da bismo napisali znanstveni rad, a koliko da bismo tračali, koji *neveznici* mogu biti veznici, kako to da puno govorimo, a malo razgovaramo i treba li nam ozbiljna pomoć u ovladavanju umijećem razgovaranja i raspravljanja, autorica poziva na argumentirani znanstveni dijalog kojemu ova knjiga može poslužiti kao izvrstan temelj.

Ana Mikić Čolić

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

Ovaj rad dostupan je za upotrebu pod međunarodnom licencom Creative Commons Attribution 4.0.

O GRANICAMA NEOGRANIČENO

IVO PRANJKOVIĆ: *GRAMATIČKE GRANIČNOSTI*

Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 2021.

Knjiga *Gramatičke graničnosti* vrhnoga hrvatskog jezikoslovca Ive Pranjkovića sastoji se od 16 priloga, već ranije objavljenih u raznim časopisima i zbornicima, a nastala je kao rezultat njegova višegodišnjeg bavljenja raznim graničnim pojavnostima – bilo da je riječ o razgraničenjima unutar jednoga jezika bilo o razgraničenjima među različitim jezicima ili pojedinim jezikoslovnim disciplinama. O kojoj se god vrsti razgraničenja radilo, svakom je u osnovi tematiziranje granica gramatičke naravi. Knjiga počinje prilogom koji je autor naslovio *Jezik i granica / Jezici i granice* i koji je s dobrim razlogom smješten na prvo mjesto – u njemu se naime govori o samom pojmu granice u jezičnom kontekstu, pa se tako tematiziraju vrste granica koje mogu postojati između jezika i unutar jezika, te se govori i o zemljopisnim granicama među različitim idiomima, granicama među stadijima razvoja pojedinog idioma, granicama među pojedinim jezičnim razinama, pa čak i o granici jezika koji su normirali

predstavnicima različitih filoloških škola.

Sljedeći prilog, *O granicama između morfologije i sintakse*, sužava široko postavljeno tematiziranje pojma granice u jezikoslovlju te se fokusira na razgraničenje dviju temeljnih gramatičkih disciplina – morfologije i sintakse. Autor o temeljnoj razlici, odnosno granici između tih dviju gramatičkih disciplina govori u terminima de Saussureove dihotomije *sintagmatski i paradigmatski odnosi*. Naime morfologija se bavi paradigmatskim odnosima, konkretno, gramatičkim karakteristikama pojedinih riječi, dok se sintaksa bavi sintagmatskim odnosima, tj. odnosima između elemenata rečenice u linearnom poretku, kao i njihovim funkcionalnim svojstvima. Međutim strogo razgraničavanje tih dviju disciplina nije uvijek moguće jer su funkcije pojedinih riječi i njihovi međusobni odnosi u rečenici često tijesno povezani s njihovim gramatičkim svojstvima. U tom se smislu ponekad briše i granica u nazivlju morfo-

logije i sintakse te se govori o morfosintaksi. Autor zaključuje da je morfosintaktički pristup primjenjiv u proučavanju većine gramatičkih kategorija, posebice u proučavanju oblika (rod, broj, padež, lice, vrijeme, način) koji se izražavaju oblicima riječi, ali su im funkcije zapravo sintaktičkog karaktera. Napominje međutim da postoje i gramatički relevantne pojavnosti koje su samo sintaktičke naravi, primjerice kategorije položaja riječi, ali i one koje su samo morfološke naravi, primjerice morfemi u deklinacijskim/konjugacijskim varijetetima.

Treći je po redu prilog naslovljen *Središnje i periferno u gramatici hrvatskog jezika* i u njemu se na neki način nastavlja tematiziranje granica na razini morfološke i sintakse, koje se smatraju gramatikom u užem smislu. Autor se u ovom radu posebice fokusira na suodnos između središnjih i perifernih pojavnosti kada je riječ o kategorijama broja, glagolskoga vida, padeža, imperativnosti, vremena i vrsta riječi. Tako je primjerice središte kategorije broja suodnos jednine i množine, dok periferiju čine pojavnosti vezane za ostatke dvojine, izražavanje kvantitativnih odnosa riječima (vrstom riječi koju nazivamo *broj*) ili zbirnim imenicama). Autor za svaku od navedenih kategorija redom navodi pojavnosti koje se smještaju u središte te kategorije i one koje su rub-

noga karaktera. Naposljetku se još posvećuje središnjem i perifernom na samoj periferiji gramatike, odnosno u fonologiji i semantici, koje ne predstavljaju gramatičke discipline u užem smislu.

Sljedeća dva priloga tematiziraju granice između gramatike i pragmatike, pri čemu se odmah na početku navodi najopćenitija razlika između tih dviju disciplina, naime činjenica da gramatika pripada sistemskoj lingvistici, a pragmatika primijenjenoj. Prvi od tih dvaju priloga nosi naslov *Gramatika i pragmatika* i u njemu autor govori o pojavnostima koje su tim dvjema disciplinama zajedničke, primjerice deikse i kategorija drugog lica, kao i o pojavnostima koje pripadaju samo jednoj od tih dviju disciplina – primjerice o implikaturama kao izrazito pragmatičkom fenomenu ili o pojavnostima koje pripadaju tzv. formalnoj morfološki (npr. padežni nastavci) i za koje se pragmatika uopće ne zanimaju. Drugi prilog iz ovoga tematskog bloka, *Vrste riječi: gramatikalizacija i pragmatikalizacija*, tematizira prvenstveno mogućnost razgraničavanja procesa gramatikalizacije i pragmatikalizacije, posebice u odnosu na vrste riječi. Autor naglašava da je gramatikalizacija općepoznat i prilično dobro opisan pojam, dok se o pragmatikalizaciji nije sustavno pisalo, pa taj pojam nije uvršten u leksikone lingvističkih pojmova.

Ipak, taj se pojam često spominje u kontekstu diskursnih oznaka. Iako postoje određena mišljenja prema kojima se pragmatikalizacija određuje kao podtip šire shvaćena pojma gramatikalizacije, autor ipak dolazi do zaključka da su ta dva procesa neovisna jedan o drugome unatoč tome što imaju nekih dodirnih točaka (primjerice ponekad gramatikalizacija prethodi pragmatikalizaciji kakva pojma).

Nakon gramatičko-pragmatičkih tema slijede dva priloga koja se u užem smislu bave glagolima. Prvi od njih, *Glagolski načini u složenim rečenicama*, posebno se fokusira na određene specifičnosti i ograničenja u uporabi imperativa, optativa i kondicionala u koordiniranim i subordiniranim rečeničnim strukturama, a drugi, naslovljen *Gramatička svojstva glagola zbivanja*, predstavlja u neku ruku logičan nastavak autorova bavljenja gramatičkim posebnostima glagola s obzirom na njihovu značenjsku odrednicu – naime nakon što je opisao gramatička svojstva glagola stanja, u ovom se prilogu na sličan način pozabavio glagolima zbivanja. O graničnosti je ovdje riječ s obzirom na činjenicu da je sama podjela glagola prema značenju na glagole radnje, stanja i zbivanja na granici gramatike, odnosno riječ je o semantičkom kriteriju.

Niz se autorovih promišljanja o granicama u jeziku nastavlja prilo-

gom *Iz kontrastivne sintakse hrvatskih narječja*, u kojemu se tematiziraju neke tipične sintaktičke razlike između štokavskog, kajkavskog i čakavskog narječja te standardnog jezika, primjerice upotreba određenih i neodređenih pridjeva (određeni oblici pridjeva u kajkavskom i čakavskom dolaze i u sastavu predikata), pojedinih padežnih oblika (izostanak vokativa u kajkavskom), participskih konstrukcija (karakteristične su za čakavski i kajkavski), niječne čestice *nit* (u kajkavskom i čakavskom može doći uz drugu rečeničnu negaciju) itd.

Sljedeća se tri priloga u knjizi konstituiraju oko takozvanih *malih riječi*. Prvi se od njih (*Subordinirane strukture s veznikom što*) bavi mogućnostima i nemogućnostima upotrebe nepromjenjivoga subjunktora *što* u subordiniranim rečenicama. Autor dolazi do zaključka da je mogućnost njegove upotrebe tijesno vezana uz faktivnost – tako se primjerice *što* ni samostalno ni unutar kakve vezničke skupine ne javlja u namjernim rečenicama jer se njihova radnja konceptualizira kao nefaktivna. Drugi se prilog iz tematskoga bloka *male riječi* bavi gramatičkim i pragmatičkim karakteristikama, značenjima i porijeklom riječi *nego*, *no*, *već*, *još* i *tek*, čime autor također uspostavlja povezanost s prilogom o gramatikalizaciji i pragmatikalizaciji. Navedene riječi naj-

većim dijelom pripadaju istim vrstama riječi, pa je tako *nego* čestica i veznik, *no* može biti i čestica i veznik, ali dolazi i u službi konektora, *već* je čestica i veznik, *još* čestica i prilog, a *tek* čestica i veznik te se također može pojaviti u službi konektora. Nakon detaljne analize autor zaključuje kako navedene *male riječi* imaju značajnu ulogu i u pojedinim sintaktičkim strukturama i u samoj komunikaciji. Tematski se blok nastavlja prilogom „*Male riječi*” orijentalnoga podrijetla u hrvatskome jeziku, u kojemu se opisuju značenje i uporaba čestica, veznika, uzvika i priloga turskog, perzijskog i arapskog porijekla. Takvi su orijentalizmi posebice karakteristični za štokavsko narječje, ali pronalaze se, dakako, i u standardnom jeziku. Pritom su neke od tih riječi neobilježene (*čak, makar, bar, tek*), dok su druge obilježene bilo kao arhaične bilo kao regionalne (*međer, džabe, maksuz, aman* i dr.).

Nakon tematskoga bloka čije su središte zanimanja bile male riječi knjiga se nastavlja trima prilogima koji tematiziraju starija razdoblja hrvatskoga jezika. Prvi se prilog, *Novotvorbe Josipa Stipana Relkovića*, bavi neologizmima u Relkovićevu *Kućniku*. To je djelo posebno zanimljivo jer obiluje novotvorenica kao nijedno drugo djelo pisano hrvatskim jezikom, a graničnost se u njemu tematizira u činjenici da se

područje tvorbe riječi nalazi na granici između gramatike i leksikologije. Potom slijedi prilog *Imenički spojevi* u Dictionaru *Jurja Habelića*. Autor u ovome prilogu analizira ustrojstvo spojeva riječi (parafraza, perifraza, opisa) kojima je polazišni oblik imenica. Njegova je analiza pokazala da je Habelić vrstan leksikograf, vrlo vješt u parafraziranju i opisivanju, no izrazito nesklon neologizmima, za razliku od netom spomenutoga Relkovića. Treći se prilog bavi gramatikama hrvatskoga jezika šezdesetih i sedamdesetih godina 19. st., pri čemu se autor u prvom dijelu priloga kratko osvrće na pojedine gramatičke priručnike poput onih čiji su autori Vinko Pcel, Josip Vitanović, Dragutin Antun Parčić i dr., a potom se posebno detaljno posvećuje najboljem priručniku toga razdoblja – *Slovnici hrvatskoj za srednja učilišta* Adolfa Vebera Tkalčevića, i to, konkretno, morfološkom dijelu te gramatike.

Zadnja dva priloga u ovoj se knjizi ponovno vraćaju granicama između gramatike i pragmatike: prvi se bavi gramatikom i pragmatikom psovke, a drugi stereotipima u vicevima. U prilogu *O gramatici i pragmatici psovke* tematizira se odnos psovke i vulgarizama općenito te se pokušavaju odrediti granice između psovke i kletve. U prilogu *Stereotipi u vicevima* riječ je o razgraničenju stereotipa i predrasude te poveza-

nosti stereotipa i vica, pri čemu se naglašava kako je za razumijevanje vica kao specifične tekstne vrste, koja ima i svoje gramatičke zadano-
sti, izrazito važna upravo pragma-
tička kompetencija.

Već je iz ovoga kratkog prikaza jasno vidljivo da se pred zainteresiranim čitateljem knjige *Gramatičke graničnosti* nalazi vrlo raznovrsno, a opet zajedničkom tematskom oko-

snicom povezano štivo, kojim autor na svoj već poznati jednostavan, ali vrlo vješt i temeljit način analizira jezikoslovne pojavnosti te uvijek barem malo pomiče granice istraživanja gramatičkih i drugih jezičnih činjenica. Kada je riječ o granicama, potrebno je svakako napomenuti i to da je iz ove knjige jasno vidljivo da se granice znanstvenoga interesa Ive Pranjkovića ne mogu ni naslutiti.

Nikolina Palašić

This work is licensed under a Creative Commons Attribution 4.0 International License.

Ovaj rad dostupan je za upotrebu pod međunarodnom licencom Creative Commons Attribution 4.0.

PRVA MONOGRAFIJA O VEZNICIMA U SUVREMENOM BOSANSKOM JEZIKU

HALID BULIĆ, *VEZNICI U SAVREMENOM BOSANSKOM JEZIKU*

Sarajevo: Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, 2021.

Halid Bulić izvanredni je profesor Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Sarajevu. Impozantnu opusu njegovih dosad objavljenih knjiga i radova ove je godine pridodana i knjiga pod naslovom *Veznici u savremenom bosanskom jeziku*, koja je djelomično izmijenjen tekst njegove doktorske disertacije, obranjene 2013. godine na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Sarajevu. Istraživanju veznika autor pristupa sinkronijski, naglašavajući posebno kako će ih promatrati i kao vrste riječi i kao dijelove rečenice (tada ih naziva junktorima), čime je ostvaren neupitan doprinos morfologiji i sintaksi bosanskoga jezika. Na vrlo opsežnu korpusu žanrovski različitih tekstova autor opisuje veznike kao vrste riječi te donosi njihovu jednoznačnu definiciju, razgraničava ih od drugih vrsta, klasificira te opisuje njihovu ulogu u rečenici. Čitav taj sadržaj napisan je na gotovo četiristo stranica, a podijeljen je na šest poglavlja.

U uvodnom dijelu knjige autor polazi od problematike s kojom se susreće gramatika gotovo svakoga jezika, a to je podjela riječi na vrste te ističe kako je ova knjiga rezultat upravo činjenice da veznici nisu opisani ni u jednoj modernoj monografiji bosanskoga jezika. Stoga je cilj njegova istraživanja upravo sinkronijska deskripcija veznika u savremenom bosanskom jeziku, što uključuje opis veznika kao vrsta riječi i kao dijelova rečenice, razgraničavanje veznika od ostalih vrsta riječi i dijelova rečenice, definiranje njihove funkcije u rečenici, klasifikaciju te popis svih veznika u bosanskom jeziku. Navodi potom metode kojima se služio u istraživanju te opisuje korpus koji je relevantan za donošenje zaključaka, bilo da upućuje na nova bilo na redefiniranje već poznatih spoznaja o veznicima.

Drugo poglavlje knjige stoga očekivano donosi osnovne pojmove i termine koji su zastupljeni u litera-

turi. Autor polazi od postojećih definicija veznika u bosanskim, srpskim i hrvatskim gramatikama ističući problem nepreciznosti i dvoznačnosti termina. Navodi stoga terminološko razgraničenje pojmove *veznik* i *junktor*, koristeći potonji za *dijelove rečenice koji su se dosad nazivali veznicima, vezničkim riječima ili riječima u službi veznika* (Bulić 2021: 14) te najavljuje kako će istraživanje u konačnici dovesti do preciznijeg određenja pojma *veznik* od onoga koje je navedeno u *Rječniku bosanskoga jezika*.

Treće je poglavlje usko vezano za prethodno. U njemu autor donosi pregled dosadašnjih opisa veznika u bosanskim, srpskim i hrvatskim gramatikama, počevši od *Gramatike bosanskoga jezika* iz 1890. godine preko Maretićeve gramatike pa sve do današnjih dana kako bi na temelju postojećih definicija jasno razgraničio veznike od drugih vrsta riječi kao i od junktora, o čemu posebno govori u dvama najopsežnijim poglavljima.

Jedno od njih posvećeno je odnosu veznika i drugih promjenjivih i nepromjenjivih vrsta riječi. Sastoji se od devet manjih cjelina, a cilj je na temelju proučavanja tih odnosa razgraničiti veznike od ostalih vrsta riječi. Prva prepreka koja se autoru pritom nameće jest činjenica da se u jeziku ne mogu postaviti stroge i jasne granice, pa sukladno tome ni

precizne definicije i klasifikacije. Stoga u ovome poglavlju proučava slučajeve koji se nalaze na granicama, točnije nastoji opisati one riječi koje mogu pripadati i veznicima i nekim drugim vrstama riječi te jasno naznačiti u kojim kontekstima te riječi imaju funkciju veznika. Prvi odnos koji prikazuje jest odnos veznika i imenica, pri čemu utvrđuje kako su u gramatičkoj literaturi određene riječi prikazane i kao imenice i kao veznici, što drži samo prividno točnim. Štoviše, na primjerima koje preuzima iz spomenute literature (primjerice *volja* i *čas*) autor dokazuje da ipak nemaju funkciju veznih sredstava te ih se može promatrati isključivo kao imenice. U vezi s drugom vrstom riječi – glagolima – dolazi pak do drugačijeg zaključka. Premda se glagoli u bosanskome jeziku, kako ističe autor, *odlikuju naročitom vrstom promjene i uglavnom ih je lako prepoznati kao glagole* (Bulić 2021: 38), ipak postoje primjeri koji se u gramatikama svrstavaju u skupinu veznika. Kao primjer izdvaja glagol *bilo* pa prikazuje kontekste u kojima ta riječ vrši isključivo glagolsku i one u kojima obnaša vezničku funkciju. Isto čini i sa zamjenicama, s posebnim naglaskom na odnosne zamjenice, koje se brojnim svojim osobinama približavaju veznicima. Autor ovdje kritizira rješenja ponuđena u gramatikama ističući kako bi trebalo adekvatno

opisati odnose i razlike između veznika kao nepromjenjivih vrsta riječi i odnosnih zamjenica. U tom smislu izdvaja tri rješenja: (1) veznike ne treba promatrati kao nepromjenjive vrste riječi, (2) zamjenice ne treba svrstavati u skupinu veznika i (3) svaki padež pojedine zamjenice treba proglasiti posebnim veznikom. Međutim zbog nepraktičnosti navedenih prijedloga drži da je najprihvatljivije rješenje za odvajanje veznika od drugih vrsta riječi koje se slično ponašaju uvođenje novog termina, i to termina *junktora*. U vezi s razrađenim odnosom između veznika i zamjenica na kraju cjeline zaključuje kako ih ni u kojem smislu ne treba svrstavati u istu skupinu jer ih razdvaja kategorija promjenjivosti/nepromjenjivosti. Zajedničko im je pak to što veznici u rečenici uvijek imaju funkciju junktora, a zamjenice samo ponekad, i to isključivo odnosne za razliku od ostalih vrsta, koje takvu funkciju ne mogu imati.

Postojeće gramatike govore i o sličnosti između veznika i priloga, a autor ih na tridesetak sljedećih stranica nastoji prikazati te osim toga izdvojiti i razlike između tih dviju vrsta riječi.

Na temelju različitih primjera dolazi do zaključka kako su neki prilozi u određenim rečenicama zaista postali veznici (primjerice *gdje*), dok neki samo obnašaju funkciju jun-

ktora, a neki pak koji se u literaturi svrstavaju u veznike uopće nisu veznici niti imaju funkciju junktora (prilog *kako*). Istim se načelom – komentiranjem i donošenjem zaključaka na temelju primjera i objašnjenja u gramatikama – autor vodi i pri opisivanju odnosa između veznika i uzvika. Na samome početku konstatira kako su to dvije potpuno različite vrste riječi te kritički pristupa njihovom odnosu opisanome u literaturi. Isto čini i s prijedlozima i česticama, a te i ranije opisane razlike izdvaja kako bi se na temelju jasnih kriterija lako moglo odrediti kada je neka riječ veznik, a kada nije. Sve je to neophodno, smatra autor, kako bi se mogla *sagledati suština veznika kao vrste riječi i njihova uloga u sintagmi i rečenicima, odnosno u junktorskoj službi kao i suština i gramatičko ponašanje junktora koji nisu veznici (kao vrsta riječi)* (Bulić 2021: 154).

Ovo poglavlje autor završava zaključkom o složenosti veznika, koja je i dovela do toga da se u gramatikama oni ne definiraju jednoznačno. Ističe kako je vrlo važno razlikovati veznike kao vrstu riječi i junktore kao vrstu funkcije u rečenici koju mogu obnašati i veznici, ali i druge riječi i spojevi riječi. Na samome kraju sažeo je sve osobine veznika te predložio njihovu definiciju na temelju koje ih je vrlo jednostavno raspoznati kao veznike i razlikovati od ostalih vrsta riječi.

U petome, ujedno i najopsežnijem poglavlju, autor govori o junctorima i njihovoj funkciji u rečenici te ih dijeli na konjunktore i subjunktore. Ističe kako ih ne treba poistovjećivati s veznicima jer oni predstavljaju dijelove rečenice, pa ih se onda promatra na drugoj razini – sintaktičkoj. Na temelju različitih rečenica nadalje pokazuje koje sve vrste riječi mogu obnašati funkciju junktora te ustvrđuje kako *su svi veznici uvijek junctori, ali nisu svi junctori veznici* (Bulić 2021: 213). Posebno poglavlje posvećuje i odnosu između konjunktora i subjunktora, pri čemu kao najznačajniji kriterij izdvaja koordinaciju i subordinaciju, odnosno izdvaja kriterij pripadnosti (pripadanje klauzama koje povezuju) i kriterij raznovrsnosti (njihovo različito ponašanje u vezi s elementima koje povezuju). Te dvije skupine nadalje dijeli na podskupine: jednostavne i složene, s time što podjelu subjunktora razrađuje još i detaljnije jer su i brojniji i složeniji.

Temeljna razlika između konjunktora i subjunktora koju ističe autor jest to što konjunktore *povezuju homofunkcionalne jedinice u jednostavnoj i složenoj rečenici, dok subjunktore uvode zavisnu klauzu u sastav složene rečenice* (Bulić 2021: 265, 278).

U zaključnome dijelu autor sažima sve ranije navedeno, a na kraju knjige donosi još i popis izvora i literature, bibliografsku bilješku, imenski i predmetni indeks te indeks junktora.

Knjiga Halida Bulića *Veznici u savremenom bosanskom jeziku* prva je monografija o veznicima, zbog čega predstavlja hvalevrijedan doprinos morfologiji i sintaksi bosanskoga jezika. U njoj je autor vrlo iscrpno opisao spomenutu vrstu riječi i odnos s drugim vrstama, obrazložio razlikovanje veznika i junktora na temelju jasnih kriterija, kritički pristupio dosadašnjim saznanjima te doveo i do novih spoznaja, zbog čega knjigu svesrdno preporučujem.

Tihana Hrg

Sveučilište u Rijeci
Filozofski fakultet
Odsjek za kroatistiku
FLUMINENSIA: časopis za filološka istraživanja

Sveučilišna avenija 4

51000 Rijeka, Hrvatska

Tel. ++ 385 (051) 265-600 centrala

Kontakt: lada.badurina@ffri.uniri.hr (glavna urednica)

danijela.marot.kis@ffri.uniri.hr (izvršna urednica za književne teme)

nikolina.palasic@ffri.uniri.hr (izvršna urednica za jezikoslovne teme)

Mrežna stranica: <http://fluminensia.ffri.hr/>

E-pošta: fluminensia@ffri.uniri.hr

UPUTE ZA AUTORE

Časopis *Fluminensia* objavljuje radove iz svih filoloških grana. *Fluminensia* za svaki pristigli rad koji Uredništvo odredi relevantnim za objavljivanje provodi dvostruki slijepi recenzijski postupak. Konačnu odluku o kategorizaciji rada donosi Uredništvo. U *Fluminensiji* se ne objavljuju stručni članci.

Prihvaćaju se samo **neobjavljeni radovi**. Uredništvo časopisa *Fluminensia* autorima ne naplaćuje predaju priloga, njihovu obradu ni objavu u časopisu.

Radovi se primaju kontinuirano, a **brojevi se zaključuju 1. ožujka i 15. rujna**.

Molimo autore da šalju lektorirane radove. Uredništvo zadržava pravo da rukopis redakcijski prilagodi propozicijama časopisa i uskladi s normom hrvatskoga standardnog jezika.

1. Radovi mogu biti napisani na hrvatskom ili na stranom jeziku (uz prethodni dogovor s Uredništvom). Radovima na stranom jeziku mora biti priložena potvrda da ih je lektorirao kompetentan izvorni govornik.
2. Poželjan je opseg teksta (bez sažetaka, popisa literature i priloga) jedan (1) autorski arak (16 kartica; kartica = 1800 slovnih mjesta s prazninama, u što su uključene i podrubne bilješke /fusnote/). Uredništvo zadržava pravo konačne odluke o opsegu teksta ovisno o temi rada i recenzentskim napomenama.
3. Tekst rada mora biti pisan fontom *Times New Roman*, veličine 12, a proreda 1,5. Ako je upotrijebljen koji poseban font, potrebno ga je priložiti u privitku e-poruke. Stranice moraju biti obrojčane.

Rad koji sadrži slikovne i grafičke priloge (fotografije, grafikone, tablice) valja poslati osim u standardnom formatu i u formatu *.pdf (Acrobat Reader).

4. Tekst rada sadrži:

- ZAGLAVLJE – u lijevom kutu napisati podatke o autoru: ime i prezime, titulu, naziv ustanove u kojoj je autor zaposlen, e-adresu i ORCID-ID
- NASLOV
- NACRTAK I KLJUČNE RIJEČI na jeziku rada (navesti do šest ključnih riječi odvojenih točkom sa zarezom /;/)
- TIJELO TEKSTA (ima li više poglavlja, međunaslove je poželjno obrojčati)
- POPIS LITERATURE (upute za navođenje radova u tekstu i pisanje bibliografskih jedinica dane su na mrežnoj stranici časopisa *Fluminensia* i na portalu *Hrčak*)
- NASLOV, SAŽETAK (oko 1800 znakova; treba istaknuti svrhu rada, metodologiju istraživanja, najvažnije postavke i zaključak) I KLJUČNE RIJEČI na engleskom ako je rad pisan na hrvatskom, tj. na hrvatskom ako je rad pisan na engleskom jeziku ili na hrvatskom i na engleskom jeziku ako je rad pisan na drugom stranom jeziku; navesti do šest ključnih riječi odvojenih točkom sa zarezom (;).

Rad je potrebno poslati u formatu *.doc (odnosno *.docx) i u formatu *.pdf (s uklonjenim podacima o autoru) na adresu Uredništva: fluminensia@ffri.hr.

